Oud-Utrecht

73e jaargang

2000

Register 2000

R.P.M. van Antwerpen
Notebomenlaan 27
3582 CG Utrecht

SCHRIJVERS

37 **Antwerpen, R.P.M. van** Register 1999

33 **Biesma, H.** Het Duitse Huis, een wonder in Utrecht

4 **Blok, P.A.** Van de bestuurstafel: Wat brengt het nieuwe jaar

32 **Idem**, Van de bestuurstafel: De Commissie van Acht

64 **Idem**, Van de bestuurstafel: In memoriam een weldoenster

92 **Idem**, Van de bestuurstafel: Voorjaarsledenvergadering 2000

120 **Idem**, Van de bestuurstafel: In memoriam een weldoenster (bis)

148 **Idem**, Van de bestuurstafel

38 **Bogaers, L.** Karel V en Utrecht (1528 - 1555), de haat-liefde verhouding tussen een stad en haar keizer

104 **Donkersloot-de Vrij, M.** De Bruntenhoftuin, van gesloten 'speelhoff' naar openbare stadstuin

93 **Drie, V. van** In de voetsporen van de meester

23 **Hoogendoorn, W.** Het zwerfsteneneiland Maarn

54 **Idem**, Laat maar waaien

82 **Idem**, Waar de blanke top der duinen ...

110 **Idem**, Ramptoerisme naar het verleden

138 **Idem**, Aangetast ... waardevol!

166 **Idem**, Utrechtse dalen naar de top

19 **Jansen, A.** Literatuursignalement

56 **Idem**, Literatuursignalement

81 **Idem**, Literatuursignalement

112 **Idem**, Literatuursignalement

136 **Idem**, Literatuursignalement

168 **Idem**, Literatuursignalement

bijl. 3 **Kroes, P.** Toelichting bij de jaarrekening 1999

76 **Kuypers, K.** Een lied op een glas

50 **Lammertse-Tjalma, P.** Van Schoonoord tot Flora's Hof, de leertijd van tuinarchitect Hendrik van Lunteren

69 **Idem**, De Nieuwe Baan met de plaatsen de Oorsprong en het Hoogeland

91 **Idem**, Rectificatie m.b.t. 'De Nieuwe Baan'

121 **Langenberg, H.** De oprichting van het Centraal Israelitisch Weeshuis in Utrecht

162 **Lochem-van der Wel, S.** van Natuur door de kunst geleid, de Ruiterberg, een buitenplaats in de Kaapse Bossen bij Doorn

134 **Luijt J.J.** Aanvullende informatie over een zalfpotje

157 **Mark, R. van der** De boerderij Groenewoud in de voormalige polder Papendorp

78 **Martens van Vliet, B.J.** Voorzetsels, ook in Utrecht wonen wij 'op' of 'in' een straat of een wijk, over het gebruik van voorzetsels voor straatnamen

133 **Idem**, Een Indonesisch schild met het Utrechtse gemeentewapen

99 **Meyere, J. Mevrouw drs. A.M.** Janssens kapitale bijdrage aan de historie van het Centraal Museum

149 **Idem**, Een Utrechts beeld van Karel V

129 **Minkema, D.** Wedrennen in de Johannapolder (1904 - 1906)

76 **Rauws, A.G.** Een lied op een glas

65 **Rhoen R.P.M.** De eerste ambtsketen van de burgemeester van Zeist

6 **Smit, K.** Provinciemaagd met mijter, de titelprent van het Groot placcaatboek van Van de Water

9 **Uppelschoten, H.** Cajus en Titia, geloof, hoop en liefde in Utrecht rond een huwelijksdispensatie in de Tweede Wereldoorlog

5 **Vugts, N.** Een korte wandeling langs de digitale snelweg

119 **Idem**, Redactioneel

147 **Idem**, Redactioneel

15 **Wilmer, T.** Stadstuinen

74 **Idem**, Jaarverslag Vereniging Oud-Utrecht 1999

121 **Zeben, M.** van De oprichting van het Centraal Israelitisch Weeshuis in Utrecht

UTRECHT STAD

9 Cajus en Titia, geloof, hoop en liefde in Urecht rond een huwelijksdispensatie in de Tweede Wereldoorlog

15 Stadstuinen

33 Het Duitse huis, een wonder in Utrecht

38 Karel V en Utrecht (1528 - 1555), de haat-liefde verhouding tussen een stad en haar keizer

50 Van Schoonoord tot Flora's Hof, de leertijd van tuinarchitect Hendrik van Lunteren

69 De Nieuwe Baan met de plaatsen de Oorsprong en het Hoogeland

91 idem, Rectificatie m.b.t. 'De Nieuwe Baan'

76 Een lied op een glas (opgraving Walsteegterrein 1994 - 1996)

78 Voorzetsels, over het gebruik van voorzetsels voor straatnamen

104 De Bruntenhoftuin, van gesloten 'speelhoff' naar openbare stadstuin

121 De oprichting van het Centraal Israelitisch Weeshuis in Utrecht

129 Wedrennen in de Johannapolder (1904 - 1906)

134 Aanvullende informatie over een zalfpotje (opgraving onder het 'NV-huis)

149 Een Utrechts beeld van Karel V (het Huis De Keyser)

UTRECHT PROVINCIE

In de serie 'Aardkundige monumenten':

23 Het zwerfsteneneiland Maarn

54 Laat maar waaien (een project van de gemeente Soest)

82 Waar de blanke top der duinen ... (rond de Lek in de omgeving van Willige Langerak)

110 Ramptoerisme naar het verleden (betreft overstromende rivieren in het verleden)

138 Aangetast ... waardevol! (vervening en droogmaking van de Ronde Venen, petgaten in het Noorderparkgebied en het Zwerfsteneneiland Maarn)

166 Utrechtse dalen naar de top (rivierdalen en smeltwaterdalen in de provincie Utrecht)

50 Van Schoonoord tot Flora's Hof, de leertijd van tuinarchitect Hendrik van Lunteren

65 De eerste ambtsketen van de burgemeester van Zeist

157 De boerderij Groenewoud in de voormalige polder Papendorp

162 Natuur door de kunst geleid, de Ruiterberg, een buitenplaats in de Kaapse Bossen bij Doorn

PERSONEN

149 **Rijck Hendricksz. van Beest**, in: Een Utrechts beeld van Karel V

104 **Frederick Brunt**, in: De Bruntenhoftuin, van gesloten 'speelhoff' naar openbare stadstuin

69 **Unico W. T. Cazius**, in: De Nieuwe Baan met de plaatsen de Oorsprong en het Hoogeland

93 **Matthijs van Dijk**, in: In de voetsporen van de meester

99 **Adeline M. Janssens**, in: Mevrouw drs. A.M. Janssens kapitale bijdrage aan de historie van het Centraal Museum

9 **Mgr. Jan de Jong**, in: Cajus en Titia

7 **Karel V**, in: Provinciemaagd met mijter

38 **Idem**, in: Karel V en Utrecht (1528 - 1555)

149 **Idem**, in: Een Utrechts beeld van Karel V

9 **Rudolf W. Lijdsman**, in: Cajus en Titia

9 **Mgr. F.A.H. van de Loo**, in: Cajus en Titia

50 **Hendrik van Lunteren**, in: Van Schoonoord tot Flora's Hof

69 **Idem**, in: De Nieuwe Baan met de plaatsen de Oorsprong en het Hoogeland

9 **Annie Meijer**, in: Cajus en Titia

9 **H. Th. Mets**, in: Cajus en Titia

149 **Colijn de Nole**, in: Een Utrechts beeld van Karel V

149 **Willem van Noort**, in: Een Utrechts beeld van Karel V

7 **Philips II**, in: Provinciemaagd met mijter

38 **Idem**, in: Karel V en Utrecht (1528 - 1555)

121 **J. van Raalte**, in: De oprichting van het Centraal Israelitisch Weeshuis in Utrecht

69 **Willem E. Ram**, in: De Nieuwe Baan met de plaatsen de Oorsprong en het Hoogeland

50 **Hendrik Swellengrebel**, in: Van Schoonoord tot Flora's Hof

64 **Annelise H. Ulbrich**, in: In memoriam een weldoenster

120 **Idem**, In: In memoriam een weldoenster (bis)

9 **rector Venings**, in: Cajus en Titia

6 **Jan Wandelaar**, in: Provinciemaagd met mijter

6 **Johan van de Water**, in: Provinciemaagd met mijter

LITERATUURSIGNALEMENT/PERSBERICHTEN

19 Literatuursignalement

56 Literatuursignalement

81 Literatuursignalement

112 Literatuursignalement

136 Literatuursignalement

168 Literatuursignalement

165 Persberichten:
- Aandacht voor archief Huis Amerongen via inventaris en website
- Monumenten-Inventarisatie provincie Utrecht, deel Harmelen

VERENIGING OUD-UTRECHT

22 Agenda

57 Agenda

85 Agenda

113 Agenda

141 Agenda

169 Agenda

4 Van de bestuurstafel: Wat brengt het nieuwe jaar

32 Van de bestuurstafel: De Commissie van Acht

64 Van de bestuurstafel: In memoriam een weldoenster

92 Van de bestuurstafel: Voorjaarsledenvergadering 2000

120 Van de bestuurstafel: In memoriam een weldoenster (bis)

148 Van de bestuurstafel

5 Een korte wandeling langs de digitale snelweg

25 De Commissie Actuele Ontwikkelingen

43 Register 1998 Oud-Utrecht

74 Jaarverslag Vereniging Oud-Utrecht 1999

bijl. 3 Bijlage voor ledenvergadering voorjaar 2000:
- agenda
- notulen van de najaarsledenvergadering 1999
- jaarrekening 1999 en aanvullende begroting 2000
- toelichting bij de jaarrekening 1999

75 Waken over cultureel erfgoed
Een legaat voor Oud-Utrecht

119 Redactioneel

bijl. 5 Bijlage voor ledenvergadering najaar 2000:
- agenda
- notulen van de voorjaarsledenvergadering 2000
- concept beleidsplan 2000 - 2005
- voorstellen tot besteding opbrengst erfenis
- conceptbegroting 2001

147 Redactioneel

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

2000 dl 73 aflop 15 oct 1903

Oud-Utrecht

73e jaargang

1

2000

BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

Provinciemaagd met mijter

Cajus en Titia

Stadstuinen

Het zwerfstenenelland Maarn

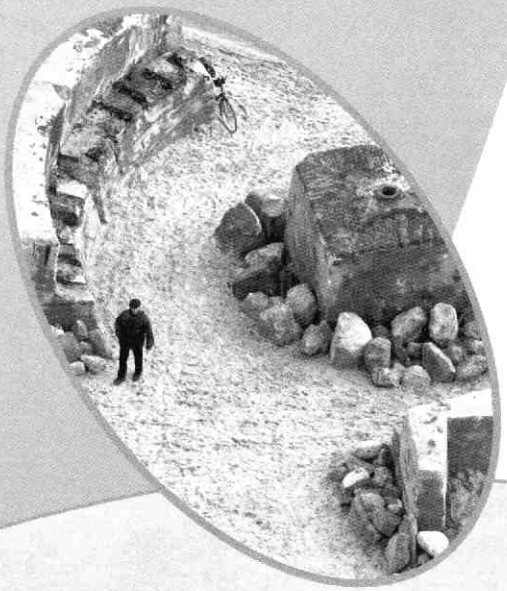

BIBLIOTHEEK UNIVERSITEIT UTRECHT
3143 412 3

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

voor
Utrecht-boeken
stad en provincie

Broese Wristers
Boekverkopers

aan de Stadhuisbrug 5 - Utrecht - tel. 030 2335200

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Maarssenbroeksedijk 15A
3606 AG Maarssen
Tel. 030-241 31 15

DAATSELAAR & GODHELP
ANTIQUAIRS - BEËDIGD TAXATEUR
Lid. VHOK/CINOA/VNAG/NVK

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Utrecht
Korte Jansstraat 17-19, 3512 GM Utrecht
Tel. 030-2318266, Fax 030-2316474

Amsterdam
Rokin 46, 1012 KV Amsterdam
Tel. 020-6208100

Laren
Torenlaan 5, 1251 HE Laren
Tel. 035-5381454

'beeldbepalend in bouwen'

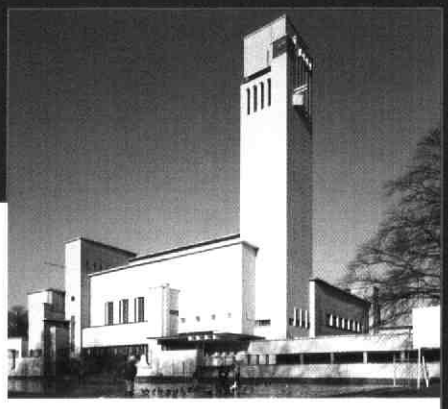

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Zeist
Maarssen

*Telefoon
030-2412912
(hoofdvestiging)

AANNEMINGSBEDRIJF H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

* **Elektra**
* **Klimaat**
* **Sanitair**
* **Beveiliging**
* **Telematica**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

B-hop : TS Oct 1909

AE - JC

Karel V-dag in het Duitse Huis

Na jaren van verval van het gedeeltelijk middeleeuwse complex tussen de Springweg en het Geertebolwerk, bekend onder de naam Het Duitse Huis, zijn pracht en weelde terug op de plek waar in de veertiende eeuw de Ridderlijke Duitse Orde zijn besluiten nam. Tijdens de omvangrijke restauratie en verbouwing zijn door middel van bouwhistorisch en archeologisch onderzoek de laatste stukjes van de puzzel gelegd. Daarbij zijn onder meer de sporen gevonden van het bezoek van keizer Karel V in 1545 aan het Duitse Huis. In de negentiende eeuw werd dit verbouwd tot Militair Hospitaal.
En nu heeft Grand Hotel Karel V heeft zijn deuren geopend in het Duitse Huiscomplex. Het gebouw heeft een voor Nederlandse begrippen unieke historie, waarvan de uiterlijke contouren bewaard blijven als gevolg van de nieuwe bestemming.

De Vereniging Oud-Utrecht nodigt haar leden en belangstellenden uit voor een Karel V-dag met een lunch in het Duitse Huis, hedendaags het Grand Hotel Karel V. Zaterdag 15 april 2000, van 11.00 tot 16.00 uur.

vervolg zie pagina 25

Inhoud

Van de bestuurstafel 4

Een korte wandeling langs de digitale snelweg 5
NANETTE VUGTS

Provinciemaagd met mijter 6
KEES SMIT

Cajus en Titia 9
HENK UPPELSCHOTEN

Stadstuinen 15
TOLIEN WILMER

Literatuursignalement 19

Agenda 22

Het zwerfsteneneiland Maarn 23
WIM HOOGENDOORN

De Commissie Actuele Ontwikkelingen 25

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
73e jaargang nr. 1
februari 2000
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: P.A. Blok
Secretariaat:
Mw. C.C.S. (Tolien) Wilmer,
p/a Alexander Numankade 199-201,
3572 KW Utrecht.
Tel.: (030) 2866611
Fax: (030) 2866600
Het internetadres van Oud-Utrecht is: www.oud-utrecht.nl
Penningmeester: P. Kroes
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,
Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt *f* 54,= per jaar (26- *f* 30,=; 65+ *f* 44,= per jaar).
U-paslid *f* 30,-
Familielidmaatschap *f* 15,-
Contributie- en ledenadministratie:
P. Kroes.
Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: M. Dolfin,
B. van den Hoven van Genderen,
M.C. van Oudheusden,
J.C.M. Pennings, P. Rhoen,
B. van Santen, M.A. Vugts en
M. van de Vrugt.
Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: Jeroen Tirion, Utrecht
Vormgeving cover: Hans Lodewijkx
Druk: PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht.
Tweemaandelijks tijdschrift
verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda nummer 2, 2000:
20 februari 2000,
verschijningsdatum 1 februari 2000.
Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versies 5.0 of 5.1 en Word). Aanbevolen omvang 3000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de bestuurstafel

Wat brengt het nieuwe jaar

Het bestuur wenst u, leden van onze vereniging en lezers van ons Tijdschrift, van harte een voorspoedig en gelukkig nieuwjaar.
Het oude jaar eindigde goed. Het Historisch Café van december trok bijzonder veel belangstellenden en verliep heel geanimeerd. Sjarel Ex bood inzicht in de toekomst van het Centraal Museum. Volgens een in korte tijd gegroeide traditie werd het oude jaar voor de vereniging

echt afgesloten met de presentatie van het Jaarboek. Graag onderstreep ik hoe gelukkig Oud-Utrecht zich kan prijzen dat elk jaar als vanzelf een Jaarboek van hoge kwaliteit kan worden gepresenteerd. Ik schrijf 'als vanzelf', omdat de wordingsgeschiedenis voor de leden en zelfs het bestuur volledig verborgen is. En we vinden dat helemaal niet erg, integendeel.
De enige inspanning van het bestuur is gelegen in het stellen van de vraag aan de redactie of volgend jaar weer op een Jaarboek mag worden gerekend. Daarna breekt dan het tijdperk van het grote wachten aan. Slechts tweemaal wordt opening van zaken gegeven. Tijdens de voorjaarsvergadering wordt gerapporteerd dat er goede vooruitzichten bestaan, maar dat het niet vanzelf gaat. En tijdens de najaarsvergadering wordt medegedeeld dat het weer is gelukt.
Het lijkt dus als vanzelf te gaan omdat het aan het oog onttrokken geschiedt. Maar het kost wel degelijk veel inspanning van de redactie om steeds zulke voortreffelijke jaarboeken te blijven produceren. Haar komt veel dank toe.
Die geldt evenzeer de tientallen actieve en enthousiaste leden die, onder regie van penningmeester Kroes, de jaarboeken bij onze meer dan 1900 leden in de hele provincie bezorgen. Zij doen dat elk jaar in weer en wind. En december staat niet bekend om de heerlijke temperaturen en de aangename zonuren. Deze vrijwilligers geldt een bijzonder woord van dank. Het is voor een vereniging een voorrecht zulke leden te mogen hebben.
De presentatie vond plaats tijdens een bijeenkomst in de prachtige Pieterskerk. Wethouder Van der Linden sprak over het huidig en toekomstig cultuurbeleid in de hoofdstad. Gedeputeerde Kok lichtte de cultuurhistorische voornemens en perspectieven van de provincie toe en mevrouw Van Son vertelde over het cultuurbeleid van de gemeente Utrecht in 1945-1965, waarover zij ook een artikel in het Jaarboek schreef.
Voor hem gans onverwacht werd aan het eind van de bijeenkomst de heer Hoekstra het erelidmaatschap aangeboden. Dat dit juist in de Pieterskerk gebeurde, waarover hij een zeer informatief boekje heeft geschreven en waar hij na de laatste voorjaarsvergadering een erg plezierige en leerzame rondleiding verzorgde, deed hem en ons goed. Aanleiding vormde het verlaten van de redactie van het Jaarboek. Daarnaast heeft hij nog vele verdiensten voor onze vereniging gehad, gedurende een groot aantal jaren en op diverse gebieden. Zo heeft hij veel initiatieven genomen, nieuwe wegen helpen banen en ook voor de financiering daarvan zorg doen dragen. Ik noem bijvoorbeeld de Stabu als zijn geestekind.

Na deze terugblik een blik vooruit in het eerste jaar van het nieuwe millennium. Dan kan gezegd worden dat het 77e jaar voor de vereniging een goed jaar beloofd te worden.
Allereerst lijkt ons iets zeer uitzonderlijks en verheugends te beurt te gaan vallen. Thans kan ik nog niet concreet zijn, maar in een volgend Tijdschrift hoop ik u de nodige duidelijkheid te kunnen verschaffen.
Verder bleek het, dankzij meer advertenties, mogelijk het Tijdschrift met vier pagina's uit te breiden. Ook kon een meer kleurrijk uiterlijk aan het tijdschrift worden verleend.
Ten derde heeft de evaluatie van de lustrumcommissie tot een nieuw voornemen geleid. Vanuit de leden zijn vooral veel positieve reacties ontvangen over de boottocht op de Vecht. Dat heeft de commissie ertoe gebracht het bestuur aan te bevelen elk jaar een groter evenement als een excursie aan de leden aan te bieden. Het bestuur onderschrijft dat daardoor de betrokkenheid van de leden kan worden vergroot en heeft de aanbeveling overgenomen. De Stichtendag in september jongstleden vormde daarvoor eigenlijk reeds de opmaat. Inmiddels bewegen de gedachten zich rond keizer Karel V. De eerste informatie hierover vindt u in dit Tijdschrift. Zo worden u in het nieuwe jaar drie prettige zaken in het vooruitzicht gesteld: iets heel bijzonders waarover binnenkort meer, een omvangrijker en kleurrijker Tijdschrift en een keizerlijke gebeurtenis.
Dat ook voor onze vereniging 2000 een goed jaar mag worden. De eerste vooruitzichten lijken daarop te wijzen.

P.A. Blok
voorzitter

Een korte wandeling langs de digitale snelweg

NANETTE VUGTS

Internet is tegenwoordig het medium om informatie te zoeken. Via de verschillende zoekmachines is het mogelijk om gericht te zoeken naar onderwerpen waar men wat meer van wil weten. Een aardige zoekmachine in het Nederlands is *www.ilse.nl.*
Internet biedt veel; tegenwoordig kan je je vliegtickets online bestellen bij *www.klm.nl.* De weerberichten van de afgelopen tijd en de weersvoorspelling van nu zijn te bekijken op: *www.knmi.nl.* Maar wat is er voor de historisch geïnteresseerde te vinden op dit snelle medium?
Verschillende universiteiten en archieven zijn te vinden op internet. Voor online zoeken in een archief kan worden begonnen bij de rijksarchieven. Er zijn een aantal rijksarchieven die de mogelijkheid bieden 'online' informatie uit hun archieven te halen. Voor een overzicht van de verschillende rijksarchieven kan de volgende site een mooi begin zijn: *www.archief.nl.* Vanuit deze site is er verder te surfen naar andere sites van de verschillende archieven, bijvoorbeeld *www.hetutrechtsarchief.nl*
De kleinere archieven zijn te vinden via de gemeentelijke sites, kijk bijvoorbeeld eens bij: *ww.tref.nl/bunnik/romeinen/gesch.htm.* Op *www.tref.nl* zijn verder nog veel meer gemeentelijke sites te vinden via de zoekmachine. De informatie heeft meestal alleen betrekking op de openingstijden van de archieven: er kan niet online gezocht worden.
Een klein rondje via de zoekmachines levert aardig wat informatie op over de provincie Utrecht. Dat varieert van verschillende gemeentes die een eigen website beheren tot de provincie zelf: *www.provincie-utrecht.nl.* De website van de gemeentes zijn erg makkelijk te vinden. Typ eerst www. vul dan in de gemeente die wordt gezocht, bv. Amersfoort wordt *www.amersfoort.nl.* Ook een andere site over Utrecht is een aanrader: *www.casema.net/~autummers/utrecht.html.* Op deze site staat enorm veel informatie over Utrecht. Met name de pagina met de links is indrukwekkend, 800 links op alfabetische volgorde!
Voor meer surfmogelijkheden op het gebied van kunst, cultuur en geschiedenis bestaan er mooie sites om mee te beginnen. Informatie over musea in heel Nederland wordt gegeven op de mooie site: *www.tribute.nl/hollandmuseums,* stilistisch erg mooi en de zoekmachine werkt ook erg goed. Ook de musea in de provincie Utrecht zijn te vinden. Maar dat kan ook via een andere weg: *www.museum.ruu.nl/centraalmuseum.html.*
Daarnaast bestaan er nog vele individuele homepages die allerlei informatie bevatten die degene die de homepage heeft gemaakt interessant vindt. Kijk bij deze individuele homepages vooral naar de links die er staan, vaak kom je daardoor op de leukste plekken terecht. Een voorbeeld van een homepage is: *http://home.wxs.nl/~vera0000/webdoc5.html,* de auteur heeft hier een verhaal geschreven over Wie deed het met wie in Zuilen in 1693.
Zoals bekend is Oud-Utrecht tegenwoordig ook op internet te vinden op *www.oud-utrecht.nl* maar er zijn meerdere historische verenigingen die informatie aanbieden zoals Niftarlake: *http://vechtstreek.nl/Oudheidkundiggenootschapniftarlake.htm.* Deze sites bieden vaak alleen informatie aan over de vereniging en activiteiten.
Er zijn meerdere tijdschriften te vinden. Hier het adres van aantal grotere: *www.heemschut.nl* de informatie is per provincie aan te klikken en er is ook een link naar het tijdschrift. Het Historisch Nieuwsblad heeft als adres: *www.xs4all.nl/~hisnieuws* en het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis: *www.sls.wau.nl/tvsg/.* De grote tijdschriften beheren hun sites vaak erg goed, dat betekent dat de informatie vaak wordt bijgewerkt en erg up to date is.

WEB-SITE OUD-UTRECHT

WILT U DE MEEST RECENTE OUD-UTRECHT INFORMATIE? BEKIJKT U OOK DE WEB-SITE VAN OUD-UTRECHT: www.oud-utrecht.nl.

Door een onzer leden worden de volgende uitgaven gevraagd:

Jaarverslagen van het Utrechts Monumentenfonds (geniet) van 1944, 1954, 1955, 1958, 1959, 1960, 1964 en 1965.

Nieuwsbrief van het U.M.F. (gevouwen), nrs. 1 t/m 4, 52, 56, 58 en 63.

Gevraagd door dhr. Martens van Vliet, tel. 030 - 231 94 37. Vergoeding in overleg.

Provinciemaagd met mijter

De titelprent van het Groot placcaatboek van Van de Water

In 1729 publiceerde Johan van de Water (1689-1761) zijn Groot placcaatboek.[1] Dit driedelige werk wordt nog dagelijks gebruikt door historici. Toch is er opvallend genoeg over Van de Water en zijn plakkaatboek nauwelijk iets te vinden. Alleen Dodt van Flensburg heeft in 1842 het contract met zijn uitgevers gepubliceerd.[2] Van de Water was getrouwd met Wilhelmina Alstorphius (gest. 19 sept. 1745), en woonde op het Oudkerkhof. Hij studeerde rechten in Utrecht, werd griffier van het provinciale hof en stierf op 4 maart 1761, zonder kinderen na te laten.[3]

KEES SMIT

Ook over de tekenaar en graveur van de titelprent is weinig geschreven. Jan Wandelaar[4] (1692-1759) was een leerling van Gerard de Lairesse. Dit is aan de elegante figuren van deze titelprent goed te zien. Hij was ook als dichter actief, en hoorde in Amsterdam bij de groep rond Pieter Langendijk, voor wie hij verschillende prenten getekend heeft.[5] Bij die groep hoorden ook 'oudheidliefhebbers' als Ludolf Smids,[6] Claas Bruin, M. Brouërius van Nidek en Andries en Gerrit Schoemaker. Penningkunde, topografie, regionale geschiedenis en literatuur gingen hand in hand. Wandelaar heeft ook nog een toneelstuk op zijn naam staan, *Het gewaande bloedverwantschap* uit 1723. In dat jaar ging hij in Leiden als anatomisch tekenaar voor prof. Albinus werken. Samen maakten ze een van de mooiste en grootste anatomische atlassen ooit. Aan dit prachtige werk is in 1991 in het Museum Boerhaave te Leiden een tentoonstelling geweid.[7]

In de 18e eeuw was het vrij gewoon dat een titelprent met allegorische figuren in een gedicht uitgelegd werd. Wandelaar deed dat meestal zelf, zoals hier. Hij legt eerst uit dat de drie standen in de Utrechtse Staten aan hun attributen te herkennen zijn. De geestelijkheid aan de mijter die de provinciemaagd op haar hoofd heeft en de bisschopsstaf naast haar zetel, samen met de lans van de ridderschap. De bijlbundel van de stad Rome, omkranst met eikenloof, symboliseert de steden.

Het gewest of de provincie Utrecht, in de 18e eeuw nog steeds vaak 't Sticht, Gesticht of Nedersticht genoemd, ontvangt een pakje 'plakkaten' uit handen van de keizer. Deze wettelijke bepalingen zijn bedoeld om allerlei misstanden tegen te gaan, en zijn bekrachtigd met zegels. Karel V had in 1528 een eind gemaakt aan de zelfstandighbeid van het Sticht, en Vredenburg gebouwd om de opstandige stad eronder te houden. Maar de keizer, geboren in Gent, hier afgebeeld met de keten van het Gulden Vlies, wordt, twee eeuwen later, als een groot man herdacht. Hij werd namelijk opgevolgd door Philips II, die de Nederlanden nog veel harder onderdrukte dan zijn vader.

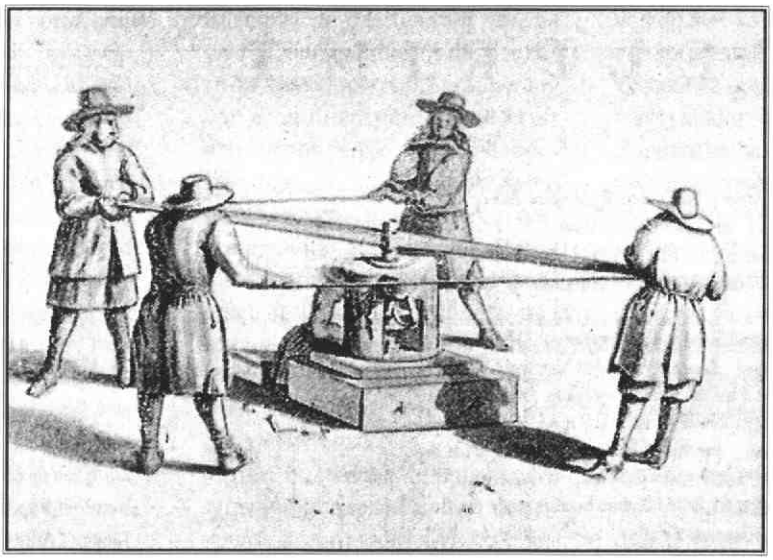

Muntschroef in werking. Tekening van Dan. de Blieck, 1671

Maar de Vrijheid, de maagd die tegenover het Sticht staat, plant haar standaard, met de vrijheidshoed erop, stevig in de grond, en zet haar voet op de kop van Alva, de gehate dwingeland. Met een dolk en de Strop van de Bloedraad machteloos in zijn hand, kan hij niet meer bij een banderol komen, waar *'non curamus vestros privilegios'* op te lezen staat. 'Wij bekreunen ons niet om uw privileges', dat lag Alva in de mond bestorven. Bovenop de oude charters van Karel V geeft zij nieuwe bepalingen, die landbouw (met korenschoof), akkerbouw (met spade) en veeteelt (op de achtergrond, met herderstaf) er weer bovenop helpen, evenals de adellijke jacht (met valk). De Ouderijn, die in de Tachtigjarige Oorlog en 1672 zoveel lijken wegvoerde, wordt uigebeeld als stroomgod, zoals op meer prenten van Jan Wandelaar. Het net met drijvers dat op zijn schoot ligt, beeldt de visserij uit. De stok (roeiriem?) zal de scheepvaart weergeven.

Het volk schept weer moed en laat weer munten van de schroefpers (onder de valk) rollen. Die mechanische pers had in 1671 na veel weerstand de oude muntslag vervangen in de munten van Dordrecht en Utrecht.[8] De geruisloze schroef werkte overigens wel fraude en diefstal in de hand.[9] Maar het (werk)volk gedraagt zich naar behoren, want het beeld van Justitia houdt toezicht. Ze heette in de 18e eeuw meestal Themis en was nog niet geblinddoekt. De godin zit dreigend op haar voetstuk, met haar weegschaal en zwaard. Ja, het plebs moest in de gaten en onder de duim gehouden worden.

Zo wordt de inhoud van het boek uitgebeeld, en het moeizame werk van het verzamelen van al die oude oorkonden, waarvan er

VERKLARING DER TYTELPRINT.

Aan 's *Biſſchops Myter*, *Staf*, den *Ridderlyken Lans*,
Der Steden *Bondelbyl*, en zynen *Eikenkrans*
Is 't oud, en achtbaar STICHT VAN UTRECHT wel te kennen.
't Ontfangt *Placaten* (om 't Gemeen aan tucht te wennen)
Met *Zegelen* geſterkt, op dat zy 't Recht bewaar'
Van KARLL, haren Vorſt, dien grooten Gentenaar.
Doch, na dat *Neêrlands Leeuw* zyn zeven trouwe Landen
Geprangt zag door Philips t'ondraagelyken banden,
Red haar de VRYHEIT weêr van ALVAAS *dolk* en *ſtrop*;
Zy plant haar' *Stander*, zet haar' *Voet* op 's Dwinglands *kop*,
En geeft aan 't Sticht noch meer *Placaten*, Willekeuren,
Die LAND, en AKKERBOUW het hoofdt weêr op doen beuren;
't VEE HOEDEN ſchept weêr aêm, met de adelyke JAGT,
En de oude RHYN, die eerſt met Lyken wierd bevracht,
En menigwerf beroert door bittere Oorelogen,
Geeft aan de *Viſſchery* en *Scheepvaart* weêr vermogen:
Ja, 't algemeen ſchept moedt, en doet den *Muntſchroef* gaan,
Naardien het THEMIS *Schaal* en *Zwaardt* ziet boven ſtaan.
Dus ziet men afgebeelt den Inhoudt dezer Bladeren,
Waar van men eenige op den Voorgrondt ziet vergaderen,
(Die eertydts waaren in de duiſternis verſpreit)
By de anderen, in 't *Licht* door LIEFDE en NAARSTIGHEIT.

J. WANDELAAR.

heel wat zoek geraakt waren, maar die nu weer met liefde en ijver aan het licht gebracht zijn, wordt verduidelijkt door twee putti en een lichtend vlammetje. Ook deze kleine godjes, de oude, liggende stroomgod met zijn waterkruik, het hoge voetstuk met het beeld, komen vaker voor op de titelprenten van Jan Wandelaar, die zijn eigen prenten ook vaak zelf in een gedicht uitlegde.

De provinciemaagd is een figuur die tussen de gangbare Hollandse maagd en de vele stedenmaagden gedacht moet worden. In 1728 was de bisschoppelijke hiërarchie nog lang niet hersteld, anders zou de aartsbisschop ongetwijfeld geprotesteerd hebben tegen een maagd die zijn mijter opgezet had. En dan te bedenken, dat de tekenaar haar als 18e eeuwer decent gekleed heeft. Een eeuw eerder zou ze er waarschijnlijk bijgezeten hebben als de boerenmeid rechts.

Niet alleen iconografisch, ook taalkundig leverde de maagd problemen op. Zij is uiteraard vrouwelijk, maar omdat ze fungeert als 't Sticht is ze onzijdig. Wandelaar is over dat probleem gestruikeld. In regel 4 schrijft hij "t Ontfangt', maar in de volgende regel 'op dat zy 't Recht bewaar'. Voornaamwoordelijke aanduidingen, daar hebben Nederlanders altijd al moeite mee gehad. Gelukkig was Wandelaar bekwamer met de graveerstift dan met de ganzenveer. Niet alleen de kunstenaar, ook de rechtsgeleerde Van de Water en zijn standaardwerk verdienen meer aandacht.

Noten

1. *Groot placcaatboek vervattende alle de placaten ... der ... Staten 's Lands van Utrecht, mitsgaders van de ... Borgemeesteren en Vroedschap der stad Utrecht tot den jare 1728*, Utrecht 1729, 3 dln., folio.
2. Zie J.J. Dodt van Flensburg, 'Iets over het uitgeven van het Utrechts-placcaatboek', in: Van der Monde's *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht*, 8 (1842), 426-428.
3. Al deze gegevens ontbreken in *Nieuw Ned. Biogr. Wbk.* 4, 1441, waar een paar regeltjes over J. van de Water staan.
4. Zoon van de zeeman Thomas Wandelaar Philips (gedoopt Amst. 25 mei 1664) en Ariaentje Mels Arents (geb. ca. 1665) geref., die op 30 okt. 1688 getrouwd waren. Jan Wandelaar trouwde in 1713 met Elisabeth Smit (1686-1728), remonstrants, dochter van Neeltje Springels (Neeltje Jans en Jan Smit?).
5. Zie C.G. M. Smit, 'Jan Wandelaar, tekenaar van titelprent Westermeer', in: *Nieuwsbrief Vereeniging Oud-Heemstede-Bennebroek* nr. 28 (sept. 1981) p. 2-5.
6. Hij schreef o.a. over Romeinse vondsten bij Vechten, en wordt in Utrechtse literatuur steevast Ludovicus genoemd.
7. Zie over zijn werk *De volmaakte mens: De anatomische atlas van Albinus en Wandelaar*, Leiden 1991 (tentoonstellings-catalogus Museum Boerhaave).
8. In datzelfde jaar had Daniel de Blieck een reeks technische tekeningen gemaakt om de werking van de muntschroef te verduidelijken. Zie C. Hoitsema en F. Feith, *De Utrechtsche munt, uit haar verleden en heden*, Utrecht 1912, 76-77. Op de prent van Wandelaar is het uiteinde van een van de armen te zien. De woorden muntschroef of schroefpers zijn overigens niet in ons hooggeprezen zojuist voltooide *Woordenboek der Nederlandsche taal* te vinden, evenmin als in de WP-encyclopedie.
9. Vriendelijke mededeling van Janjaap Luijt. Dank ook aan Joyce Pennings die het artikel nauwgezet gelezen heeft.

Cajus en Titia

Geloof, hoop en liefde in Utrecht rond een huwelijksdispensatie in de Tweede Wereldoorlog

Het is 30 september 1943. In vrijheid rondlopende joden kent Nederland al niet meer. Zelfs de beide voorzitters van de Joodse Raad, Asscher en Cohen, zijn nu aangekomen in het doorgangskamp Westerbork. Op die datum vraagt de 24-jarige Rudolf Willibrordus Lijdsman dispensatie aan de aartsbisschop van Utrecht om kerkelijk te mogen trouwen met Antonette Auguste Zoeteman, 26 jaar oud. Lijdsman, katholiek gedoopt in 1942, is halfjood volgens de nazi-terminologie. Zoeteman is niet-katholiek en ongedoopt. Naar zal blijken was Zoeteman de schuilnaam van een voljoodse, dat wil zeggen dat zij vier joodse grootouders had. Bijna haar hele familie was al naar Polen gedeporteerd. Bij de bij het verzoek betrokken geestelijkheid stond dit paar ook wel bekend als Cajus en Titia, gebruikelijke codenamen in kerkelijke kringen als anonimiteit gewenst was.

HENK UPPELSCHOTEN

Hoe verging het deze Cajus en Titia? Een antwoord op deze vraag is te vinden in het archief van het aartsbisdom[1] Utrecht dat bewaard wordt bij Het Utrechts Archief. Een onderdeel van het archief van het aartsbisdom vormt een serie bij de aartsbisschop ingediende verzoeken voor huwelijksdispensatie. Daarbij zijn speciaal die huwelijksdispensaties van belang die betrekking hebben op een verschil van eredienst (*in disparitas cultus*). Naast het dossier met betrekking tot de huwelijksdispensatie van Lijdsman en Zoeteman zijn gegevens voor dit artikel ontleend aan gesprekken gevoerd met de 80-jarige heer Lijdsman.

Alleen al de bestudering van de twintig pagina's die dit dossier telt roept veel vragen op. De aanvraag van deze bruidegom in spe heeft een uitzonderlijk traject doorlopen. Mgr. dr. J. de Jong, de aartsbisschop, wees het verzoek in eerste instantie af, verleende alsnog dispensatie en trok die vervolgens weer in. En dat alles binnen een maand tijd, in oktober 1943. Zeven maanden later kreeg het paar van hem uiteindelijk toch nog het groene licht.

Waren er nieuwe feiten, andere omstandigheden? Zijn de aangevoerde argumenten wel altijd geloofwaardig geweest? Is de aartsbisschop met listig geformuleerde halve waarheden benaderd, of is hij mogelijk zelfs bewust misleid? En zo ja, door wie? Door Cajus en Titia zelf, of door de biechtvader van Lijdsman, hun voorspreker bij de aartbisschop?

Huwelijksdispensaties

'Zij is nou niet bepaald moeders mooiste, nog afgezien van het feit dat ze mank loopt. Eigenlijk is dit haar laatste kans om nog aan de man te komen.' Met deze uit het leven gegrepen argumentatie probeerde een dorpspastoor in de Tweede Wereldoorlog toestemming te krijgen voor een kerkelijk huwelijk van een katholieke vrouw met een niet-katholiek. En hij had succes. De aartsbisschop van Utrecht, De Jong, verleende welwillend zijn dispensatie.

Gewoonlijk echter wendden de parochiegeestelijken zich in hun beste kerklatijn, tot de aartsbisschop met meer verheven motiveringen (*causae*). Zoals het gevaar dat het paar anders alleen een burgerlijk huwelijk sluit: de katholieke partij leeft dan in de ogen van de kerk in concubinaat. De hoop op bekering van de niet-katholieke partij speelt een rol evenals het belang van een katholieke opvoeding van de eventuele kinderen. Het verzoek om dispensatie voor zo'n 'gemengd' huwelijk moest vergezeld gaan van waarborgen, vooral in verband met dat laatste aspect. Ook bloedverwantschap, bijvoorbeeld een huwelijk van neef en nicht, was verschillende keren onderwerp van dispensatie. Zo'n verzoek ging vergezeld van keurig getekende stambomen.

In feite moesten alle afwijkingen van het canoniek recht aan de diocesane curie worden voorgelegd. Voor uitzonderlijke problemen kon de aartsbisschop natuurlijk altijd de Romeinse curie raadplegen. De mogelijkheid van contact met Rome werd tijdens de oorlog uiteraard steeds problematischer. Daarom fungeerde het bisdom *tempore belli* (in/wegens oorlogstijd) als een nog zelfstandiger bestuursorgaan. Alle afwijkingen van de kerkrechtelijke bepalingen, ook de op het eerste gezicht triviale, waren van belang.

Een dispensatie, die vaak voorkwam, was het ontslagen worden van de voorgeschreven afkondigingen van het huwelijk, drie weken achter elkaar, op zondag vanaf de preekstoel. Hierbij konden verschillende factoren meespelen. *Tempore belli* kon er sprake zijn van een onderduiker: zijn adres gaf je natuurlijk niet prijs, of de man moest zich op korte termijn melden voor de arbeidsinzet in Duitsland. Of ter vermijding van schandaal: de omgeving wist niet beter of het paar was al kerkelijk gehuwd, soms waren er al kinderen. Ook dreigend schandaal voor de ouders kon een valide argument zijn. Bijvoorbeeld, de vader van een bruidegom is leraar aan de middelbare school en

lid van het kerkkoor. De vader van de bruid is een vooraanstaand bestuurslid van de Vincentiusvereniging (R.K.-armenzorg). De jongelui zijn pas 21 en zij is net zwanger. Als ze nu in stilte kunnen trouwen en naar A. verhuizen waar niemand hen kent, kunnen ze daar de geboorte afwachten en bijvoorbeeld pas na de oorlog terugkomen. Hier vraagt niemand in de kennissenkring van de ouders zich meer af of zij wel op tijd getrouwd waren. Geen 'moetje'!

Zijn er nu tijdens de Tweede Wereldoorlog volgens het archief van het aartsbisdom Utrecht opvallend veel meer dispensaties verleend dan in vergelijkbare periodes vóór en na de oorlog? Was mgr. dr. De Jong extra soepel? Nee. Wel opvallend is de voortvarendheid, vaak per kerende post, waarmee de gevraagde dispensaties in Utrecht zijn verleend. Dat gold ook voor de 281 *tempore belli* verzoeken uit deze periode. Een snelle afhandeling vond echter bepaald niet plaats met het verzoek (beter nog de herhaalde verzoeken) van Cajus en Titia.

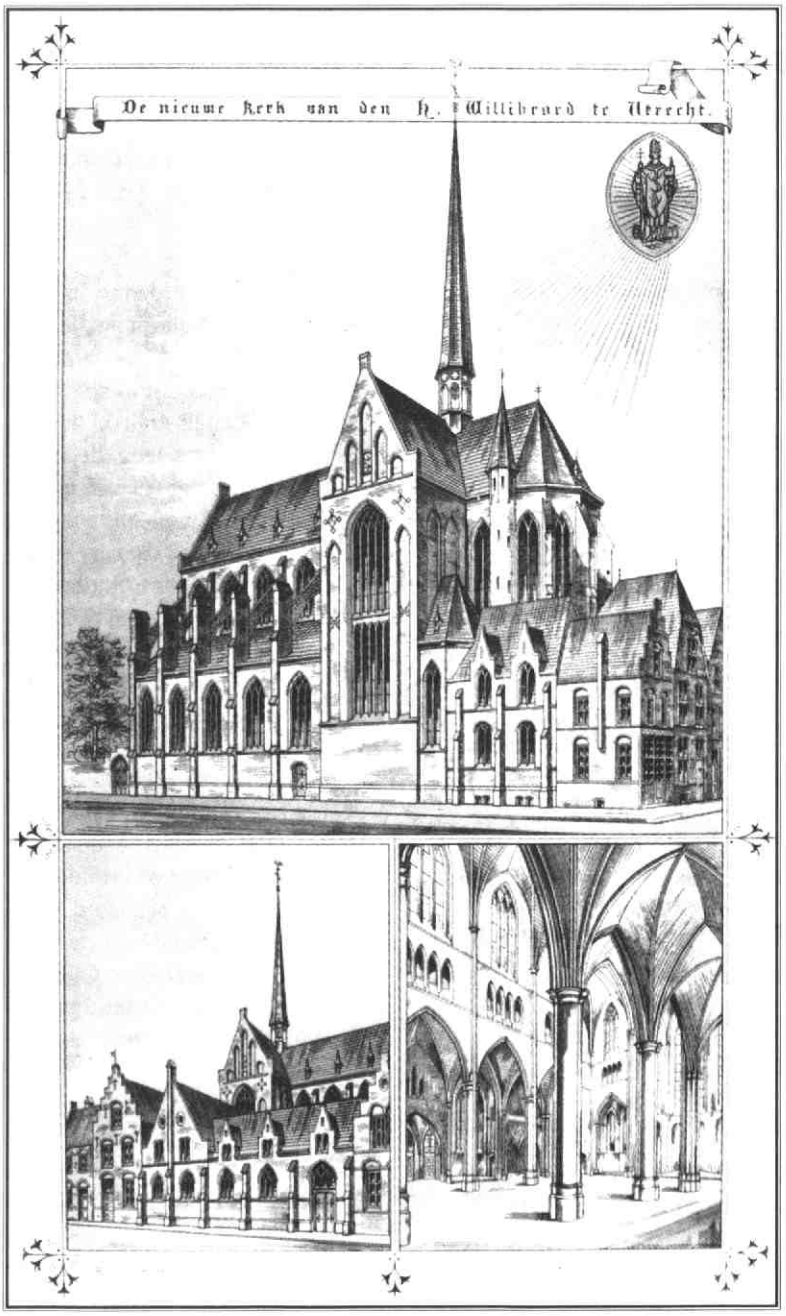

Gezicht op de St. Willibrorduskerk in Minrebroederstraat. Vervaardiger P.W. van de Weijer n. A. Tepe (1875).

De voorgeschiedenis

Ru Lijdsman was volgens het toenmalige Duitse jargon een *Mischling*, een halfbloed, zoon van een joodse moeder en een niet-joodse vader. Dergelijke 'gemengd gehuwden' waren, mits als zodanig erkend, gevrijwaard voor de meeste treiterijen, bepalingen, en erger, van de jodenvervolgers. Natuurlijk wel bis auf weiteres. Zo hoefden zij geen jodenster te dragen.

De vol-joodse Annie Meijer, zijn latere vrouw, was ondergedoken in Amsterdam, evenals een zus. Haar vader was een van de slachtoffers van de ontruiming in januari 1943 van het 'Apeldoornse Bos'. De patiënten en een deel van het personeel van dat joods krankzinnigengesticht - meer dan 900 mensen – werden op de meest afschuwelijke manier eerst op vrachtwagens en daarna in veewagons gesmeten. Hun trein ging rechtstreeks naar Auschwitz/Birkenau, waar de patiënten meteen na aankomst levend werden verbrand. Hun, soms vrijwillig meegegane, verplegend personeel is later vergast. Annie Meijer's moeder, die in Hilversum was ondergedoken, werd verraden en naar Polen gedeporteerd. Haar hele familie, op die ene zus na, is in de oorlog vermoord. In totaal zo'n tachtig mensen, alleen omdat ze joden waren. *Zichronam livracha.*[2]

Vooral na het verraad van haar moeder in juli 1943 voelde Annie Meijer zich niet meer veilig als onderduikster. Met hulp van het verzet kreeg zij een nieuw paspoort als Zoeteman, een kort tevoren overleden leeftijdsgenote. Dankzij de illegale medewerking van een ambtenaar was dat overlijden uit het bevolkingsregister verwijderd. Dat gebeurde overigens wel meer. Dat paspoort bevatte nu háár signalement. Annie Meijer ging weer bovengronds leven, in Utrecht.

Het eerste verzoek afgewezen

Het verzoek om een 'gemengd huwelijk' (*indisparitas cultus*) tussen Lijdsman en Zoeteman is opgesteld door H.Th. Mets, hun pastoor van de St. Willibrordus-parochie in Utrecht. Over het feit dat de vrouw jodin was, is van meetaf aan door het paar open kaart gespeeld, maar dan wel als Zoeteman. Haar echte identiteit, Annie Meijer, is aan niemand verteld. In het verzoek wordt een drietal redenen of motiveringen opgegeven. Ten eerste de hoop op een waarschijnlijke bekering tot het katholieke geloof van de bruid, die al onderricht ontving. Bovendien was de vrouw zwanger, bevrucht door de bruidegom. Tenslotte was er het gevaar van alleen een burgerlijk huwelijk, als een kerkelijk huwelijk werd geweigerd.

De hoop op bekering? Lijdsman was zelf ruim een jaar eerder uit overtuiging katholiek geworden en gedoopt. Veiligheidsoverwegingen hebben daarbij geen rol gespeeld. Zijn vrouw was er echter beslist nog niet aan toe.

Een zwangerschap? Titia zou zwanger zijn sinds begin augustus 1943. De officiaal, mgr. van de Loo, wijst in een brief van 23 april 1944 aan zijn aartsbisschop op 'de bevalling over eenigen tijd'. Dat zou nog net kunnen. Maar op 7 mei 1944 rept hij terzake van 'over een paar maanden'. Dat maakt nieuwsgierig, want ook de celibataire geestelijkheid kan toch wel tot negen maanden tellen? Wanneer wordt er nu eindelijk eens een kind geboren? Volgens het doopboek van de parochie St. Willibrordus werd op 9 december 1944 gedoopt Oda Maria Juliette, dochter van R.W. Lijdsman en A.A. Zoeteman. Op 8 december was zij geboren. Volkomen overbodig en riskant noteert priester, tevens huisvriend van het paar, C. Venings, als bijzonderheid in de kantlijn dat het kind is geboren binnen een geldig huwelijk, dat nog niet burgerlijk is gesloten.

Het gevaar van alleen een burgerlijk huwelijk? 'Naar ons door de betrokken Duitsche autoriteiten wordt medegedeeld, is aan Joden het huwen en de buitenechtelijke geslachtelijke omgang met niet-Joden verboden'. Deze bekendmaking, ondertekend door de Joodse Raad, verscheen in het Joodsche Weekblad van 25 maart 1942. Tegelijkertijd besloot men dat Nederlandse ambtenaren van de burgerlijke stand voortaan alle gevallen waarin joden met niet-joden in ondertrouw gingen, onmiddellijk aan de Sicherheitspolizei moesten melden. Joden die met niet-joden in ondertrouw waren gegaan, zouden worden gearresteerd. Voor de (immers) als arische geregistreerde Titia en de als jood geregistreerde Cajus was het dan ook onvoorstelbaar dat een burgerlijk huwelijk ooit zelfs maar overwogen zal zijn.

Al met al blijft er van de aangevoerde motiveringen niet veel over. Bekering: twijfelachtig. Zwangerschap: onzeker. Burgerlijk huwelijk: onmogelijk. De aartsbisschop maakt er al een dag later, 1 oktober, korte metten mee. Al rept hij niet over dit derde argument, klaarblijkelijk daarover niet door pastoor Mets geïnformeerd: 'U weet hoe streng Wij meenen te moeten zijn inzake dispensatie *mixta religio* enz. Het is hier wel een uitzonderlijk geval (gelukkig), maar de redenen, die U aanhaalt, kunnen ons niet bewegen dispensatie te verleenen. Immers de verwachting, dat zij Katholiek zal worden, doet Ons opmerken: laten zij dan zoo lang wachten, tot zij werkelijk katholiek geworden is. "Ja, maar het kan niet zoo lang wachten: zij is zwanger!" Dat is treurig genoeg, maar om die reden geven Wij zeker geen dispensatie: Wij zouden anders nog als het ware een belooning geven voor de zonde. Wat Wij nog wel willen doen is: goedvinden, dat zij in de Kerk wordt opgenomen, zoodra U de overtuiging hebt, dat zij gelooft, en zij de noodzakelijke waarheden kent.'

Een tweede poging

Na deze niet te verstane afwijzing trok pastoor Mets zich terug. Een overweging daarbij kan zijn geweest dat hij zelf geen onnodig risico wilde lopen. Hij was pas kort geleden ontslagen uit Haaren, een van de Brabantse kampen waar de bezetters enkele honderden, veelal prominente, Nederlanders gegijzeld hielden.

Hij liet het aan priester Venings over om het paar op de hoogte te stellen. Venings was als rector (geestelijk verzorger) verbonden aan het ziekenhuis St. Johannes de Deo, ressorterend onder dezelfde parochie. Tijdens de afwezigheid van de pastoor werd hij de biechtvader van Cajus. Zij kenden elkaar overigens al langer uit de muziekwereld.

Venings deed echter een vernieuwde poging bij de aartbisschop. Hij begint met een schets van de persoon en achtergrond van Titia: 'Zij heeft ten gevolge van de huidige oorlogsomstandigheden kortelings haar ouders en nog andere naaste familieleden verloren. Uitwendig doet zij zich wat koud en cynisch en zakelijk voor. Maar uit gesprekken met haar weet ik hoezeer zij inwendig ten prooi is aan droefheid, angst

om het lot van haar dierbaren aan wie zij zeer gehecht is, en angst ook voor zichzelf.' Begrijpelijk dan ook, zeker nu zij weet dat zij zwanger is, dat zij voor haarzelf en hun kind de veiligheid zoekt van een geldige huwelijksband, aldus Venings.

Venings vervolgt verder dat wat de hoop op een vaste en oprechte bekering betreft, wel in het oog gehouden moet worden dat Titia pas sinds ongeveer twee maanden begonnen is met het katholicisme kennis te maken, en dat niet uit een behoefte van binnenuit. Het is eerder te vrezen dat zij later zo'n stap, gezet onder druk van de omstandigheden, als onberaden zal betreuren. Met als gevolg een afkeer tegen het geloof. 'Zij meende, naar ze mij bij haar eerste onderhoud verklaarde, "overtuigd atheïste" te zijn, een mening die overigens voornamelijk steunde op de voor haar pijnigende raadselen van de combinatie ener Voorzienigheid van den enen, en alles wat thans schijnbaar straffeloos gebeuren kan van den anderen kant.' Titia dreigt 'in wanhoop' onverbloemd met abortus. Telefonisch laat zij Venings nog weten, dat zij van plan is 'naar Oostenrijk te gaan om daar in de Verpleging te werken', als haar relatie met Cajus niet gesanctioneerd kan worden. Zo er iets onvoorstelbaar is, dan toch wel dat een jodin - ook nog onder een valse naam - , die haar hele familie heeft verloren, bereid zou zijn geweest om vrijwillig midden in het nazi-rijk te gaan werken! Het vermoeden is gerechtvaardigd dat hier sprake is van een code in de briefwisselingen: dan ga ik weer Onderduiken, en in het Verzet.

Ook de persoon en achtergrond van Cajus worden geschetst. Hij is opgegroeid in een anti-godsdienstig milieu en zijn recente overgang tot de kerk is onverdacht. Hij is afgestudeerd in de wis- en natuurkunde. Behalve intelligent is hij ook zeer muzikaal begaafd. 'Bovendien heeft hij zelf joods bloed', aldus Venings. Hij heeft een baantje als leraar, bij de LOI in de Burgemeester Reigerstraat. De LOI werkte namelijk niet met ariërverklaringen. Redenen genoeg voor de rector om zijn aartsbisschop tegen te werpen: 'Dat een eventueel thans verleende dispensatie een soort premie op de zonde zou zijn is o.i. niet waar.'

Venings sluit als volgt af: 'In iure resumerend kan worden gezegd dat de door den Pastoor (die lang afwezig was geweest en zich zeer snel van de aanhangige kwestie op de hoogte moest stellen) als derde genoemde causa niet aanwezig moet worden geacht: de mentaliteit van Cajus verzet zich daartegen.' Een wel zeldzaam onbegrijpelijke opmerking van hem.

De door rector Venings zo in extenso geformuleerde karakterbeschrijvingen en verstrekte achtergrondinformatie leiden tot het gewenste resultaat. Op 18 oktober 1943 verleent De Jong dispensatie voor het sluiten van een gemengd huwelijk. Een paar dagen later, op 22 oktober, komt de aap uit de mouw. Na de aartsbisschop, mede namens het betrokken paar, te hebben bedankt vraagt Venings een aanvullende goedkeuring, en wel om alleen een kerkelijk huwelijk te mogen sluiten. En niet in het openbaar, maar zo stil mogelijk, alleen in aanwezigheid van getuigen. 'Omdat het in de huidige omstandigheden voor hen niet mogelijk is burgerlijk te trouwen.'

Het zal De Jong niet zijn ontgaan dat de biechtvader in zijn vorige brief, over de derde van de door Mets aangevoerde causae (het gevaar van het sluiten van alleen een burgerlijk huwelijk) schreef dat dit gevaar '... niet aanwezig moet worden geacht: de mentaliteit van Cajus verzet zich daartegen.' En dan nu dit. Begrijpelijkerwijs toont de aartsbisschop zich gebelgd. Zijn reactie op 26 oktober luidt als volgt: 'Onze Secretaris heeft ons nader uiteengezet de "omstandigheden", welke het partijen onmogelijk maakt een burgerlijk huwelijk aan te gaan. Maar daarmee is er een factor in het geding gebracht, waarmee Wij bij de verleening van de dispensatie in disparitas cultus geen rekening hebben gehouden, en wijl deze factor geheel andere uitzichten opent, is een en ander aanleiding geworden de aangelegenheid opnieuw onder oogen te zien. Toen Wij er toe overgingen dispensatie te verleenen, meenden Wij hiermede de mogelijkheid te openen, dat partijen ook in geweten een burgerlijk huwelijk konden sluiten. Maar nu kan dat burgerlijk huwelijk niet plaatshebben. En bijgevolg beteekent dispensatie in casu niets anders dan een legitimatie voor het voortzetten van sexueel verkeer! Wij zien niet, welke andere "voordeelen" een dispensatie in deze omstandigheden nog heeft. Burgerrechtelijk blijft het een concubinaat, het kind krijgt haar naam, voor buitenstaanders (familie en kennissen) blijft het een "hokpartij". En daar zouden Wij nog wel sanctie aan geven! Wat kan daaruit nog volgen, als dat eens tegen Ons werd uitgespeeld?'

Vervolgens: 'Zij is niet-katholiek, en stel nu eens, dat haar liefde bekoelt (wat heel niet denkbeeldig is), dan voelt zij zich niet gebonden, hij daarentegen wel. En moe-

ten Wij er nu in deze omstandigheden toe meewerken, dat hij gebonden wordt, terwijl zij zich uiteraard niet gebonden voelt? Maatschappelijk gezien is er O.i. geen verschil, of zij kerkelijk gehuwd zijn of niet. In beide gevallen moet hij zich het lot van haar en haar kind aantrekken. Om al deze redenen meenen Wij de verleende dispensatie te moeten intrekken, gelijk Wij bij dezen doen.'
'Wat kan daaruit nog volgen, als dat eens tegen Ons werd uitgespeeld?' De aartsbisschop zal hierbij eerder gedacht hebben aan kritiek na de oorlog door de Nederlandse overheid, dan aan een reactie van de kant van de Duitse bezetters, mocht zoiets nu onverhoopt al bekend raken. Is de rest van zijn betoog gebaseerd op wantrouwen jegens andersdenkenden? Of vrouwonvriendelijk?

Venings is geschrokken van de wending die de zaak heeft genomen, zo schrijft hij De Jong op 26 oktober. Cajus en Titia stelt hij vooralsnog niet op de hoogte van deze nieuwe afwijzing. Wel verzekert hij de aartsbisschop dat hij zich vanzelfsprekend bij diens beslissing neerlegt, maar hij uit vervolgens impliciet zijn twijfels over de juistheid ervan. Dat zij niet naar het stadhuis kunnen gaan, de jongen kan er toch niets aan doen dat zijn moeder joods is? En heeft het meisje al niet meer dan genoeg zorgen? De hoop op haar bekering wordt er zo ook niet beter op.
Zou Venings zich nu werkelijk niet gerealiseerd hebben, dat hij zelf in eerste instantie niet eerlijk, althans niet volledig was geweest met zijn informatie richting aartsbisschop? Begin november worden Cajus en Titia geïnformeerd, daarna blijft het een halfjaar stil.

Aartsbisschop De Jong tijdens de bisschopswijding van mgr. Baeten in december 1945 (collectie Ton van Schaik).

De laatste, succesvolle poging

In april 1944 vertelde het paar rector Venings dat Annie zwanger was, waarop hij beloofde opnieuw met de aartsbisschop contact op te nemen.
'Op het gevaar af U hiermee te mishagen', zo begint hij zijn brief van 20 april 1944 aan de aartsbisschop, 'waag ik het na lang aarzelen U nogmaals lastig te vallen over die Huwelijks-casus, die ik in de 2e helft van het vorig jaar reeds bij U aanhangig had gemaakt.'
Frappant detail is nog, dat Venings in zijn brief van twee kantjes zorgvuldig de namen Lijdsman en Zoeteman vermijdt. Logisch, in correspondentie bleef dat gevaarlijk. Maar onlogisch en enigszins naïef geeft hij wel hun adres prijs: 'Aan anderen zou hun samenwonen zeker niet opvallen, daartoe leent zich de straat en de buurt niet (fam. Claassen, Heren-Mode-Zaak, Korte Jansstraat).'

Het meest opvallende in deze brief van 20 april 1944 is het ontbreken van welke verwijzing dan ook naar een zwangerschap. En toch moet dat dé reden geweest zijn voor Venings om zich nogmaals tot zijn aartsbisschop te wenden, maar dan wel zonder hem volledig te informeren. Nu was Titia zeker zwanger. Welke toelichting dan ook over dit gegeven zou welhaast zeker de toorn van de aartsbisschop hebben afgeroepen. Zijn hiervoor geciteerde brieven zijn duidelijk genoeg. Het zou zijn onherroepelijke bevestiging hebben betekend van zijn afwijzing van het verzoek om dispensatie. Het was het een of het ander: zij was nu pas voor het eerst zwanger, en dan was de aartsbisschop in het najaar van 1943 inderdaad op dit punt verkeerd voorgelicht. Of een toch wel bestaande eerdere zwangerschap was voortijdig beëindigd (in welke vorm dan ook), maar dan

hadden Cajus en Titia zich daarna kennelijk weer niets aangetrokken van het kerkelijk verbod op seksuele omgang voor het huwelijk. Hoe dan ook, Venings doet door zijn zwijgen over dit facet impliciet net alsof er in die situatie niets veranderd is. En misleidt aldus de aartsbisschop. Verschoonbaar misschien, gezien alle omstandigheden, maar misleiding blijft het.

De Jong is blijkbaar niet mishaagd, want hij gaat advies inwinnen bij zijn officiaal, mgr. F.A.H. van de Loo. De officiaal is een rechtsgeleerde priester, die in naam van de aartsbisschop de zorg heeft voor de rechtsbedeling in het diocees. De Jong is geïnteresseerd geraakt in de doctrinaire kant van de zaak. 'Wat de opportuniteitskwestie betreft, staan Wij er nog zeer sceptisch tegenover.'

Van de Loo was in de oorlogsjaren officiaal van het aartsbisdom Utrecht. Nooit bevreesd, 'ook niet voor de D!' om voor zijn mening uit te komen. Al op 23 april 1944 diende Van de Loo de aartsbisschop van advies. Zijn advies valt in twee delen uiteen. Allereerst de menselijke aspecten, vervolgens de doctrinaire, waarbij overigens het belang van de kerk niet uit het oog wordt verloren. Het is toch wel van groot belang dat tenminste een katholieke opvoeding van het kind zo goed mogelijk wordt veiliggesteld. Want terecht stipuleert Van de Loo nog, dat een kerkrechtelijke maar geen burgerrechtelijke erkenning praktisch voor het kind van weinig waarde is. 'En zelfs weet men nog niet wat de vrouw, in haar verbittering en wanhoop, uiteindelijk nog met het kind in utero doet, als dispensatie opnieuw - en nu vanzelf practisch definitief geweigerd wordt. Ze heeft immers destijds onverbloemd te kennen gegeven, dat ze dan serieus dacht over abortus provocatus.' Hij is inderdaad slecht in 'tellen'!

Inmiddels is wel duidelijk geworden dat de officiaal het paar ter wille wilde zijn. Hij trok zijn eigen juridische registers open om De Jong argumenten te geven op grond waarvan de dispensatie toch verleend zou kunnen worden. Zijn betoog komt samengevat (zijn accentueringen) hierop neer. De staat mist het recht onredelijke huwelijksvoorwaarden, op straffe van nietigheid, voor de ongedoopten op te stellen. In casu is handhaving in feite een groot onrecht jegens de vrouw, vanwege het veel te grote risico voor haar leven. Het kan onmogelijk in het algemeen belang zijn wanneer alles wat niet-ariër is geen geldig huwelijk kan sluiten zolang de terreur van de overweldiger in ons land de scepter zwaait. Dat is bovendien strijdig met het natuurrecht, namelijk dat ieder mens van nature recht heeft op het grote goed van het huwelijk. Het kan niet de bedoeling zijn van onze wettige Nederlandse regering om onder de huidige omstandigheden alleen kerkelijk gesloten huwelijken niet te erkennen. Zou dat toch gebeuren, dan maakt ze zich schuldig aan machtsoverschrijding en dat maakt haar wetgeving ongeldig.

De toestemming

De Jong is overgehaald. Op 8 mei 1944 geeft hij aan Lijdsman, ruim zeven maanden na diens formele verzoek, dispensatie om te trouwen met Zoeteman, die in de stukken ook wel wordt aangeduid als dochter van het Oude Verbond (*filia Abrahae*). Nog dezelfde maand zijn Cajus en Titia getrouwd. In de huiskamer van het echtpaar Claassen, die als getuigen optraden, stemden zij jegens elkaar in met het huwelijk. Hierbij gebruikten zij de naam Zoeteman in plaats van Meijer.

Al snel na de bevrijding zijn zij alsnog voor de wet getrouwd, in juni 1945. De echtgenote heeft meteen in mei '45 een officier van justitie, van wie zij wist dat hij in de oorlog niet helemaal kosher was geweest, onder druk gezet. Om ook op papier weer haar echte identiteit aan te kunnen nemen, én om de registratie in het bevolkingsregister van hun dochter Oda aan te laten passen aan de waarheid. Dat zij zoiets misschien ook voor de kerk hadden moeten doen, daar hebben zij nooit bij stilgestaan.

Aartsbisschop De Jong is in de gehele periode '40-'45 één keer met een verzoek als dit benaderd. Dat blijkt niet alleen uit de overgeleverde huwelijksdispensaties, maar vooral uit de uitgebreide juridische adviezen in deze zaak. En juist in deze unieke casus werd hij soms misleid. Met belanghebbenden, en om hén te helpen, zal ook de priester voor ogen hebben gestaan het adagium 'in de liefde en in oorlog is alles geoorloofd!'

Noten

1 Met aartsbisdom wordt in dit artikel het rooms-katholieke aartsbisdom bedoeld. De inventarisnummers 452-456 bevatten de bij de aartsbisschop in de oorlog ingediende verzoeken voor huwelijksdispensaties.

2 Hun nagedachtenis zij hen tot ere.

Stadstuinen

Wat is een stadstuin? Het antwoord ligt voor de hand: een omheind terrein behorend bij een gebouw gelegen in een stad. De vraag wat de kenmerken zijn van een stadstuin is echter heel wat moeilijker te beantwoorden. Stadstuinen verschillen altijd van elkaar in aard, omvang, aanleg en beplanting. Van de tuinen bij een rij uniforme huizen zijn er geen twee op dezelfde manier aangelegd. Nergens komt de smaak van stadsbewoners zo sterk tot uiting als in de aanleg van hun tuin.

Vroeger was dat niet wezenlijk anders. Ook in de Middeleeuwen werden de onderlinge verschillen bepaald door de omvang van de tuin en de rijkdom van de eigenaar. Een duidelijk verschil met de latere tuinen is echter dat het toen voornamelijk nutstuinen waren. Het terrein dat bij een gebouw behoorde werd gebruikt als voortzetting van dat gebouw buitenshuis. Hier vond men kippenhokken, paardenstallen, schuren, een secreet, een waterpomp, een keuken, een bakhuisje en meer van dergelijke huishoudelijke voorzieningen. Een middeleeuws huis met erf was een economische eenheid waar zoveel mogelijk in het eigen onderhoud werd voorzien. Er werden groenten en vruchten gekweekt voor eigen gebruik. Wie voldoende grond en geld ter beschikking had kon het zich veroorloven om een gedeelte van zijn terrein als siertuin in te richten. Dit gedeelte was op zichzelf weer omheind. Een middeleeuwse siertuin bestond uit vierkante vakken met verspreid staande sierplanten. Kloosters en gasthuizen hadden veelal een kruidentuin met geneeskrachtige planten.

Naarmate een stad dichter bevolkt raakte, werden de binnenterreinen steeds meer bebouwd. Langzaamaan verschoof de functie van de stadstuin ook van nutstuin naar siertuin. Groenten en vruchten werden vooral op de hoveniersgronden buiten de stad gekweekt en op markten verhandeld. De siertuinen in de zestien-

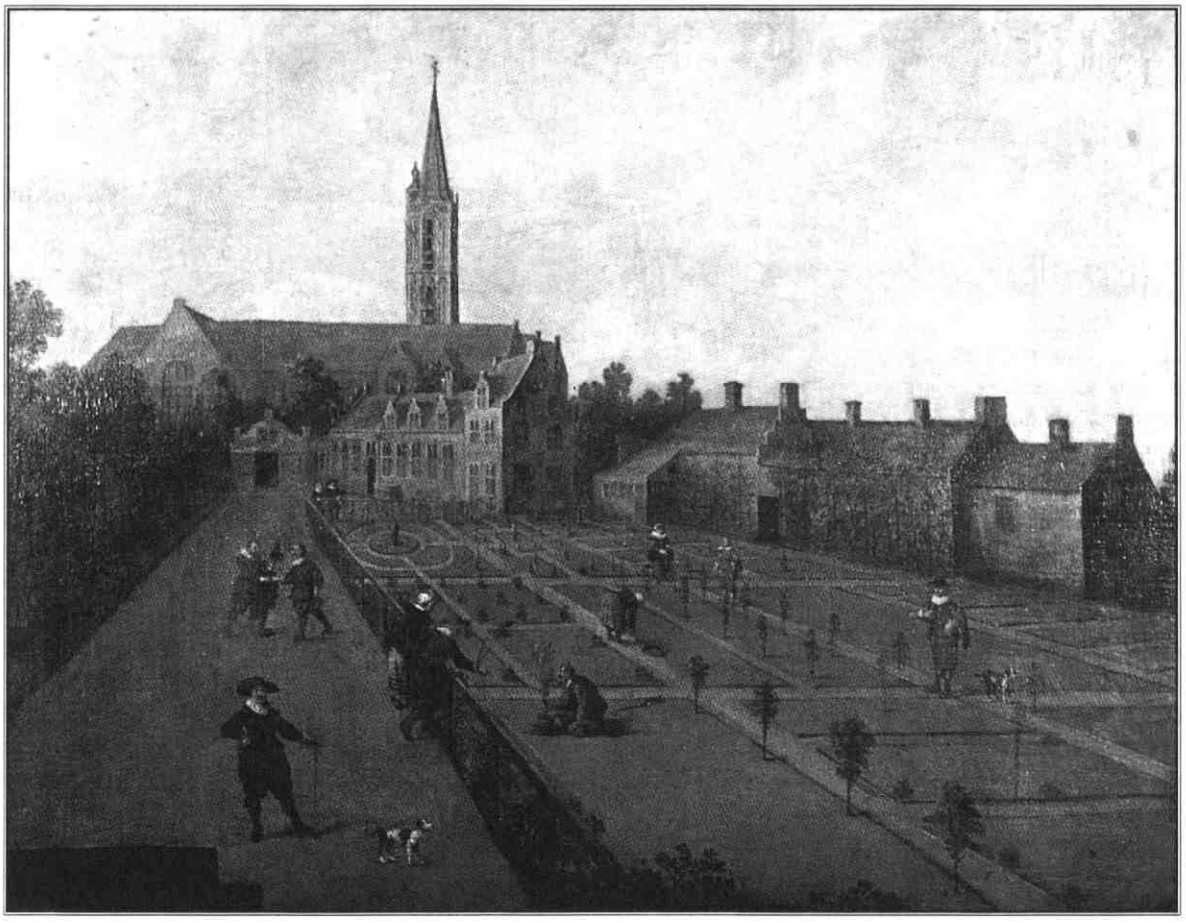

Een omheinde siertuin met geometrische perken en verspreid geplante boompjes, ca. 1635. Deze tuin behoorde bij het huis De Roodepoort in de buurt van de Jacobikerk in Utrecht. Schilderij van Joost Cornelisz Droochsloot. Verblijfplaats onbekend.

TOLIEN WILMER

Stadstuinen

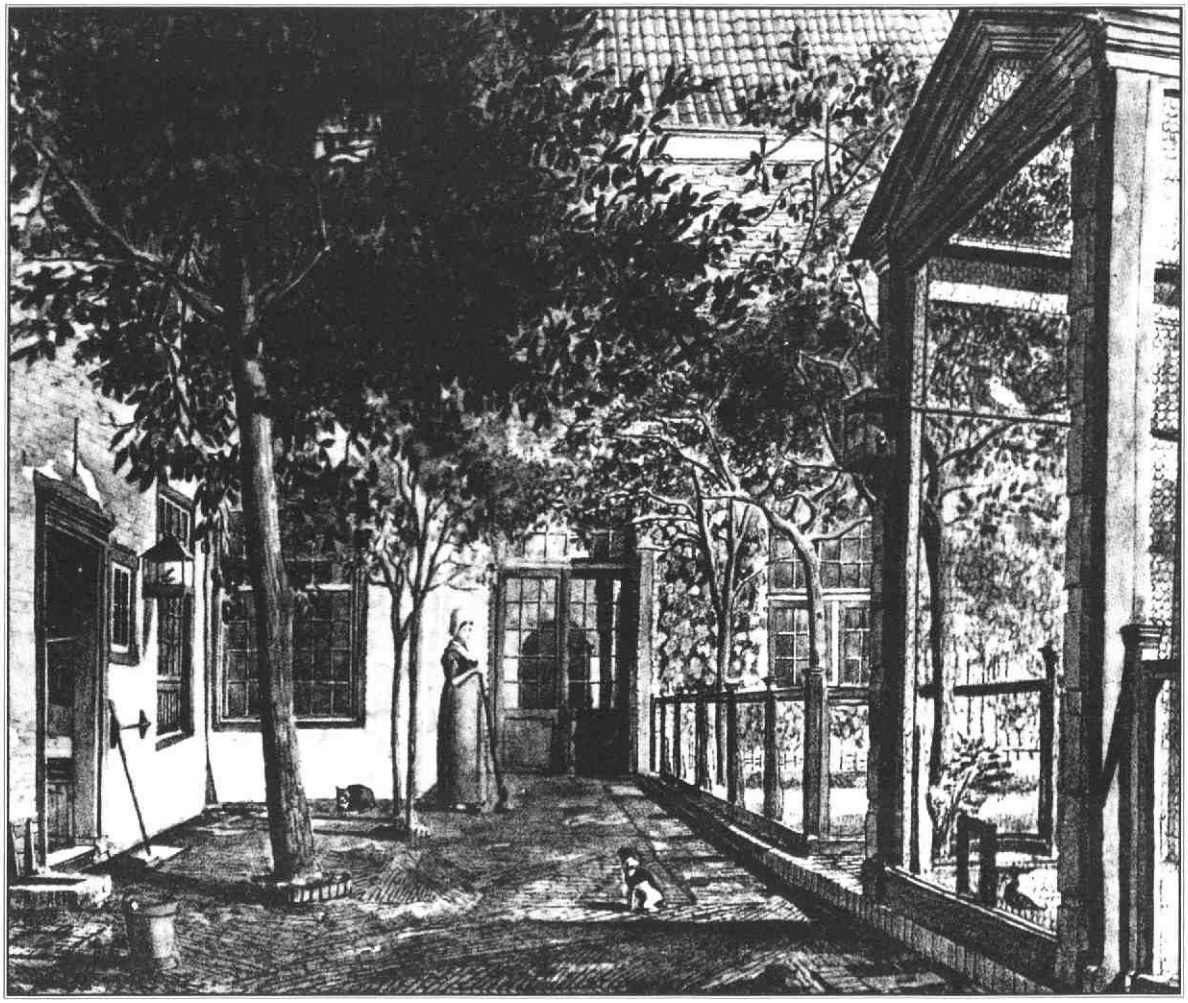

In vroeger eeuwen had een stadstuin vooral een nuttige functie. Deze afbeelding van de tuin achter het huis Herenstraat 25 in Utrecht dateert weliswaar uit het midden van de negentiende eeuw, maar de inrichting is vermoedelijk sinds lang niet gewijzigd. Op de voorgrond is een hoenderhok annex volière te zien en daarachter een omheinde boomgaard. Tekening van G.G. Haanen. Verblijfplaats onbekend.

de- en zeventiende-eeuwse steden waren verdeeld in geometrische vakken die in steeds wisselende patronen werden ingevuld. Niet alleen bomen en planten kregen een plaats in de stadstuinen, op in het oog springende punten werden ook tuinornamenten geplaatst. In rijkere tuinen waren dit vooral tuinvazen en -beelden en in een vorm gesnoeide boompjes, in kleinere tuinen kon een bloempot op een stok ook als ornament gelden.

Een gevolg van het steeds meer dichtgroeien van de oude steden was dat bewoners die het zich konden veroorloven grond kochten voor de aanleg van een tuin met een tuinhuis in de directe omgeving van de stad, op plaatsen die inmiddels allang tot het stedelijke gebied behoren. In Utrecht zijn verscheidene bolwerken daarvoor gebruikt, vooral Lepelenburg en het Begijnebolwerk. Ter weerszijden van de Maliebaan ontstond een hele reeks kleine buitentjes, een afspiegeling op klein formaat van de verder buiten de stad gelegen grote buitenplaatsen.

In de 18de eeuw bereikte de barokke tuinkunst haar hoogtepunt. De natuur werd ondergeschikt gemaakt aan de tuinaanleg. Geschoren hagen en vormbomen brachten structuur aan in de stadstuinen zoals dat op een grotere schaal in de tuinen van kastelen en buitenplaatsen gebeurde.

Over de inrichting en het gebruik van tuinen in dat deel van de stad dat nu als binnenstad wordt aangeduid is weinig bekend. Vermoedelijk zijn veel van deze stadstuinen maar ten dele volgens de gangbare tuinmode ingericht geweest en hadden ze daarnaast een praktisch nut. Rijk aangelegde stijltuinen zoals die achter de Amsterdamse grachtenpanden, culminerend in een fraai tuinhuis tegen de achtermuur, zijn ook in Utrecht te zien geweest. Percelen

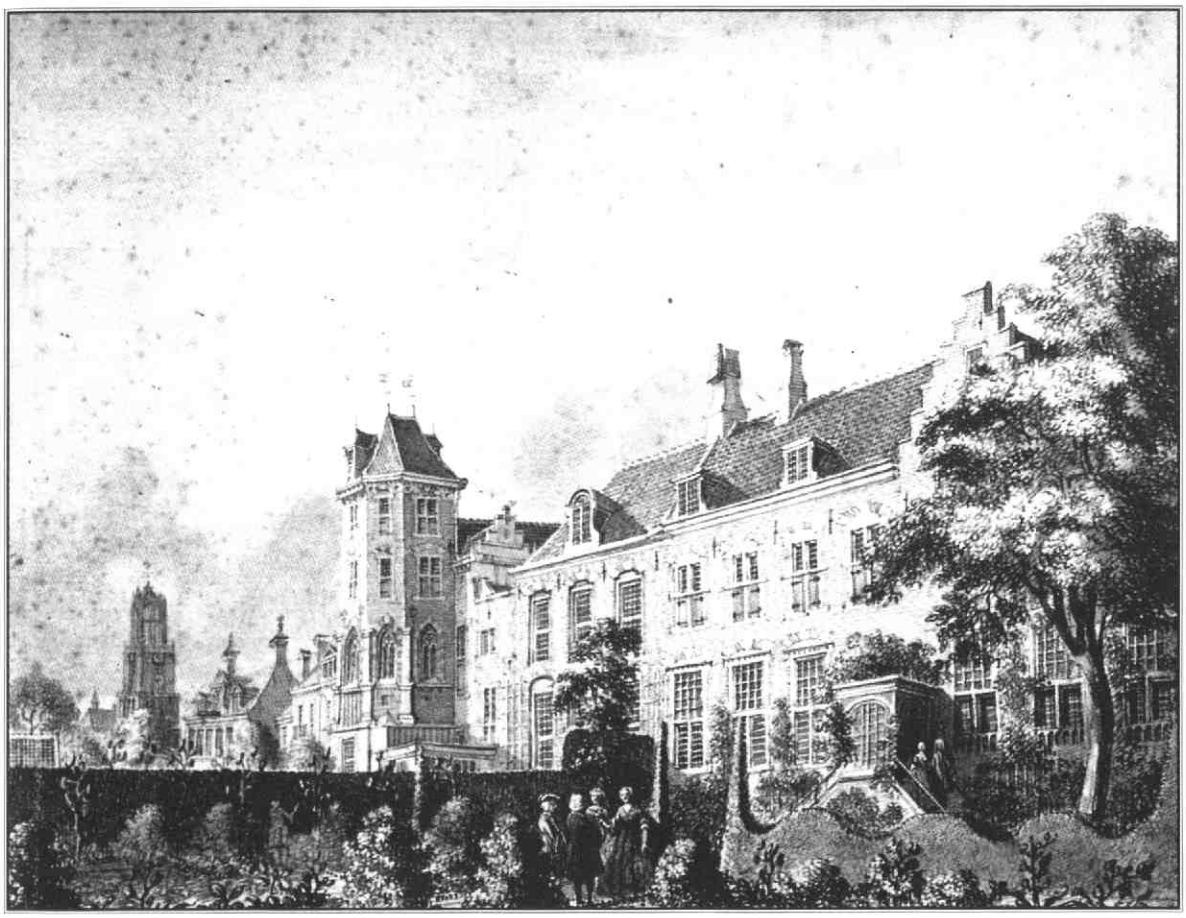

In de tuin achter het huis Drift 25 in Utrecht was in de 18de eeuw structuur aangebracht door middel van golvende hagen. Deze vormsnoei is kenmerkend voor een barokke tuinaanleg. Tekening van Jan de Beijer, ca. 1745

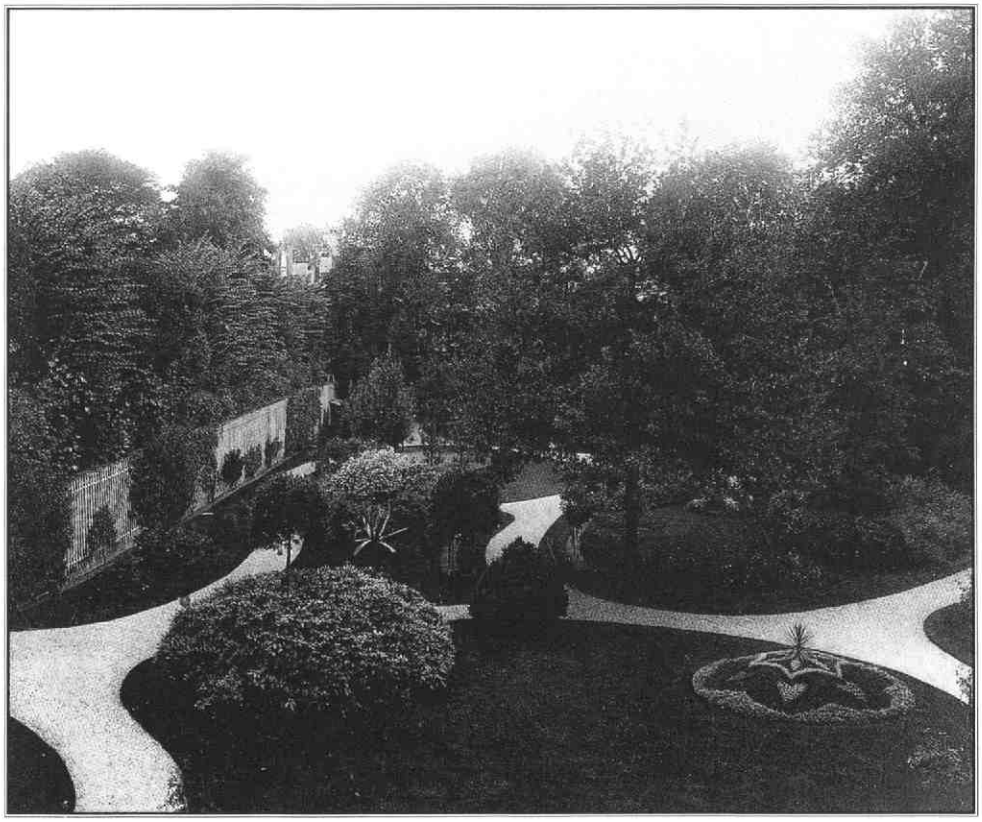

De negentiende-eeuwse landschapsstijl was in veel stadstuinen terug te vinden. Dit is de tuin achter het huis Payenborg, Oudegracht 320 in Utrecht. Kenmerkend voor deze tuinstijl zijn de grillig gevormde gazons met verspreid gelegen bloem- en heesterperken. In tegenstelling tot de vroegere geometrisch aangelegde tuinen was een landschapstuin niet in één keer te overzien. Foto van G. Jochmann, 1904

De tuinen achter de huizen aan de westzijde van de Oudegracht in Utrecht liepen oorspronkelijk tot aan de bebouwing aan het Vredenburg door. Op deze tekening uit 1912 is dat nog zo. De tuin achter het huis Oudaen is inmiddels verdwenen. Aan de andere kant van Zakkendragerssteeg - achter de tuinmuur - is het enigszins terugliggende koetshuis van het huis Oudegracht 107 te zien. Evenals het - verbouwde - koetshuis heeft de tuin achter dit huis thans nog vrijwel zijn oorspronkelijke omvang. Aquarel van Sara van Heukelom

langs de grachten en deftige zijstraten hadden dikwijls een royale tuin met een koetshuis dat vanuit de zij- of achterstraat bereikbaar was. Er is helaas geen van deze tuinen in zijn barokke vorm bewaard gebleven.

Van de negentiende-eeuwse landschapstuinen, die als reactie op de strakke barokke tuinaanleg overal populair werden, is hier en daar nog wel iets bewaard gebleven. Over deze tuinen zijn we vooral geïnformeerd door eigentijdse afbeeldingen, die voor de vroegere periodes helaas vrijwel ontbreken. De tuinen in landschapsstijl worden gekenmerkt door gazons omgeven door slingerpaden en verspreide bloembedden in de gazons. Voor een onregelmatig gevormde vijver, een geliefd onderdeel van de landschapstuin, was in de stadstuinen meestal geen plaats. Wel was er vaak een prieel te vinden en, wanneer er ruimte voor was, een kas.

Aan het eind van de negentiende eeuw werd gedeeltelijk teruggegrepen op de geometrische tuinstijlen. Dicht bij het huis werd een rond of ovaal perk aangelegd. Dit werd nog eens geaccentueerd door symmetrisch opgestelde kuipplanten of stamrozen.

Over de ontwerpers van stadstuinen is zeer weinig bekend. Voor de aanleg van tuinen van een niet al te grote maat zal in veel gevallen de tuinman inspiratie hebben opgedaan bij de parktuinen van de buiten de stad gelegen aanzienlijke huizen. Een uitzondering is de ontwerptekening van de tuinarchitect Leonard Springer uit 1919 die hij maakte voor het woonhuis van F.H. Fentener van Vlissingen aan de Maliebaan in Utrecht.

De aanleg van stadstuinen in de 20ste eeuw was steeds minder aan een bepaalde stijl gebonden. Dikwijls is de tuin aangepast aan de stijl van het gebouw waarvan hij het verlengstuk is. Er is veel teruggegrepen op oudere tuinmodes, maar veel tuinen bij woonhuizen zijn toch naar de eigen ideeën van de bewoners ingericht.

Literatuursignalement

ANNEKE JANSEN

Boeken

Verkrijgbaar in de boekhandel of bij de uitgever:

De bisschop van Utrecht : teksten van de lezingen op de eerste Stichtendag op zaterdag 20 september 1997 in de Grote of St. Lebuïnuskerk te Deventer / [eindred. en ill. F.D. Zeiler]. - Zwolle : Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 1999. - (Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis Werken ; no. 41).

Zinvol bezig zijn : interviews met actieve 50-plussers / [interviews en teksten Eva Prins ; fotogr. Mark van Rotterdam ; eindred. Caroline Hanrath en Mirjam Verhoef]. - Utrecht : Stichting 't Gilde Utrecht, 1999.
Uitgegeven ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan van de Stichting 't Gilde Utrecht. Stichting 't Gilde Utrecht is een organisatie die 50-plussers de mogelijkheid biedt belangeloos hun kennis en ervaring over te dragen.

In de voetstappen van Hendrik Marsman (1899-1940) door het dorp Zeist : een route langs plaatsen waar Hendrik Marsman in Zeist gewoond, gewerkt, liefgehad, gewandeld, kortom geleefd heeft / tekst R.P.M. Rhoen ; [coörd. L. Smit ... [et al.] ; fotogr. Mirjam Bleeker]. - Zeist : Gemeente Zeist, 1999. - + Fietskaart/Wandelkaart.
Uitgegeven i.h.k. van de viering van de 100ste geboortedag van Hendrik Marsman.

Van Baerne tot Baarn / onder red. van R.J. van der Maal en Y. van den Akker. - Baarn : Historische Kring Baerne, 1999.
Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van de Historische Kring Baerne.

'Een eisch van dringende noodzakelijkheid' : uit de geschiedenis van de gemeentelijke jeugdgezondheidszorg in de stad Utrecht 1907-1997 / P.D. 't Hart. - Utrecht : Gemeente Utrecht Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst, 1999.
Uitgegeven ter gelegenheid van de negentigste verjaardag van de Utrechtse GG&GD.

Drank en gezang : de student in beeld / [Gert-Jan Boeijen ; met bijdr. van H. van Aarst ... [et al.] ; tekstred. en interviews Tim Korenhoff ... [et al.] ; eindred. Tim Korenhoff]. - Utrecht : Stichting Boeijend Boek, 1999. - Bevat: Verhalen van De Aap op Unitas ; Verhalen van Het Lam op Unitas ; Verhalen van De Leeuw op Unitas ; Verhalen van Het Varken op Unitas.
Afstudeeropdracht in de vorm van een boek over de studentenvereniging Unitas S.R. met persoonlijke verhalen van oud-leden van het studentenleven op U.S.R. door de decennia heen. Het boek bestaat uit vier delen waarin de verschillende types student centraal staan.

Woudenberg : geschiedenis en architectuur / Elisabeth Stades-Vischer en Karen Veenland-Heineman. - Zeist : Kerckebosch ; Utrecht : SPOU, 1999. (Monumenten-inventarisatie provincie Utrecht ; 23)

Geest, koolzuur en zijk : briefwisseling van Erich Wichman / verzameld en toegelicht door F.J. Haffmans. - Westervoort : Van Gruting, 1999.
Bevat brieven van kunstenaar en non-conformist Erich Wichman (Utrecht 1890-Amsterdam 1929) aan o.a. Hendrik Marsman, Adriaan Roland Holst, Clara Wichman. Ook aan Wichman gerichte correspondentie is opgenomen

Historisch groen : tuinen en parken in de stad Utrecht / C.C.S. Wilmer. - Utrecht : Stichting Matrijs, 1999.
Uitgegeven i.s.m. de Stichting Archeologie en Bouwhistorie van de stad Utrecht (STABU).
Publicatie is een bewerking van de Nicolaas van der Monde-lezing georganiseerd door de STABU en gehouden door auteur in 1998. (Historische Reeks Utrecht ; 28) (Boek tevens verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief).

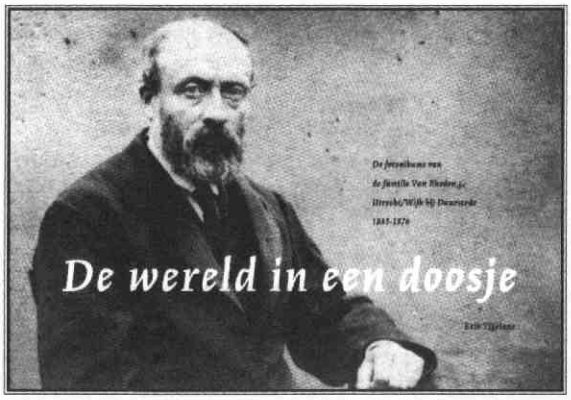

De wereld in een doosje : de fotoalbums van de familie Van Rheden, Utrecht-Wijk bij Duurstede 1863-1876 / Erik Tigelaar. - Utrecht : SPOU ; Het Utrechts Archief, 1999.
Een selectie van 100 zgn. stereofoto's uit drie bij elkaar horende negentiende-eeuwse fotoalbums, vervaardigd door de onderwijzer/kostschoolhouder Jordaan Everhard van Rheden.
Van Rheden's foto's geven een uniek beeld van leven en woonomgeving van zijn familie tot 1870 in Utrecht en vanaf 1870 in Wijk bij Duurstede. De albums maken deel

Literatuursignalement

uit van de collectie beeldmateriaal van Het Utrechts Archief (Boek tevens verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief).

Twintig eeuwen Utrecht : korte geschiedenis van de stad / R.E. de Bruin, T.J. Hoekstra en A. Pietersma. - Utrecht : Stichting Publikaties Oud-Utrecht (SPOU) ; Het Utrechts Archief, 1999 Ook uitgegeven in het Engels o.d.t.: *The city of Utrecht through twenty centuries: a brief history.*
Een handzaam en betrouwbaar overzicht van de geschiedenis van de Domstad, van het Romeinse fort op het Domplein tot de verkiezingsoverwinning van Leefbaar Utrecht (Beide uitgaven tevens verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief).

Jef Hinderdael's gedichten en gedachten : ontstaan van een document humain / door Dirck Meurs. - Amsterdam : D. Meurs, 1998. Speciale eerste editie uitgegeven bij de Hinderdael-tentoonstelling van 4-20 december 1998, Gemeentemuseum Temse (Oost-Vlaanderen).
Wordingsgeschiedenis van een door Jef Hinderdael nagelaten Document Humain, alsmede de omstandigheden waaronder die tot stand kwam tijdens zijn verblijf in de Nederlandse concentratiekampen 1945-1948. Door zijn activiteiten binnen de Vlaamse Beweging tijdens de Eerste Wereldoorlog verbleef de in Vlaanderen geboren Hinderdael in vrijwillige ballingschap in Nederland (Soest).

Het Eemland 2 : levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Eemlanders / onder red. van Y.M. van den Akker ... [et al.]. - Utrecht : SPOU, 1999 (Utrechtse biografieën). (Boek tevens verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief).

Langs de Oude Rijn : levensbeschrijvingen van bekende en onbekende mensen uit Vleuten-De Meern, Harmelen en Woerden / onder red. van W.R.C. Alkemade ... [et al.]. - Utrecht : SPOU, 1999.
Een project van de Historische Vereniging Vleuten-De Meern Haarzuilens, de Stichts-Hollandse Historische Vereniging, het Streekarchivariaat Rijnstreek, Het Utrechts Archief en de Stichting Stichtse Geschiedenis. (Utrechtse Biografieën). (Boek tevens verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief).

Schetsboek van Dorus van de Beld / [met een hommage van Clara Angenent ; omslagtek. L. van de Werf]. - Utrecht : Peter van Kessel, 1999. Uitgegeven ter nagedachtenis van de op 5 november 1998 overleden Dorus van de Beld, basispastor in de Emmaüsparochie te Utrecht.
Boekje met Utrechtse tekeningen van Dorus van de Beld, afgewisseld met geschreven schetsen ter herinnering aan deze pastor van de Emmaüsparochie.

Zwerven tussen Dom en werven : een historische wandeling door Utrecht / samengest. door Margriet Hoogendoorn en Henk Denneman ; foto's Rem Laan. - Utrecht : Stichting De Plantage, 1999.
Bevat: Panorama Salvator / Ingmar Heytze. - Gedicht in opdracht van het Centraal Museum ter gelegenheid van de kunstmanifestatie Panorama 2000. - Uitgegeven op initiatief van 't Gilde Utrecht.
Boekje is geschreven door enkele gidsen van 't Gilde Utrecht, een vrijwilligersorganisatie van 50-plussers die stadswandelingen organiseert. Aan de hand van 22 foto's van bekende bezienswaardigheden presenteren zij een beloopbare route door de binnenstad.

Met de camera door Wijk C : foto's uit de jaren twintig en dertig van een Utrechtse volksbuurt / Bregje van Gend ; met medew. van Katja van Nus en Christianne Lukkenaer. - Utrecht : Stichting De Plantage, 1999. (Utrechtse Wijken).
Impressie van het leven in Wijk C in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw. Het boek is samengesteld uit foto's grotendeels afkomstig uit het tijdschrift *Utrecht in Woord en Beeld* (verschenen tussen 1925 en 1941), en ander beeldmateriaal uit het archief van het Volksbuurtmuseum Wijk C.

Antonius Mor, hofschilder van Karel V / Thera Coppens. - Baarn : de Prom, 1999. Biografie van de portretschilder Anton Mor, tussen 1517 en 1519 geboren aan de Utrechtse Oudegracht.
Geeft een panoramisch beeld van het hof- en kunstenaarsleven in de Renaissance.

Een commissaris in het verzet : Jhr. mr. dr. L.H.N. Bosch ridder van Rosenthal / door G. van Roon. - Kampen : Voorhoeve, 1999.
Louis Bosch van Rosenthal was van 1934 tot 1946 Commissaris van de Koningin in de provincie Utrecht. Zijn activiteiten in het verzet tijdens de bezettingstijd vonden een bekroning in het voorzitterschap van het College van Vertrouwensmannen der Regeering, in welke functie hij o.m. het herstel van het binnenlands bestuur heeft voorbereid. Deze biografie beschrijft een belang-

rijke periode uit de bezettingsgeschiedenis van de provincie Utrecht.

Feestelijk verval : Dirkje Kuik 70 jaar / samengest. door het Comité Dirkje Kuik 70 jaar Leonie Uittenbogaard, Henk van der Haar en Paul Hoogervorst. - Amsterdam [etc.] : De Arbeiderspers, 1999.
Vriendenbundel uitgegeven ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van Dirkje Kuik. Bundel met bijdragen van met Dirkje Kuik bevriende schrijvers en kunstenaars als J. Eijkelboom, Wessel te Gussinklo, Gerrit Komrij en Geert van Istendael, beeldend kunstenaars als Dick Bruna, Joop Hekman en Peter Vos en bekendheden uit het uitgeefwezen als Wim Hazeu en Martin Ros.

Document van een stad : stedelijke fotografieopdrachten gemeente Amersfoort : Henze Boekhout, Jeroen Alberts, Ellen Kooi [en] Caroline Schröder / [samengest. door Carolien de Boer ... [et al.] ; onder red. van Gerda Brethouwer ; met teksten van Hans Bouman en Johan de Vos ; vert. in het Engels door Jo Nesbitt]. - Amersfoort : De Zonnehof, 1999. - Met vert.in het Engels. - Uitgegeven ter gelegenheid van de afronding van vier fotografieopdrachten van de gemeente Amersfoort met als thema 'Amersfoort groeistad'. Tevens gepresenteerd in de tentoonstelling 'Document van een stad' van 2 juli t/m 26 september 1999 in het Rietveldpaviljoen van De Zonnehof te Amersfoort.

Oudaen : een weerbaar huis aan de Utrechtse Oudegracht / Evert van Ginkel. - Utrecht : Stichting Matrijs, 1999. Uitgegeven i.s.m. de Stichting tot restauratie en instandhouding van Oudaen. (Historische Reeks Utrecht ; 26).
Ridders in een klooster : het Duitse Huis in Utrecht / Hedde Biesma. - Utrecht : Stichting Matrijs, 1999. Met chronol. lijst van landcommandeurs. - Uitgegeven i.s.m. het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum van de gemeente Utrecht. (Historische Reeks Utrecht ; 27)

Verwisselde loterijbriefjes Montfoort 1783-1803 / Kees Vossestein. Hilversum : Verloren, 1999.
Schetst een beeld van idealisme en eigenbelang van de Montfoortse politiek tussen 1783 en 1803. Geeft zicht op de ingewikkelde bestuurlijke en juridische verhoudingen van de achttiende eeuw en de gevolgen die politieke stellingname privé kon hebben.

Herrnhutters in Zeist : wonen, werken, geloven / H. Wels ; [onder red. van Marieke Bemelman]. - Abcoude : Uniepers, 1999.
Een herinnering aan en kennismaking met de Herrnhutters in Zeist en welke betekenis zij hebben gehad voor de bloei en ontwikkeling van Zeist.

De heren van Amstel 1105-1378 : hun opkomst in het Nedersticht van Utrecht in de twaalfde en dertiende eeuw en hun vestiging in het hertogdom Brabant na 1296 / Th.A.A.M. van Amstel. - Hilversum : Verloren, 1999. (Middeleeuwse Studies en Bronnen ; dl. 61).
Een genealogisch onderzoek naar het geslacht Van Amstel in Brabant en hun verwantschap met het middeleeuwse Stichtse geslacht Van Amstel.

Langs de Vecht : van Utrecht naar Muiden / tekst Loekie Schwartz ; fotogr. Herman H. van Doorn ; [vert. in het Engels door Gary Schwartz]. - [S.l.] : Scriptum, [1999]. - Met vert. in het Engels
Fotoboek met beschrijvende tekst van dorpen, steden, boerderijen en buitenplaatsen, kastelen en ridderhofsteden langs de rivier de Vecht. (Onlangs geplaatst op de lijst van de UNESCO World Heritage Monuments)

De groene vingers van Utrecht-Noordoost : hoe een stadswijk door particulier initiatief fraaier en leefbaarder wordt / Anneke Filmer ; [met bijdr. van Robert van 't Wout ... [et al.]. - Amsterdam : Jan Mets, 1999.
In het boek komen bewoners van Utrecht-Noordoost aan het woord die zelf het initiatief hebben genomen om openbaar groen te beheren

Scripties

ter inzage in de bibliotheek van HUA:

Voor godsdienst, vaderland en Oranje : het verzet van Utrechtse protestanten tegen de rooms-katholieke kerkordening en de liberale staatsinrichting (1840-1858) / S.T. Buwalda. - Utrecht : S.T. Buwalda, 1999. Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht.

Een kwestie van eer : een onderzoek naar de rol van de eer in de Utrechtse Vechtkeuren van 1489 en 1490 / Inke Camphens. - Utrecht : I.M. Camphens, 1999. Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht.
De keurmeesters van de zgn. Vechtkeuren hadden tot taak kleine vechtpartijen tussen burgers in de stad te onderzoeken ter advisering van de raad om een vonnis te kunnen vellen.

Agenda

Bezoek aan de Hernnhutters in Zeist

Zaterdagmiddag 19 februari a.s. is een bezoek annex lezing gepland in Zeist, welke verzorgd zal worden door de Evangelische Broedergemeente, ook wel Herrnhutters (Unter des Herrn Hut) genoemd.
Deze christelijke beweging is in 1722 hernieuwd door Graaf van Zinzendorf. Hij gaf een krachtige impuls aan het streven naar de verbreiding van het Evangelie aan de "heidenvolken", de zg. Missie of zending.
In Nederland zijn sinds 1735 en in Zeist sinds 1746 Hernnhutters gevestigd.
Rondleiding en lezing worden verzorgd door dhr. H. Wels, historicus en auteur.
Aanvang 14.00 uur, duur 2 à 2,5 uur.
Verzamelen voor de kerk aan het Zusterplein in Zeist. Wees voorbereid op parkeerproblemen.
Aanmelden bij Henk Uppelschoten: tel. 030 - 2 80 09 97.
Formeel zijn aan deze excursie geen kosten verbonden. Wel heeft men een spaarpot - voor de restauratie van een schilderij - waarin bijdragen uiteraard zeer welkom zijn.

Het Utrechts landschap toen en nu

Wie tegenwoordig door het Utrechtse landschap reist, kan zich nauwelijks voorstellen hoe het in de loop der eeuwen veranderd is. Het woeste en ledige gebied, waar nauwelijks mensen woonden, werd een ware lustwarande. Dijken en andere waterwerken legden de rivieren aan banden. Kastelen en forten hielden de vijand op afstand. In vredestijd bloeiden prachtige tuinen en parken op. Tegelijk begon de aantasting van dat fraais door de komst van spoor- en landwegen, fabrieken, groeiende steden en dorpen.
Al deze thema's komen aan bod in een reeks van 6 lezingen, welke georganiseerd is door de Utrechtse Volksuniversiteit, HOVO en universiteit Utrecht.
Data: 8, 15, 22, 29 maart en 5 en 12 april.
Tijd: 20.00 - 22.00 uur.
Locatie: Drift 21, zaal 032, Utrecht
Aanmelden bij: Volksuniversiteit, Nieuwegracht 41, Utrecht, tel. 030 - 2 31 33 95.

Naar de mariniers in Doorn

Woensdag 15 maart a.s. bestaat de mogelijkheid om een bezoek te brengen aan de Marinierskazerne in Doorn. Deze ligt aan de Arnhemse Bovenweg - hoek Mariniersweg.
Aanvang 13.30 uur (s.v.p. tijdig aanwezig zijn), duur van het bezoek ca. 2,5 uur.
Luitenant D. Derks houdt een inleiding met lichtbeelden over de historie en de huidige taken van het befaamde Korps Mariniers. Na de koffiepauze volgt er nog een rondleiding door het complex van de Van Braam Houckgeest-kazerne. Aan dit bezoek zijn voor U geen kosten verbonden.

Aanmelden voor deze excursie is beslist noodzakelijk, en wel voor 23 februari, omdat bij te geringe belangstelling de afspraak met hen wordt geannuleerd.
Telefonische opgave bij Henk Uppelschoten: 030 - 2 80 09 97.

Historisch café

Op vrijdag 11 februari is er weer Historisch Café in de kelder van Café 't Weeshuis, Domplein 16, Utrecht. Spreker dit keer is de bekende Utrechtse kunstenaar Theo van de Vathorst, de maker van onder andere de deuren van de Domkerk. Vele beelden van zijn hand sieren de stad. Hij zal het hebben over zijn kunst en zijn relatie met Utrecht.

De spreker voor het Café van 10 maart is Peter Hagenaar, coördinator van het Lombok museum. Zelfde tijd, zelfde plaats.

Karel V-dag in het Duitse Huis

Exclusieve ontvangst voor Oud-Utrecht leden, zaterdag 15 april. Zie de aankondiging elders in het blad.

Streekarchivariaat Vecht en Venen

Sinds eind 1999 heeft het Streekarchivariaat Vecht en Venen een nieuwe archivaris, de heer drs. J. Berghoef.
Voor vragen op zowel historisch als genealogisch gebied betreffende de regio Vecht en Venen kan men zich wenden tot de streekarchivaris of 1 van zijn medewerkers. Een bezoek ten behoeve van onderzoek in een bepaald archief is mogelijk na telefonische afspraak.
Voor Breukelen, Loenen en Maarssen: tel. 0294 - 236213.
Voor Abcoude en de Ronde Venen: tel. 0297 - 291616.
Voor Maartensdijk: tel. 0346 - 217211.

Het zwerfsteneneiland Maarn

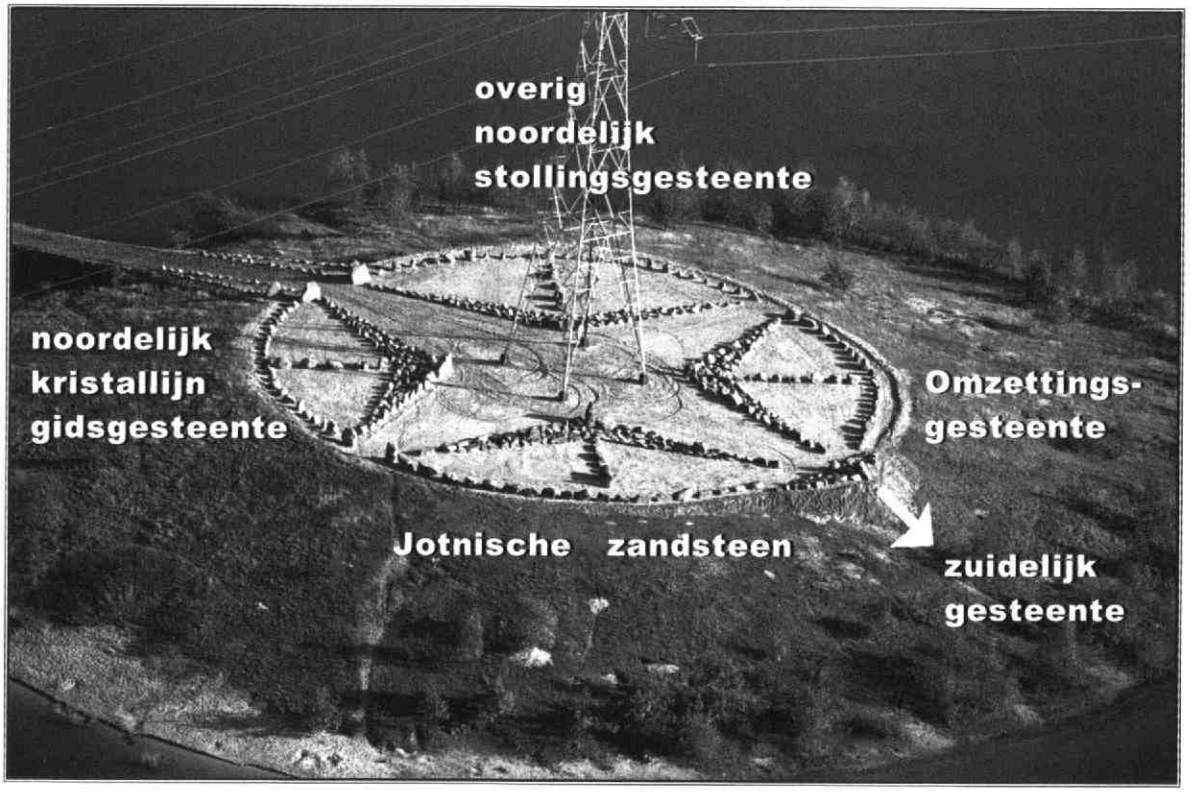

Onlangs is door Gedeputeerde Staten van Utrecht als derde Aardkundig Monument in de provincie Utrecht het zwerfsteneneiland Maarn benoemd. Het monument werd door de Utrechtse gedeputeerde de heer Robbertsen en burgemeester Burgman van Maarn gezamenlijk geopend. In dit artikel wordt verder ingegaan op dit monument. Op aardkundige waarden in de provincie Utrecht en het beleid dat de provincie ter bescherming daarvan ontwikkelt zal later, in een afzonderlijk artikel, worden ingegaan. Aan de realisatie van het monument hebben diverse organisaties en particulieren hun steentje bijgedragen.

Wim Hoogendoorn

De geschiedenis

Midden op de Utrechtse Heuvelrug ligt een grote zandgroeve van de Nederlandse Spoorwegen. De start van de ontgronding stamt al uit het midden van de 19e eeuw. Na de aanleg van de spoorverbinding door de Heuvelrug besloot men namelijk verder te gaan met afgraven in de zanderij ten behoeve van de aanleg van nieuwe spoorwegen. Bij het graven stuitte men aan het oppervlak en in de bovenste meters op vele grote zwerfstenen. Omdat het graven lange tijd handwerk was, werden de stenen eerder als een last dan als een lust ervaren. Toch is dit niet voor iedereen waar, want in 1919 benoemde de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten al een kleine selectie stenen (ca. 90) tot geologisch park. Ongeveer 30 stenen hiervan verdwenen in de loop der tijd, mede door bombardementen in de oorlog. De rest werd verplaatst van Maarn naar de Kaapse Bossen in Doorn. Daar hebben ze vele jaren als groen uitgeslagen laanbeplanting gediend. Op 11 oktober 1999 zijn ze, dankzij de beschikbaarstelling door de Vereniging Natuurmonumenten, teruggebracht naar de zanderij.

De stenen

In de groeve werd in 1995 een grote verzameling van zwerfstenen, ca 700 grote exemplaren, herontdekt. Als je ziet hoeveel grote zwerfstenen in Maarn en omgeving in particuliere tuinen liggen, dan zijn er misschien ooit wel 1000 stenen ter plaatse van de zanderij aanwezig geweest. Omdat de grote stenen zo lang onder het zand vergeten zijn, heeft de verzameling een zeer grote om-

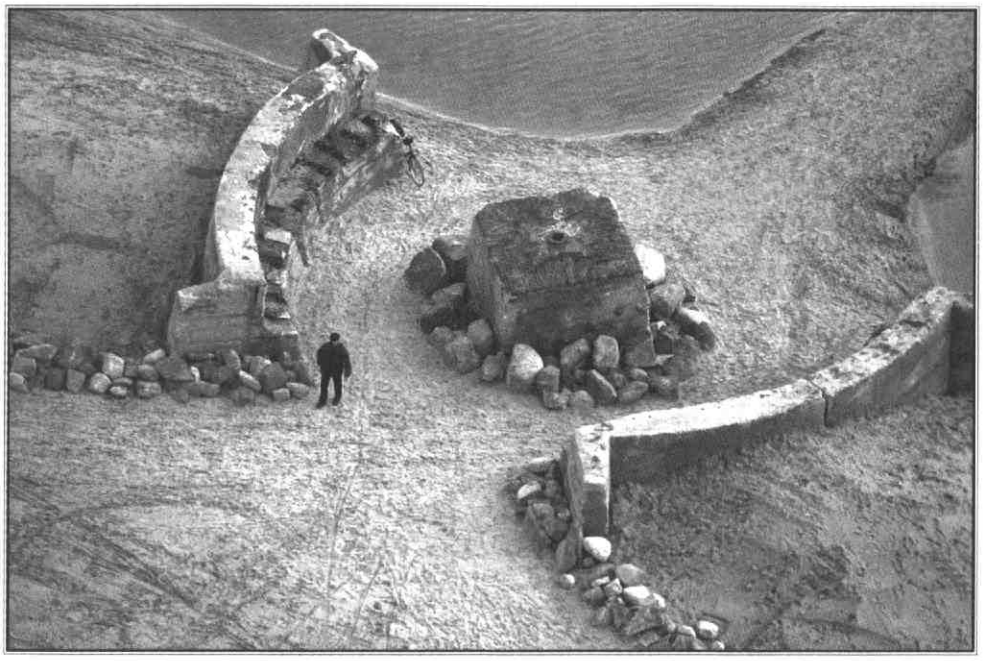

vang kunnen behouden. Determinatie door zwerfsteendeskundige dhr. J. G. Zandstra leert dat ook de samenstelling van de verzameling zeer bijzonder is. De verzameling bestaat uit ca. 170 stollings-, 130 afzettings- en 350 omzettingsgesteenten van noordelijke herkomst. Van 80 stollingsgesteenten kon de plaats van herkomst, in de omgeving van Stockholm, met grote nauwkeurigheid vastgesteld worden. De overgrote meerderheid kan echter van meerdere plaatsen in Scandinavië afkomstig zijn. Nader onderzoek leert echter dat niet alle stenen in de voorlaatste ijstijd, ongeveer 150.000 jaar geleden, door het landijs aangevoerd kunnen zijn. Minimaal 40 stenen blijken afkomstig uit zuidelijke richting. Zij zijn, mogelijk vastgevroren in ijsschotsen, door voorlopers van Rijn en Maas, uit Belgie en Duitsland naar de omgeving van Maarn getransporteerd. Bij het opstuwen van de oorspronkelijke rivieraffzettingen door het oprukkende landijs tot stuwwallen zijn de zuidelijke stenen wellicht samen met de andere afzettingen opgestuwd. Hun aanwezigheid bovenop de Utrechtse Heuvelrug is anders niet eenvoudig te verklaren.

De inrichting van het monument

Om rekening te kunnen houden met zowel wetenschappelijke, educatieve, historische als esthetische aspecten heeft de provincie een beroep gedaan op de Maarnse kunstschilder en ontwerper Peter Enter om mee te denken bij de vormgeving van het Zwerfstenen-eiland. Hij bracht een nieuwe dimensie in het denken door het opnemen van enkele langs de groevewand gelegen grote betonelementen in het ontwerp. Ter plaatse van de huidige groeve hebben namelijk ook vele andere activiteiten plaatsgevonden. Op luchtfoto's uit het begin van de 20e eeuw is bijvoorbeeld een enorm rangeeremplacement van de spoorwegen te zien. Hiervan resteerden de oorspronkelijke draaischijf voor de locomotieven op het voormalige rangeerterrein. Hier is dus sprake van industrieel erfgoed. De kompasroos die op de draaischijf voorkomt heeft model gestaan voor de vormgeving op het eiland zelf. De verschillende hoofdgroepen van gesteenten die onderscheiden konden worden, zijn verwerkt in de 4 afzonderlijke segmenten die op de foto zichtbaar zijn. De zuidelijke stenen zijn verwerkt op de zuidelijke punt van het eiland. Onder deskundige begeleiding of met behulp van panelen en folders kan men zowel kennis nemen van de verschillende soorten en groepen gesteenten als van bijzonderheden bij de afzonderlijke zwerfstenen. De dam die het eiland met de groeve verbindt, heeft nagenoeg een noord - zuidligging. Hierdoor functioneert de hoogspanningsmast tevens als een gigantische zonnewijzer.

Bij het begin van de dam ligt het prachtig voorportaal van het monument. Hier liggen rond de as van de draaischijf de resterende zwerfstenen van het oude geologische park. Nu de stenen zijn schoongemaakt, is het duidelijk dat bij de inrichting van het voormalige geologische park prachtige exemplaren zijn uitgezocht. De stenen zijn overigens om historische redenen niet verder onderverdeeld, zoals op het eiland wel is gebeurd.

Het resultaat

In het aardkundig monument is een unieke verzameling zwerfstenen veiliggesteld. De verzameling stenen is voorlopig in handen van de provincie en kan niet meer uit elkaar vallen door aankoop van particulieren. Door bij de inrichting het industrieel erfgoed op te nemen in het aardkundig monument loopt de provincie in feite vooruit op het jaar 2000. In dat jaar vinden tal van manifestaties plaats op het gebied van natuur en cultuur en wordt met name ook gekeken waar en hoe natuur en cultuur elkaar kunnen versterken.

En wat niet vergeten mag worden: het monument is een lust voor het oog. Op dit moment is het slechts onder begeleiding te bezoeken. U kunt hiervoor een afspraak maken via de VVV in Maarn (tel. nr. 0343-444787). Over 2 á 3 jaar zal het monument vrij toegankelijk worden.

De Commissie Actuele Ontwikkelingen

De Commissie Actuele Ontwikkelingen bestaat uit 4 verenigingsleden die op eigen initiatief en op aanwijzing van andere leden de historische consequenties van nieuwe ontwikkelingen onder de loep nemen en desgewenst tot actie overgaan. De commissie heeft op dit moment onder andere de volgende aandachtspunten op de agenda:

De bouwplannen rondom en het aanzicht van de Groenedijk in het stadsdeel Leidsche Rijn worden nauwletttend gevolgd. Het contact met de historische vereniging van Vleuten-De Meern is inmiddels tot stand gekomen en binnenkort zal een gezamenlijk vervolg worden overwogen.

Verbouwing van Zonnenburg – waaronder overkapping van de binnenplaats – ten behoeve van toeristische doeleinden dreigt de vleermuispopulatie weg te jagen. Inmiddels is besloten dat er een speciale voorziening voor de vleermuizen wordt gerealiseerd, maar de commissie houdt een en ander onder de aandacht.

De commissie maakt zich zorgen over het behoud van het stadsaanzicht bij een te sterke versobering van de HOV route door de binnenstad en houdt de ontwikkelingen nauwlettend in de gaten.

Ontwikkelingen rondom het UCP worden gevolgd, mede naar aanleiding van de uitgebrachte Cultuur Historische Effect Rapportage (CHER).

Het voormalige St. Hieronymusverpleeghuis aan de Tolsteegsingel staat inmiddels leeg. De eigenaar heeft plannen om het gebouw te voorzien van appartementen. De commissie tracht inzicht te krijgen in deze plannen om te zien in hoeverre het aanzicht van dit zeldzame neo-gotische gebouw blijft behouden.

In hoeverre wordt de oorspronkelijke waterloop gevolgd bij het terugbrengen van de Weerdsingel? De commissie onderzocht en kwam tot de conclusie dat er geen reden is voor alarm...

Een ondergrondse bezoekersruimte onder het Domplein? Dwars door alle archeologische schatten die zich daar bevinden? De commissie nam contact op met o.a. de stadsarcheoloog en concludeerde dat er op dit moment geen reden is voor paniek.

En als laatste in dit rijtje... de commissie houdt in de gaten of het volbouwen van de diverse binnenterreinen in de binnenstad geen schrikbarende vormen aanneemt.

De Commissie Actuele Ontwikkelingen kan als volgt worden bereikt:

Postadres: p/a dhr. D. v. Batenburg, Hugo de Grootstraat 10, 3581 XS Utrecht of via e-mail: luit@tolsteeg.demon.nl.

Karel V-dag (vervolg)

*Programma**

Ontvangst in de Unico van Wassenaer zaal met koffie en thee en traktatie

•

Welkomstwoord door de directie van het Grand Hotel Karel V

•

Rondleiding door het middeleeuwse complex onder leiding van deskundigen waarbij tevens archeologische vondsten uit de geschiedenis van het Duitse Huis te bezichtigen zijn

•

Een luxe en uitgebreid driegangen vijfsterren lunchbuffet in de Maria van Hongarije zaal
opgeluisterd door passende muziek (o.a. viola da gamba)

•

Een boeiende presentatie over de betekenis van Karel V voor Utrecht

•

Concert met zang en declamatie met begeleiding van luit, vedel en cornet
Bourgondische hofdansen (uit het dansboekje van Margaretha van Oostenrijk) door een gekostumeerd dansgezelschap bestaande uit acht personen

•

Afsluitende borrel met bittergarnituren

*Wijzigingen voorbehouden

In het volgende nummer (april) leest u meer over dit onderwerp en het programma. U kunt zich nu al opgeven. Inschrijving voor deelname aan deze historische dag met lunchbuffet door overschrijving van het juiste bedrag op gironummer 56066 t.n.v. de penningmeester van Oud-Utrecht, o.v.v. Karel V. Oud-Utrecht leden krijgen een forse korting! Zij betalen slechts *f* 60,-. De prijs voor niet-leden is *f* 85,-. N.B.: voor slechts *f* 15,- per jaar bent u gezinslid en kunt u ook profiteren van alle voordelen voor Oud-Utrecht leden.
Het aantal plaatsen is beperkt, geef u dus zo snel mogelijk op. U ontvangt een bevestiging wanneer het verschuldigde bedrag binnen is.

Inlichtingen: tussen 18.00 en 19.00 uur, Jacques Hauptmeijer, telefoon 030–6047924.

Hermans & Schuttevaer

notarissen

Aangesloten bij

Utrecht : Hermans & Schuttevaer • Maliebaan 81 • Tel. 030 - 233 66 99
Vleuten: Notarispraktijk Hagen • Pastoor Ohllaan 25 • Tel. 030 - 677 61 17
(maakt deel uit van Hermans & Schuttevaer).

geenen cs

bedrijfsjuridische dienstverlening

Mr J. C. V. Geenen

* Contracten
* Contractbesprekingen
* Behandeling én overname van incasso's
* Begeleiding bij aan- en verkoop onroerend goed
* Assurantiën en financiële dienstverlening

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

tel. 030-231 68 40
fax 030-233 45 95

Sluit Oud-Utrecht in uw hart!

Kies uw lidmaatschap

- ❍ **Gewoon lid** (per jaar *f* 54,-; **nu met korting: *f* 40,-**)
- ❍ **Gezin** (per jaar *f*54,- + *f* 15,- voor elk gezinslid; **nu met korting: + *f* 10,-**)
- ❍ **26 jaar of jonger of U-pas houder** (per jaar *f* 30,-; **nu met korting: *f* 20,-**)
- ❍ **65 jaar of ouder** (per jaar *f* 44,-; **nu met korting: *f* 30,-**)

Aanvangsdatum

- ❍ **Met onmiddelijke ingang.**
  U ontvangt dan alle tijdschriften en het jaarboek van het lopende verenigingsjaar.
- ❍ **Met ingang van 1 januari 2001.**

Naam Mw. / Dhr.	**Geboortedatum**
Adres	**Eventueel U-pasnummer**
Postcode / woonplaats	**Telefoon** / **Fax**
Handtekening	**Rekeningnummer** Giro / Bank

Opsturen naar: Oud-Utrecht, Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- Aan- en verkoopbegeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

makelaardij in onroerende goederen **Muus & IJzerman**

NVM

ISO 9002 GECERTIFICEERD

Maliebaan 48, Postbus 14014, 3508 SB Utrecht, Telefoon: 030 - 234 00 08, Fax: 030 - 232 19 70

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030-2631111
fax: 030-2623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

BEAUFORT BOGAARD
MAKELAARS

Voor een gedegen advies in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvestging

Maliebaan 39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**

J&B Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

J&B

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheken

pre-publishing
content management
cd-rom
internet
digital print
drukwerk
direct mail
logistieke dienstverlening
teleservices

PlantijnCasparie
→Utrecht

Vrieslantlaan 14
3526 AA Utrecht
Postbus 7052
3502 KB Utrecht

T 030-282 28 22
F 030-288 35 61

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

Je moet ze soms horen over deze kunst. Dan zeg ik: verderop hangen de Hollandse meesters. Jullie zijn hier gewoon nog niet aan toe. Dat laatste zeg ik natuurlijk niet. Dat denk ik alleen.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt van ons een gratis Museumjaarkaart op uw Europas. Want we willen graag dat iedereéén kan genieten van kunst en cultuur.

Rabobank
Midden in de samenleving

Rabobank Utrecht (030) 287 87 00

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Oud-Utrecht

73e jaargang

2000

Het Duitse Huis - een wonder in Utrecht

Van Schoonoord tot Flora's hof

Karel V en Utrecht

Register 1999

Laat maar waaien

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

voor
Utrecht-boeken
stad en provincie

Broese Wristers
Boekverkopers

aan de Stadhuisbrug 5 - Utrecht - tel. 030 2335200

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Maarssenbroeksedijk 15A
3606 AG Maarssen
Tel. 030-241 31 15

DAATSELAAR & GODHELP
ANTIQUAIRS - BEËDIGD TAXATEUR
Lid. VHOK/CINOA/VNAG/NVK

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Utrecht
Korte Jansstraat 17-19, 3512 GM Utrecht
Tel. 030-2318266, Fax 030-2316474

Amsterdam
Rokin 46, 1012 KV Amsterdam
Tel. 020-6208100

Laren
Torenlaan 5, 1251 HE Laren
Tel. 035-5381454

'beeldbepalend in bouwen'

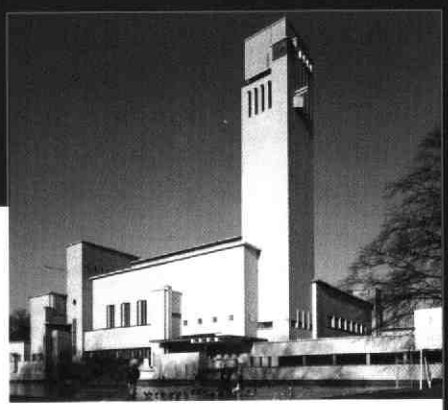

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Zeist
Maarssen

*Telefoon
030-2412912
(hoofdvestiging)

AANNEMINGSBEDRIJF H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

* **Elektra**
* **Klimaat**
* **Sanitair**
* **Beveiliging**
* **Telematica**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN
BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

Het interieur van de Mariakapel, de vroegere sacristie van de verdwenen kloosterkerk van het Duitse Huis.

Inhoud

Van de bestuurstafel 32

Het Duitse Huis - een wonder in Utrecht 33
HEDDE BIESMA

Karel V en Utrecht (1528 - 1555) 38
LLEWELLYN BOGAERS

Register 1999 43
R.P.M. VAN ANTWERPEN

Van Schoonoord tot Flora's hof 50
PIEN LAMMERTSE-TJALMA

Laat maar waaien 54
WIM HOOGENDOORN

Literatuursignalement 56

Agenda 57

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
73e jaargang nr. 2
april 2000
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis *der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.*

Voorzitter: P.A. Blok
Secretariaat:
Mw. C.C.S. (Tolien) Wilmer,
p/a Alexander Numankade 199-201,
3572 KW Utrecht.
Tel.: (030) 2866611
Fax: (030) 2866600
Het internetadres van Oud-Utrecht is: www.oud-utrecht.nl
Penningmeester: P. Kroes
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,
Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt *f* 54,= per jaar (26- *f* 30,-; 65+ *f* 44,- per jaar).
U-paslid *f* 30,-
Familielidmaatschap *f* 15,-
Contributie- en ledenadministratie:
P. Kroes.
Betaling contributie op giro 575520.
Redactie: M. Dolfin,
B. van den Hoven van Genderen,
M.C. van Oudheusden,
J.C.M. Pennings, P. Rhoen,
B. van Santen, M.A. Vugts en
M. van de Vrugt.
Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: Jeroen Tirion, Utrecht
Vormgeving cover: Hans Lodewijkx
Druk: Casparie Utrecht

Oud-Utrecht.
Tweemaandelijks tijdschrift
verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda nummer 3, 2000:
1 mei 2000,
verschijningsdatum 1 juni 2000.
Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versie 5 en Word versie 6). Aanbevolen omvang 3000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratie-suggesties zijn zeer welkom.

Van de bestuurstafel

De Commissie van Acht

De Commissie van Acht zal vast wel een lampje bij u doen branden. Maar voor het geval u niet volmaakt helder voor de geest zou staan wat die commissie precies doet, licht ik dat even toe.

De commissie is in het leven geroepen naar aanleiding van een discussie in de ledenvergadering over een brief van verontruste leden. Die brief bevatte drie kernpunten. Onze vereniging zou te stoffig zijn, te weinig jonge leden hebben. Verder zou het Tijdschrift te weinig uitstraling bezitten. Ten slotte zou aan de doelstelling te waken over het behoud van het cultureel erfgoed meer en anders aandacht moeten worden gegeven.

Leden van de commissie werden de briefschrijvers, degenen die zich ter vergadering vrijwillig opgaven en een bestuurslid. Inmiddels is de commissie enigermate gekrompen.

De commissie is enkele malen bijeen geweest en heeft over de kernpunten gediscussieerd. Graag doe ik u hiervan beknopt verslag.

Over de vereniging passeerden de volgende punten de revue. De statutaire doelstelling geeft aan dat het werk van de vereniging zich uitstrekt tot stad èn provincie. Moet dat zo blijven? Alleen reeds de omstandigheid dat 45 % van de leden buiten de hoofdstad woont vormt voldoende reden de doelstelling ongewijzigd te handhaven. Dat het Historisch Café een historisch, romantisch, maar geen ideaal onderkomen heeft wordt onderschreven. Wel zijn inmiddels enkele verbeteringen aangebracht en zit het aantal bezoekers in de lift. Het valt echter lastig een geschikter onderkomen te vinden. Zo blijkt ook De Zes Vaatjes ons geen mogelijkheid te bieden. Het zoeken gaat door. Suggesties zijn welkom.

Toegezegd wordt voorts aandacht te besteden aan het verslag van de leerstoel Utrecht-Studies. Over de samenstelling van het bestuur van de vereniging heerst enige bezorgdheid, nu de indruk bestaat als zouden vrij veel bestuursleden in provinciale of gemeentelijke dienst werkzaam zijn. Naar blijkt gaat het om twee van de zeven bestuursleden. In dit verband komt naar voren dat het bestuur uitbreiding met twee leden, van wie één ter versterking van het PR-werk, nastreeft. Het bestuur heeft reeds enkele kandidaten op het oog. Suggesties zijn welkom.

Tenslotte wordt een hoger aantal jonge leden wenselijk geacht. Van onze leden blijkt 30 % 65-plusser te zijn. Reeds in 1948 weerklonk in onze gelederen de roep om jonge leden. Toch bestaan we nog steeds en met aanzienlijk meer leden dan toen. De laatste twee jaar groeide de vereniging van 1700 tot 1900 leden. We blijven echter alles in het werk stellen om ook meer jonge leden aan te trekken, al blijft dat moeilijk. In het PR-plan, dat thans wordt opgesteld, wordt aan die werving aandacht besteed.

Ook over het Tijdschrift kwamen verschillende punten aan snee. Zo zou het meer informatie moeten bevatten over actuele, met name ruimtelijke ontwikkelingen in Utrecht en wijde omgeving. Aangegeven wordt dat er weinig hoopgevende ervaringen zijn met het vinden van correspondenten. Dat geldt ook voor het leveren van een agenda, waarin vermeld staat welke exposities, lezingen etc. wanneer waar worden gehouden. Ook hier zijn suggesties welkom. Overigens geeft de Commissie Actuele Ontwikkelingen reeds ten dele daaraan invulling, zoals in het vorige Tijdschrift was te lezen, evenals retrospectief gezien de kroniek in het Jaarboek. Verder zou de frequentie van het Tijdschrift te laag zijn en de voorbereidingstijd te lang. Daardoor is het lastig actuele informatie te geven. Over deze punten is het bestuur in gesprek met de redactie. Het is een kwestie van voldoende geld en kopij. Bovendien bieden het benutten van de wikkel en het gebruiken van inlegvellen goede mogelijkheden. Tenslotte wordt de wenselijkheid geuit de redactie niet vrijwel geheel uit academici te laten bestaan.

Over het cultureel erfgoed kwamen drie vragen naar voren: wat is cultureel erfgoed, waartegen moet het beschermd worden en wat kan onze vereniging daaraan doen. Het bestuur is bezig een beleidsplan en een PR-plan op te stellen. Het gedeelte van het concept-beleidsplan over het cultureel erfgoed zal met de commissie worden besproken. Uiteindelijk zal het volledige beleidsplan aan de ledenvergadering worden voorgelegd. U hoort daar dus nog meer over.

Er blijft nog net ruimte over om heel kort stil te staan bij de Karel V-dag op 15 april vanaf 11.00 uur. Het programma voorzag kennelijk in een grote behoefte, want binnen een week was de dag al royaal overtekend. De Activiteitencommissie heeft er dus een goede greep gedaan. Diezelfde commissie heeft het gelukkig voor elkaar gekregen dat nu aanzienlijk meer deelnemers kunnen worden toegelaten. Ik hoop en vertrouw dat alle bezoekers met een voldaan en feestelijk tintelend gevoel huiswaarts zullen gaan.

Tenslotte vast de datum van de voorjaarsledenvergadering: 22 juni aanstaande.

P.A. Blok,
voorzitter

1B-LOP.TS OCT 1903 AB-1C

Het Duitse Huis

een wonder in Utrecht

Dat het Duitse Huis in de Utrechtse binnenstad, een kloostercomplex uit 1348 en nu een viersterren-hotel met congrescentrum, nog bestaat, is eigenlijk een klein wonder. Meer dan eens was de toekomst van dit middeleeuwse monument heel onzeker en dreigde verval of afbraak. Na het vertrek van de vorige gebruiker, het Militair Hospitaal, moest het zelfs tien lange jaren duren voordat de nieuwe bestemming in de vorm van het Hotel Keizer Karel V en een congrescentrum was gerealiseerd.

Het klooster werd gebouwd door de Duitse Orde. In 1807 moest de orde het complex verlaten, omdat koning Lodewijk Napoleon van het toenmalige Koninkrijk Holland (een Franse vazalstaat) het wilde hebben. In 1813 werd de Franse keizer Napoleon in de volkerenslag bij Leipzig verslagen en werd Nederland bevrijd, maar de Orde kreeg de gebouwen aan de Springweg niet terug. Koning Willem I maakte er een militair ziekenhuis van. In 1823 werd de noordelijke vleugel en in 1831 de zuidvleugel van het hospitaalgebouw aan het Geertebolwerk gebouwd.
Na het vertrek van het Militair Hospitaal in 1990 kocht de Ridderlijke Duitse Orde de gebouwen op het voormalige kloosterterrein aan de kant van de Springweg (de commandeurswoningen) terug. Ze werden gerestaureerd onder leiding van de Amersfoortse architectenbureau Van Hoogevest en op 27 maart 1995 in gebruik genomen. Het hoofdgebouw en de ziekenhuisvleugel aan het Geertebolwerk bleven echter leegstaan, al was er vanaf 1990 aan plannen geen gebrek.

Als eerste ontwikkelde de Utrechtse Maatschappij tot Stadsherstel NV samen met de Balije van Utrecht en met Vastgoed RABO Nederland BV een plan voor kantoren in het hospitaalgebouw aan het Geertebolwerk, de bouw van drie 'urban-villa's' met 27 appartementen en de restauratie van het middeleeuwse gebouw. In dat deel zou de Orde weer een plek krijgen en de rest zou een culturele bestemming kunnen krijgen, zoals een museum of een centrum voor oude muziek.

In dit deel van het complex van het Duitse Huis is in 1995 de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht teruggekeerd. Het hoge gebouw links is de vroegere woning van de landcommandeur. Rechts naast de vlaggenmast staat de Mariakapel, de sacristie van de kloosterkerk die bij de stormramp van 1674 werd verwoest. Foto: Het Utrechts Archief

HEDDE BIESMA

In de Kapittelzaal van de Balije van Utrecht hangt de witte mantel van de landcommandeur klaar over zijn stoel aan het hoofd van de tafel. Foto: Het Utrechts Archief

Ideeën voor vestiging van de Rijksgebouwendienst, voor de Centrale Raad van Beroep, voor huisvesting van de Utrechtse rechtbank, van het hele provinciebestuur, voor een landelijk presentatiepunt voor mode en kostuums in de hospitaalvleugel en voor cascoherstel van het middeleeuwse hoofdgebouw leidden tot niets. En de gemeente Utrecht wachtte af; onder andere of de Europese ministerraad misschien zou besluiten het Europees Milieu Agentschap in Utrecht te vestigen.

Die langdurige onzekerheid over de toekomst van het Duitse Huis werd vooral veroorzaakt door het feit dat er vijf ministeries bij waren betrokken. Volgens burgemeester en wethouders was er sprake van een 'uiterst gecompliceerde situatie'.

Kamerleden van de VVD stelden schriftelijke vragen over de toekomst van het Duitse Huis, nadat de Bond Heemschut scherpe kritiek op Defensie had geleverd. Volgens de bond had het ministerie geen maatregelen genomen om het verval van het Duitse Huis tegen te gaan. De bond pleitte voor een grondige restauratie: 'met lapmiddelen kan niet worden volstaan en uitstel van restauratie werkt alleen maar kostenverhogend'.

Stadsherstel kwam in samenwerking met Vastgoed RABO Nederland BV en de Ridderlijke Duitse Orde met een nieuw plan voor de bouw van tachtig luxe woningen en de vestiging van een Grand Café met vergaderaccommodatie in het middeleeuwse deel. De ridders vestigden zich in dat plan in de gebouwen tussen de hoek van de Walsteeg en de Springweg, de beide commandeurswoningen en de zogeheten Mariakapel. In de hospitaalvleugel aan het Geertebolwerk zouden veertien luxe appartementen moeten komen.

De AMRO-bank presenteerde een plan voor de bouw van een vier/vijfsterrenhotel in de hospitaalvleugel met 38 kamers en vier vergaderzalen, nieuwbouw aan het Geertebolwerk boven een ondergrondse parkeergarage en congres- en vergaderaccommodatie met een exclusief restaurant in het middeleeuwse deel. Ook in dit plan keerden de ridders terug in de gebouwen op de hoek van de Walsteeg en de Springweg. In totaal zou het hotel, inclusief de nieuwbouw, honderd kamers met tweehonderd bedden krijgen.

B.V. Herstel 'Het Duitse Huis' van G. J. Woudenberg en de Belg ir. J. de Poorter kwamen in oktober 1990 met een plan voor de bouw van 44 woningen en een congrescentrum met een capaciteit voor maximaal vierhonderd personen. Het moesten luxe appartementen worden, gedeeltelijk in het voormalige hospitaal aan het Geertebolwerk, gedeeltelijk in nieuwbouw op de hoek met de Zilverstraat. In een parkeergarage onder de nieuwbouw was plaats voor 150 tot 200 auto's en in de tuin zou een soort oranjerie komen. Ook in dit plan keerden de ridders terug in de gebouwen op de hoek van de Walsteeg en de Springweg.

Samen met de woningbouwvereniging K77 ontwikkelde het aannemersbedrijf GTB een plan voor de bouw van honderdnegentig woningen op het terrein van het Duitse Huis. Later maakte GTB alleen nog een plan dat verder nooit bekend is gemaakt.

Burgemeester en wethouders van de stad Utrecht kozen in december 1990 voorlopig voor de vestiging van een luxe vijfsterrenhotel met congresaccommodatie. Zij vonden dat het leegstaande Duitse Huis niet mocht worden versnipperd, één geheel moest blijven en de stad na zorgvuldige restauratie 'een meerwaarde' moest bieden. Het karakter van een middeleeuws kloostercomplex zou behouden moeten blijven.
B. en W. wezen plannen voor de bouw van appartementen of woningen af, omdat het Duitse Huis 'een uitstraling voor de hele stad' zou moeten hebben. Volgens het college voldeed het plan van AMRO Projectontwikkeling het beste aan deze uitgangspunten.
'Het grootste belang van de gemeente is een zorgvuldige restauratie op korte termijn met behoud van de specifieke identiteit, eenheid en samenhang. Het complex is zo bijzonder en zodanig gelegen dat het bovendien vraagt om een functionele invulling die een meerwaarde voor de stad in zich heeft', aldus burgemeester en wethouders.
In maart 1991 gaf een meerderheid in de Utrechtse gemeenteraad de voorkeur aan één hoogwaardige hoofdfunctie voor het complex van het Duitse Huis. De raad was het eens met burgemeester en wethouders dat het AMRO-plan voor een vijfsterrenhotel daaraan het beste beantwoordde.
AMRO Projectontwikkeling kreeg drie maanden de tijd voor het uitwerken van de plannen voor een vijfsterrenhotel, maar die termijn werd ruimschoots overschreden. Ondertussen bood de Dienst der Domeinen van het Ministerie van Financiën het complex te koop aan aan de vroegere eigenares, de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht. Bij de gedwongen verkoop in 1807 had de Orde namelijk het recht van terugkoop gekregen. Na de kerkhervorming was de oorspronkelijke kloosterorde van lieverlee veranderd in een protestants liefdadig fonds met een adellijk bestuur. Alleen mannelijke leden van de Nederlandse adel en van reformatorische huize kunnen lid van de orde zijn. Hun ouders moeten bovendien behoren tot de Nederlandse adel van vóór 1795.
Als charitatieve organisatie had de Orde alle gebouwen niet langer nodig. Ze kocht alleen het voormalige Commandeurshuis met bijbehorende gebouwen aan de Springweg terug. De projectontwikkelingsmaatschappij van ABN/AMRO zou de rest kopen en het casco van het middeleeuwse hoofdgebouw laten restaureren in afwachting van een nog onbekende toekomstige bestemming.

Twee jaar later, in het voorjaar van 1993, waren de gemeente Utrecht, ABN/AMRO, het rijk als eigenaar en de Bilderberg-groep nog steeds aan het onderhandelen over de vestiging van een luxe hotel in het Duitse Huis. ABN/AMRO wilde niet langer wachten op de uitkomst van die gesprekken: 'het loopt al een tijd en we willen er nu gewoon mee beginnen. We zijn met de gemeente in gesprek over de bouwvergunning en zodra dat rond is, starten we met de restauratie van het casco'. Na twee jaar overleggen had de projectontwikkelaar haast gekregen, maar de eigenaar van de Bilderberg-groep kwam in financiële problemen en haakte af.
De Ridderlijke Duitse Orde was toen al begonnen met de restauratie van de commandeurswoning uit de zestiende eeuw aan de Springweg, een vroegere commandeurswoning uit de vijftiende eeuw, twee gebouwen uit de zestiende eeuw en de sacristie van de verdwenen kloosterkerk (de Mariakapel). Werkplaatsen uit de achttiende eeuw op de hoek van de Walsteeg en de Springweg werden verbouwd tot expositieruimte, waarin onder andere de kostbare schilderijencollectie en archiefstukken van de Orde worden tentoongesteld.
Nadat het langdurige overleg met de projectontwikkelingsmaatschappij van ABN/AMRO en de Bilderberg-groep geen hotel had opgeleverd, ging de gemeente op zoek naar andere gegadigden. Ondertussen kwamen de Samenwerkende Protestantse Kerken met het plan om van Utrecht weer het kerkelijk centrum van Nederland te maken, wat de stad ook vóór de Kerkhervorming was geweest.
De Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk probeerden burgemeester en wethouders van Utrecht ervan te overtuigen dat het Duitse Huis de beste plek voor hun centrale huisvesting was. Bovendien zou vestiging van de drie 'Samen-op-Weg-kerken' in Utrecht door de vele kerkelijke activiteiten een blijvende grote meerwaarde voor de stad betekenen. Utrecht zou dan een begrip worden bij de meer dan drié miljoen leden van deze kerken en zou als centrum van de rooms-katholieke kerk en met het Catharijneconvent, het museum voor religieuze kunst, aan de Nieuwegracht en de Verenigde Protestantse Kerken in het voormalige Duitse Huis kunnen worden beschouwd als het 'Genève van het noorden'.
De stad Utrecht wees ook dat plan van de hand en sloot op 8 april 1994 een overeenkomst met projectontwikkelaar Van den Bruele & Partners om van het Duitse Huis een vijfsterrenhotel annex congrescentrum te maken. De projectontwikkelaar nam het complex voor het symbolische bedrag van één gulden over.
Van den Bruele liet het Harmelense architectenbureau Van der Hoeven plannen maken voor een hotel in de hospitaalvleugel en een congrescentrum in het middeleeuwse kloostergebouw. De gemeentelijke adviescommissie voor welstand en monumenten vond eind 1994 echter dat de aanpak van het bureau leidde tot een aantal onbestemde compromissen. De ingediende schetsontwerpen misten volgens de commissie 'elke spiritualiteit'.
Architect Van der Hoeven wilde in de monumentale gebouwen laten

Het Duitse Huis - een wonder in Utrecht

zien hoe die in de loop der tijd waren veranderd en aangepast, maar daarbij niet verder teruggaan dan tot het begin van de vorige eeuw. Het rijk heeft er toen nogal wat aan verbouwd om het complex geschikt te maken als hospitaal.
De architect voelde er bijvoorbeeld weinig voor om de oorspronkelijke gotische gevels van het Duitse Huis te herbouwen: 'dat is het reconstrueren van dingen waarvan je niet precies weet hoe die er hebben uitgezien'. Hij wilde een 'terughoudende' restauratie, waarbij de gekozen oplossingen volgens hem 'overeenstemmen met het gebouw'.
De leden van de commissie (architecten, stedebouwkundigen en mensen uit de monumentenwereld) vonden de visie van architect Van der Hoeven 'niet overtuigend'. Ze maakten zich grote zorgen over de bouw van hotelkamers in de voormalige hospitaalvleugel en de congresfunctie in het middeleeuwse deel 'in relatie tot het monument'. Bovendien waren ze bang dat het plan 'een klinische vertaling van het programma van eisen voor het hotel en het congrescentrum zou worden, waarin het voorbijgaan van de tijd absoluut niet meer zichtbaar is'.

Begin 1995 schakelde projectontwikkelaar Van den Bruele de Utrechtse architect A. Oosting in als 'begeleider' van de restauratie van het Duitse Huis. Oosting stelde als voorwaarde dat een restauratieteam zou worden gevormd en een goede tuinarchitect zou worden aangetrokken. Architect J. van den Hoeven uit Harmelen zou zich bezig houden met de inrichting van het negentiende-eeuwse gebouw aan het Geertebolwerk tot hotel. Met deze aanpak leek Van den Bruele tegemoet te willen komen aan kritiek van de gemeentelijke adviescommissie voor Welstand en Monumenten.
Oosting had zich in Utrecht enige faam verworven, onder andere als architect van de restauratie en verbouwing van het kantongerecht aan het Janskerkhof. Hij gaf te kennen dat hij bij de restauratie van het Duitse Huis op zoek wilde gaan naar de oude situatie en die op een eigentijdse manier wilde restaureren en aanvullen. Hij wilde bijvoorbeeld de vorm van de verdwenen trapgevel van het oorspronkelijke Duitse Huis in een constructie van ijzer en glas laten terugkeren.
De gemeentelijke adviescommissie Welstand en Monumenten was enthousiast over de plannen voor het Duitse Huis die architect Oosting had gemaakt. Vergeleken met eerdere plannen was er volgens de commissie sprake van een verbetering en van een heldere visie.
Projectontwikkelaar Van den Bruele verwachtte in september 1995 te kunnen beginnen met de verbouwing van het Duitse Huis tot vijfsterrenhotel en congrescentrum. Het hotel in de voormalige hospitaalvleugel aan het Geertebolwerk zou dan een jaar later worden opgeleverd en het congrescentrum in het middeleeuwse deel in januari 1997. 'Als er geen verdere tegenvallers zijn', aldus Van den Bruele met vooruitziende blik. Die tegenvallers kwamen er toch, in de vorm van de aanwezigheid van boktor en van verrotte balkkoppen in de kap van het toekomstige hotel.
Inmiddels werd wel duidelijk dat het Van den Bruele niet lukte om hotelketens voor een vijfsterrenhotel in het Duitse Huis te interesseren. Belangrijkste probleem was volgens hem dat er in het complex onvoldoende kamers konden worden gerealiseerd om het hotel rendabel te kunnen exploiteren.
Alles bij elkaar zou het hotel over maximaal zeventig tot tachtig kamers beschikken en dat zou voor een vijfsterrenhotel te weinig zijn. Zo'n hotel moet 150 tot 200 kamers met een permanente bezettingsgraad van zo'n 60 tot 70 procent hebben om rendabel te kunnen zijn. Die gewenste bezettingsgraad zou volgens deskundigen in Utrecht nooit kunnen worden bereikt, omdat Amsterdam op twintig (auto)minuten van Utrecht ligt en dé toeristenstad is.
Van den Bruele ging met de gemeente in de slag over alternatieven. Eén daarvan behelsde de verbouwing van de hospitaalvleugel tot luxe appartementen. Het middeleeuwse kloostergebouw zou dan zelfstandig als zaalruimte ten behoeve van congressen kunnen worden geëxploiteerd.
Intussen had een groep jongeren de voormalige hospitaalvleugel aan het Geertebolwerk gekraakt. Ze noemden zich 'Woongroep Militair Hospitaal' en ze wilden het gebouw, dat toen al acht jaar lang leeg stond, als woon- en werkruimte in gebruik nemen. In een brief aan de officier van justitie, de wijkagent, pers en buurtbewoners wezen ze erop dat het complex door verwaarlozing en leegstand in een 'schandalige staat van verkrotting' verkeerde. Volgens hen werd geen onderhoud meer gepleegd, lekte het dak en sneuvelden steeds meer ruiten. Geregeld moest de politie mensen uit het gebouw halen die het gebruikten als ontmoetingsplaats of slaapgelegenheid.
Met de bezetting van het gebouw maakten de krakers de patstelling tussen de gemeente en eigenaarprojectontwikkelaar Van den Bruele op pijnlijke wijze duidelijk. De

Van bovenaf tekent zich in de Utrechtse binnenstad nog steeds de structuur van het voormalige klooster van de Duitse Orde af. In het midden staan de witgepleisterde middeleeuwse kloostergebouwen. Rechts naast het hoofdgebouw, dat weer een trapgevel heeft gekregen, staat aan de kant van de Springweg het gedeelte waar de Balije van Utrecht weer zijn intrek heeft genomen. Aan de andere kant staat langs het Geertebolwerk het vroegere militair hospitaal uit het begin van de 19e eeuw waarin nu het hotel Karel V is ondergebracht. Het hoge geboomte rechts naast het middeleeuwse deel markeert de plek waar tot 1674 de kloosterkerk aan de Walsteeg heeft gestaan.
Foto: Het Utrechts Archief

bouwvergunning die in 1995 was aangevraagd en verleend, was inmiddels verlopen en de werkzaamheden in de hospitaalvleugel lagen stil. De gemeente hield Van den Bruele echter aan het contract om een vijfsterrenhotel op deze plek in de binnenstad te realiseren, hoewel hij had gezegd dat hij daar niet in kon slagen.

Het middeleeuwse hoofdgebouw werd steeds bouwvalliger. Weer en wind hadden vrij spel en het dak zou bij een zware storm, net als in 1674, ongetwijfeld weer in elkaar storten. Bovendien waren in 1995 door een gesprongen waterleiding de kelders vol water gelopen en was door optrekkend vocht zwam in de muren ontstaan.

De raad had twee jaar eerder ingestemd met een subsidie van 3,4 miljoen gulden voor herstel van het casco. Dat geld werd beschikbaar gesteld zonder dat het hotel was gerealiseerd en een toekomstige exploitant bekend was, hoewel de raad in eerste instantie dat wel als voorwaarde had gesteld. In december 1996 werd begonnen met de restauratie van het casco om het voortbestaan van het monument veilig te stellen. Het totale bedrag dat de gemeente voor subsidie van het Duitse Huis had gereserveerd, bedroeg 4,9 miljoen gulden.

Bij de officiële start van de cascorestauratie deelde projectontwikkelaar Van den Bruele mee dat de plannen voor vestiging van een vijfsterrenhotel waren afgeketst. Hij wilde toen de hospitaalvleugels aan het Geertebolwerk verbouwen tot een luxe appartementencomplex en daarover met het gemeentebestuur gaan praten. Volgens Van den Bruele had hij ettelijke hotelketens proberen te interesseren, maar hadden ze stuk voor stuk, de Bilderberg-groep als laatste, afgehaakt. Hij wilde daarom alternatieve plannen ontwikkelen. 'We blijven zoeken', zei de projectontwikkelaar.

In de zomer van 1997 werd duidelijk dat Van den Bruele van het Duitse Huis af wilde en een paar maanden later werden de gebouwen aan het Geertebolwerk en het oude hoofdgebouw van het klooster overgenomen door de Vechtse Slag B.V. Deze onderneming had het vertrouwen dat ze de oorspronkelijke plannen voor een vijfsterrenhotel met congresaccommodatie in het complex zou kunnen realiseren.

Volgens de woordvoerder van de Vechtse Slag, U. Hylkema van Hylkema Consultants BV, blijkt sinds een jaar of vijf 'dat je het niet goed doet als je met een hotel tot het middensegment behoort. Alleen onderin lukt het en aan de andere kant met veel luxe en grote aandacht voor de vormgeving en de inrichting. Dat heeft zich bewezen als een goede formule'.

Van den Bruele is, aldus Hylkema, eerder een ontwikkelaar en een verkoper van onroerend goed dan een horecaman. 'Hij heeft het Duitse Huis aan een aantal bekende hotelketens aangeboden, maar die hadden er om één of andere reden geen trek in. De Vechtse Slag heeft echter ervaring met de exploitatie van grote luxueuze buitenhuizen en de ontwikkeling van enkele Franse kastelen tot horeca-ondernemingen'.

Hylkema Consultants BV werd bij de verdere ontwikkeling van de plannen betrokken. Het bedrijf schakelde tekenaars en architecten in die als groep werden belast met de verbouwing en inrichting van de voormalige hospitaalvleugel tot Hotel Karel V en van het middeleeuwse hoofdgebouw van het klooster tot congres- en vergaderaccommodatie.

Hedde Biesma is de auteur van *Ridders in een klooster. Het Duitse Huis in Utrecht*, afgelopen najaar verschenen bij uitgeverij Matrijs.

Karel V en Utrecht (1528 - 1555)

De haat-liefde verhouding tussen een stad en haar keizer

Het jaar 2000 is het herdenkingsjaar van keizer Karel V. Op 24 februari 1500 werd deze vorstenzoon in Gent geboren. Van vaderszijde erfde hij de Bourgondische en Habsburgse erflanden en van moederszijde Spanje inclusief de overzeese gebiedsdelen die zich uitstrekten van Italië tot Amerika. Vandaar dat er gezegd wordt dat in het rijk van Karel V de zon nooit onderging. Na de dood van zijn grootvader Maximiliaan van Habsburg kozen de Duitse keurvorsten in 1519 Karel tot keizer van het Heilige Roomse Rijk. In 1528 verwierf hij de landsheerlijke macht over het Neder- en Oversticht. Karel V heeft onmiskenbaar zijn stempel gezet op bestuurlijke instellingen in Utrecht, op het uiterlijk van de stad, op het zelfbewustzijn van de Utrechters, en op de godsdienstpolitiek. Reden genoeg om de keizer ook in Utrecht te gedenken.

Karel V met hond, Titiaan, olieverf op doek Museo del Prado, Madrid

Voorspel

Karel V zond zijn schaduw reeds lang vooruit. Bij onderhandelingen over de bisschopszetel in 1516 steunden zijn ambassadeurs de kandidatuur van zijn bloedverwant Philips van Bourgondië. Tevens onderhandelde Karel V rechtstreeks met de paus. In ruil voor 18.000 dukaten bevestigde de paus in 1517 de benoeming van Philips tot bisschop. Kapittels, stad en Staten van Utrecht waren buitenspel gezet.[1] Zij waren er niet in geslaagd 'om te doen als goede Sunte Meertijnsluyden [...] om hoer rechten te helpen bescermen'.[2] De stedelijke raad was niet van plan zich de wet te laten voorschrijven. Op de toenemende druk reageerde zij met een daad die de eigen traditie onderstreepte: in

LLEWELLYN BOGAERS

In *de Geschiedenis van de provincie Utrecht* (C. Dekker e.a., red.) schreef de cultuurhistorica Llewellyn Bogaers vier hoofdstukken over de politieke en religieuze ontwikkelingen in zestiende-eeuws Utrecht. In het Karel V-jaar verzorgt zij rondleidingen door het voormalige Duitse Huis, nu Grand Hotel Karel V. Over de relatie tussen Karel V en de stad Utrecht heeft zij een twee uur durende wandeling uitgezet onder de titel Merktekens van Karel V in Utrecht. Deze tocht eindigt met een rondleiding door Grand Hotel Karel V. *Voor data: zie de agenda op pagina 57 van dit blad*

1520 liet zij de Utrechtse bisschoppen vereeuwigen aan de gevel van Hasenberch, de zetel van de Utrechtse schepenbank [rechtbank].[3] De 24 beelden stonden symbool voor Utrechts onafhankelijkheid. Het stadsbestuur identificeerde zich steeds nadrukkelijker met Sint-Maarten, de patroonheilige van de Domkerk en de stad. Bij de bisschopskeuze van 1524 was de raad alerter dan in 1516 - 1517 en vroeg zij de kapittels een neutrale bisschop te kiezen 'die Sint-Maarten en de Staten bequaem, nut ende oirber' zou zijn'.[4] Ook probeerde zij te voorkomen dat gezanten van zowel de keizer als diens rivaal, de hertog van Gelre, tijdens de verkiezing in de stad zouden zijn.[5]

Met zijn expansiepolitiek zette Karel V de familietraditie voort. Nadat het Bourgondische huis in 1428 Holland en Zeeland had weten te verwerven, was het bisdom Utrecht het volgende doelwit. De benoeming van David van Bourgondië tot bisschop van Utrecht (1456 - 1496) was de eerste stap. Hoewel Utrecht tot 1528 de zelfstandigheid wist te bewaren, was het in de vijftiende eeuw en het eerste kwart van de zestiende eeuw vaak onrustig aan de grens. De heren van het Hollandse IJsselstein, de hertog van Gelre en de heren van Culemborg en Vianen deden regelmatig een inval. Het was prijsschieten. De oorlogshandelingen kwamen Utrecht duur te staan. De Utrechtse burgerwacht en schutterij moesten telkens weer in het geweer komen, de verdediging kostte handenvol geld. De vijandelijke legers waren niet sterk genoeg om de stad in te nemen, maar brachten wel grote schade toe aan het platteland. Alleen tegen grote afkoopsommen waren zij bereid het veld te ruimen.

De aanloop tot de Habsburgse machtsovername was de burgeroorlog die in Utrecht in 1525 begon. De strijd richtte zich aanvankelijk tegen het patriciaat dat al enkele generaties een beslissende stem in de stedelijke raad had, en tegen de bevoorrechte positie van de kapittels die veel minder belasting hoefden te betalen op wijn en bier. Geleidelijk aan verhardden zich de verhoudingen. Op 1 augustus 1527 werd de elect [verkozen, doch niet gewijde bisschop] de toegang tot de stad ontzegd. De opstandige factie ging vervolgens een bondgenootschap aan met de hertog van Gelre en de bisschop met Karel V. De burgeroorlog was niet langer een stedelijke aangelegenheid: Habsburg en Gelre streden om zeggenschap over Utrecht. Het einde van Utrechts autonomie was onafwendbaar. In 1528 stelden de Staten van Holland hun stadhouder, Antonie de Lalaing, graaf van Hoogstraten, 80.000 gulden ter beschikking om de verhoudingen in Utrecht te herstellen. In ruil voor militaire steun was de elect bereid ten gunste van de keizer afstand te doen van de wereldlijke macht over het Neder- en Oversticht, nu de provincies Utrecht, Drente en Overijssel. Op 1 juli 1528 trok de elect de stad Utrecht binnen. Enkele prominente tegenstanders kregen de doodstraf.

Op 21 oktober vond de machtsoverdracht plaats. Namens Karel V aanvaardde de graaf van Hoogstraten het wereldlijk bestuur over het Nedersticht. De overdracht ging met rituelen en festiviteiten gepaard. In de Domkerk werd een plechtige hoogmis gevierd. Op de Neude zwoeren de Utrechtse burgers en ingezeten de nieuwe landsheer de eed van trouw. De stadhouder beloofde op zijn beurt de stad te beschermen. Als teken van blijdschap werden handenvol goud en zilver over de bevolking uitgestrooid. 's Avonds verlichtten vreugdevuren en fakkels de stad. Voortaan werd deze dag met een jaarlijkse processie herdacht. Met het Habsburgse bestuur begon een periode van vrede, rust en welvaart voor de stad.

De prijs voor de vrede

Door diplomatie, pressie en oorlog had de keizer in 1528 aan het langste eind getrokken. Toch was hij geenszins gerust op een goede afloop. Utrecht had nu eenmaal de reputatie een oproerige stad te zijn. Reeds drie dagen na de machtsoverdracht zocht de stadhouder naar een goede locatie voor een dwangburcht, die de rust in de stad moest garanderen. De Vredenburg kwam in het westen van de stad te staan, aan de stadswal, in de onmiddellijke nabijheid van de Catharijnepoort. Het kasteel kon in tijden van nood rekenen op bevoorrading en versterking vanuit Amsterdam.

Aan de vrede hing een prijskaartje: de Staten van Utrecht moesten de keizer 80.000 gulden betalen als welkomstgeschenk. De privileges en rechtsgewoonten van de stad Utrecht waren dood en teniet verklaard. De gilden verloren hun politieke en militaire bevoegdheden. De stadsbestuurders werden niet langer vanuit de gilden gekozen, doch rechtstreeks door de keizer benoemd. De burgerwacht werd opgeheven. Wel behielden de gilden hun sociaal-economische functie, al mochten zij niet langer op eigen initiatief vergaderen. De stedelijke raad moest het aloude raadhuis verlaten en zijn intrek nemen in Hasenberch en de aangrenzende gebouwen aan de

Karel V en Utrecht (1528 - 1555)

Plaats [de huidige Stadhuisbrug]. In het rechtssysteem kwamen grote veranderingen. De schout stond als hoofd van politie en openbaar aanklager rechtstreeks onder de keizer. Hij kreeg nieuwe, uitgebreide bevoegdheden. In 1530 kreeg Utrecht er een rechtbank bij, het Hof van Utrecht, dat als provinciale rechtbank functioneerde en als beroepsinstantie. De verdedigingswerken moesten worden aangepast aan nieuwe wapens zoals kanonnen: de meeste verdedigingstorens werden verlaagd, de stadspoorten verbouwd. Bovendien kreeg de stad vier stenen bolwerken. Pas nadat bestuur, rechtspraak en defensie waren gereorganiseerd, werd de stad in een aantal oude privileges hersteld. Sociaal-culturele organen als het broederschapswezen, het buurtleven en de rederijkerskamer bleven buiten schot. Wel liet de keizer in 1538 de armenzorginstellingen doorlichten op hun doelmatigheid. Tijdens zijn bezoeken, in 1540 en 1545/1546, zou hij steeds weer belangstelling tonen voor de gang van de zaken in de Staten van Utrecht, de verhouding van de stad tot de Staten en van de schepenbank tot het Hof van Utrecht, en begeerde hij afschriften van raadsbesluiten en van vonnissen van de schepenbank.[6]

In het uiterlijk van de stad traden veranderingen op. De beeltenis van Sint-Maarten, de patroonheilige van de stad, sierde niet langer de openbare gebouwen, stadspoorten en waterputten. Het wapen van de keizer prijkte er voortaan. Sint-Maarten verdween uit het stadswapen en het stadszegel. Utrechtse muntjes werden nauwelijks meer geslagen. Zelfs het wapen van Adriaan VI, de Utrechter die het in 1522 tot paus had gebracht, werd van de stadspoorten verwijderd. De meeste kerken en kloosters hadden nu een gebrandschilderd raam met de beeltenis en het wapen van de keizer. De nieuwe verdedigingswerken met hun waakhuisjes aan de stadssingel kregen een nieuwe naam zoals de Vos, de Bok, de Beer, etc. Niet langer herinnerde de naam aan het gilde dat hun had beheerd. De burgemeesters mochten alleen nog maar een zwarte tabberd dragen; de zilveren kovel die hun middeleeuwse voorgangers met zoveel trots gedragen hadden, werd hun ontzegd. Ook kregen de stadsdienaren een soberder versiering: zij droegen alleen nog maar de naam *Utrecht* in zilveren letters op hun mouw. In 1545 moesten de bisschopsportetten met bijbehorende tekstborden in het koor van de Domkerk plaatsmaken voor de wapenborden van de ridders van het Gulden Vlies. Hasenberch kreeg in 1546 een schitterende gevel in renaissancestijl, waarvoor de bisschopsbeelden moesten wijken. Met al deze maatregelen probeerde Karel V de identiteit van de Utrechters te breken.

Trouw aan de keizer?

Niet iedereen legde zich voetstoots neer bij de nieuwe ontwikkelingen. In de beginjaren kwam het regelmatig voor dat mensen nog de eed van trouw aan de keizer moesten zweren. Ook waren er rechtszittingen, waaruit onvrede met de gewijzigde verhoudingen spreekt. Een enkeling geloofde niet dat het keizerrijk lang zou duren.[7] In de raadsbesluiten en stadsrekeningen overheerst evenwel een optimistische toon. In de stad werd druk getimmerd: al in augustus 1529 was de bouw van Vredenburg zover gevorderd dat het kasteel gebruiksklaar was. Later volgde de ingrijpende verbouwing aan het stadhuis. Er was veel aandacht voor openbare werken. De verdedigingswerken werden aangepast aan de eisen des tijds. Utrecht-Oost kreeg een nieuw riool. De keizer wist zich verzekerd van een loyaal bestuur, dat hij hoofdzakelijk uit de gegoede burgerij en het patriciaat recruteerde. Hij schuwde niet om ook rebelse kopstukken uit de jaren 1525 - 1528 in het stadsbestuur op te nemen. Hierdoor kreeg zijn beleid een breed draagvlak. Frans van Nijenrode (overleden in 1560) is hiervan een mooi voorbeeld. Deze Geldersgezinde edelman verkreeg in 1527 kosteloos het burgerschap, alsof hij een geboren burger was.[8] In 1528 bevestigde Karel V dit burgerschap en benoemde Frans van Nijenrode vervolgens tot schepen. In 1530 bracht deze nieuwkomer het tot raadsheer van het Hof van Utrecht. Deze functie bekleedde hij tot zijn dood. In 1556 sierde een beeld van Karel V zijn huis aan de Oudegracht [nu nr. 120]. De voormalige tegenstander had zich ontpopt tot een loyaal aanhanger.

De keizer had geen onbeperkte armslag. Net als de landsheren voor hem behoefde hij toestemming van de Staten van Utrecht om belastingen uit te schrijven. Op dit terrein vond hij veel tegenwerking. Met name de ridderschap en de steden Amersfoort, Wijk, Rhenen en Montfoort, stonden op naleving van hun aloude privileges, die vrijstelling van belasting inhielden. Zelfs de stadhouder Antonie de Lalaing, die zo op sanering van de Statenfinanciën aandrong, vroeg ontheffing voor Honswijk, waarover hij door zijn huwelijk met Elisabeth van Culemborg heer was. Toch moest

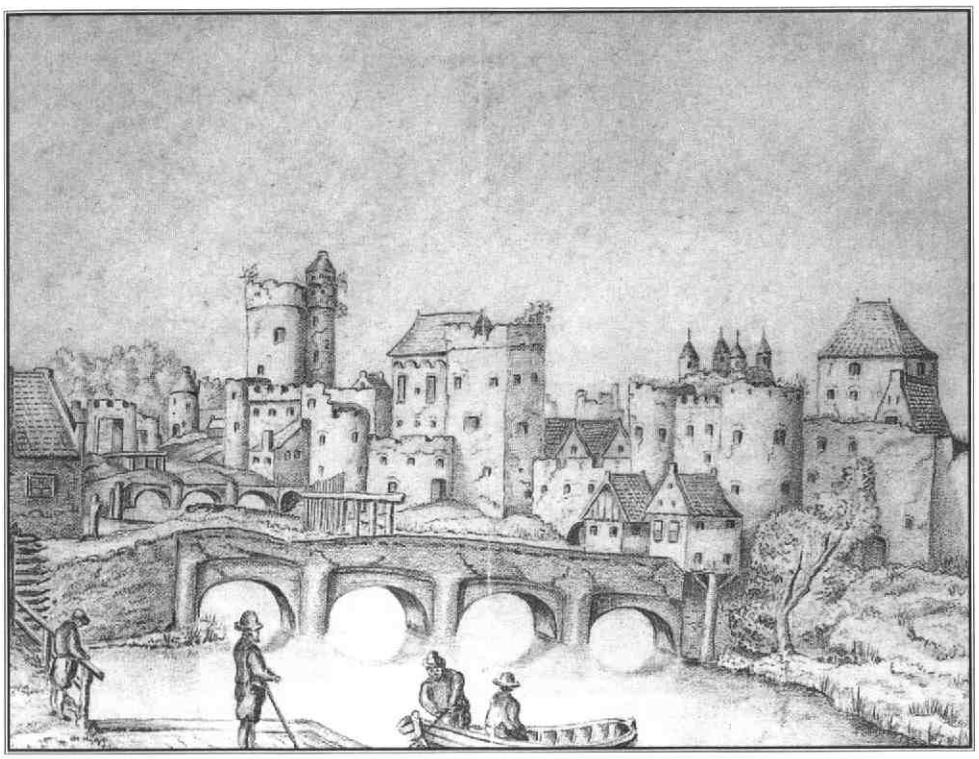

De Tolsteegpoorten rond 1540. Langs deze weg reed Karel V in 1540 de stad binnen. Potloodtekening door C. W. Wagenaar naar een anonieme afbeelding uit de 17e of 18e eeuw naar een onbekend 16e eeuws origineel. Foto: Het Utrechts Archief.

de bede van 80.000 gulden worden opgebracht. Alleen de stad Utrecht nam haar verantwoordelijkheid en hief een extrabelasting op het bier, het zogenaamde stuivergeld. Jarenlang bleef de kwestie slepen. Uiteindelijk heeft de landvoogdes de knoop in 1539 doorgehakt. Voor het platteland besloot zij tot een heffing op de grond, waaraan de pachters en grondeigenaren gelijkelijk moesten bijdragen. Alleen de pachters van de keizerlijke domeinen waren van de heffing vrijgesteld. In de stad(svrijheid van) Utrecht bleef het stuivergeld van kracht. De kloosters leverden hun gebruikelijke bijdrage.[9]

Pas nadat Karel V het hertogdom Gelre in 1543 had onderworpen, kon hij grotere druk op de Utrechtse Staten uitoefenen. De keizer heerste toen over een aaneengesloten gebied in de Nederlanden. In 1548 verenigde hij de Bourgondische gewesten in de Bourgondische Kreits. Met de Pragmatieke Sanctie (1549) regelde hij zijn opvolging: alle Bourgondische landen erkenden Karels zoon Philips als hun toekomstige heer. De Blijde Inkomste van Philips II in 1549 vormde de plechtige bezegeling van deze overeenkomsten. Vanaf 1549 nam de belastingdruk toe. De Staten van Utrecht waren nauwelijks genegen bij te dragen aan de geldverslindende oorlog met Frankrijk (1551 - 1559) en traineerden de belastingheffing waar mogelijk. Zij beschikten over een uitstekend breekijzer: de stem van Utrecht was binnen de Staten-Generaal cruciaal. In de Nederlanden kon alleen belasting worden geheven, als alle Bourgondische erflanden akkoord gingen. Deze status had Utrecht in 1534 verkregen. Zij was toen in een Unie met Holland en Zeeland verenigd. De Utrechtse Staten beantwoordden strijk en zet elk belastingvoorstel met een veel lager tegenbod. De verhouding met Brussel, de hoofdstad van de Nederlanden, was al ten tijde van de troonsafstand van Karel V in 1555 ernstig bekoeld.

Godsdienstpolitiek

In het eerste kwart van de zestiende eeuw waren ook in Utrecht hervormingsgezinde geluiden te horen. Dit was geheel conform de tijdgeest. Met hun belangstelling voor de klassieke oudheid hadden humanisme en renaissance bij de intelligentsia vragen opgeroepen over de heersende cultuur. Bij de bezinning op het geloof en de vormgeving ervan ging het om zingevingsvraagstukken, waarbij zich een steeds grotere groep mensen betrokken voelde. De interpretatie van de christelijke leer en de plaats van rituelen en symbolen werden in brede kring onderwerp van gesprek. In Utrecht had men vooral aandacht voor de betekenis van de eucharistie. Hinne Rode, de rector van het fraterhuis waaraan de Hieronymusschool was verbonden, maakte zich sterk voor een symbolische interpretatie van het H. Sacrament. Hij reisde al in 1521 naar Luther om met hem over dit onderwerp te praten. Luther was niet geïnteresseerd. Het lutheranisme heeft in Utrecht weinig aanhang gevonden. De plaatselijke katholieke kerk was pluriform en bood ruimte aan nieuwe inzichten.[10]

De hervormingsbeweging raakte echter - vanuit het perspectief van kerkelijke en wereldlijke overheden - het fundament van de samenleving, omdat in die tijd religie en cultuur, kerk en samenleving nog nauw verweven waren. De vorsten lieten de zaak niet op zijn beloop en verklaarden ketterij tot majesteitsschennis. In die zin gebruikten zij de religie als instrument om hun gezag te versterken. Het was de tijd waarin vorsten streefden naar alleenheerschappij. Afwijkende meningen en gedragingen waren koren op hun molen. Overal nam men maatregelen tegen de 'ketterij', vooral nadat de strijd tussen de keizer en Luther geëscaleerd was. Ook het Utrechtse stadsbestuur moedigde de vernieuwingsbeweging niet aan. Net als de graaf van Holland (Karel V) en de hertog van Gelre nam het maatregelen om de her-

Karel V en Utrecht (1528 - 1555)

vorming in de kiem te smoren. In de Habsburgse landen werd in 1520 ketterse literatuur verboden en in 1523 de inquisitie ingevoerd. Langzaam kwam daar de vervolging van andersdenkenden op gang. In het Sticht vonden in 1521 boekverbrandingen plaats. In 1524 werd er een commissie ingesteld die erop moest toezien dat ketterse denkbeelden hier geen ingang vonden. Van vervolging was hier nog geen sprake. Wie zich in de jaren twintig al te zeer als sympathisant van de nieuwe leer profileerde, kreeg de aanbeveling om stad en land te verlaten.

Nadat Karel V in 1528 landsheer van Utrecht was geworden, werden hier dezelfde godsdienstplakkaten afgekondigd als elders in de Bourgondische (erf)landen. De keizer had de strijd tegen de ketterij hoog in het vaandel, zeker nadat de doopsgezinden in 1534 - 1535 een greep naar de macht hadden gedaan in Münster en zij in 1535 een aanslag gepleegd hadden op het stadhuis van Amsterdam. De Habsburgse godsdienstpolitiek vond in Utrecht geen warm onthaal. Het stadsbestuur was er alles aan gelegen om de eenheid van de samenleving te bewaren en stelde geen belang in de vervolging van hervormingsgezinde burgers die zich niet aanstootgevend gedroegen. Gebruikmakend van een amnestieregeling die de centrale regering had afgekondigd, konden in 1534 veertien Utrechtse herdoopten hun wederdoop herroepen. Tot de doperse woelingen kreeg in Utrecht alleen in 1533 een priester, die opruiend preekte, de doodstraf omwille van de religie. Pas toen de samenleving in gevaar leek, zijn er tussen 1535 en 1546 op grotere schaal doodstraffen voltrokken, en wel aan 17 mannen en 14 vrouwen die actief bij radicale stromingen binnen de doperse beweging betrokken waren. Tussen 1546 en 1555 zijn er in Utrecht geen dissenters om hun religieuze overtuiging gedood. In vergelijking met de andere Habsburgse landen is de vervolging in Utrecht mild te noemen. Het Hof van Utrecht had na 1535 inzake de religie geen doodvonnis meer uitgesproken.

De Blijde Inkomste

In 1528 was Karel V aanvaard als landsheer, maar de Utrechters moesten nog bijna twaalf jaar wachten voordat zij hem in levende lijve konden aanschouwen. Van 14 tot 17 augustus 1540 bezocht de keizer de stad. Het was zijn Blijde Inkomste, zoals het eerste bezoek van de landsheer traditioneel werd genoemd. Kosten noch moeiten waren gespaard om hem een waardig welkom te bezorgen; langs de route waren erebogen opgetuigd met symbolen en spreuken die getuigden van verering voor de keizer.[11] Alle vooraanstaande leden van de Utrechtse samenleving maakten hun opwachting. De stad wemelde van de mensen, van heinde en verre waren zij gekomen om de keizer te begroeten. Eindelijk was het zover, op zaterdagavond 14 augustus, een warme zomeravond, naderde de keizer de stad. Zijn zuster Maria van Hongarije en voorname edellieden uit Spanje en de Nederlanden vergezelden hem. Op een mijl van de stad wachtte de ridderschap, in zwart fluweel gekleed, het gezelschap op. Halverwege stonden 1500 burgers en soldaten, die op Vredenburg gelegerd waren, opgesteld. Zij vormden de erehaag waardoor het keizerlijk gezelschap de stad bereikte. Vóór de Tolsteegpoort ontmoette de keizer de schout en het stadsbestuur. De schout viel hem ten voet en overhandigde hem op een goudomrand kussen de roede van justitie. De eerste burgemeester sprak vervolgens zijn vreugde uit dat de keizer in de gelegenheid was de stad te bezoeken. Hij hoopte dat de keizer overtuigd was van de trouw van zijn onderdanen en dankte hem voor het feit dat hij de stad Utrecht van de ondergang had gered. Hierop overhandigde hij de keizer de sleutels van de stad op een prachtig geborduurd kussen. De keizer beloofde daaropvolgend de belangen van de stad te behartigen en de welvaart van de inwoners te bevorderen.

Het gezelschap reed de stad binnen. De keurtroepen van de keizer werden gevolgd door de Utrechtse burgerij, de ridderschap, de schout en het stadsbestuur. Daarna volgde de keizerlijke hofhouding met de pages in geel, grijs en violet fluweel. In het zwart geklede edellieden reden voor en naast de keizer. Zij droegen een toorts waarmee zij de keizer in het licht zetten. Een lange man, in goudlaken, met een kostbaar zwaard in de hand, ging aan de keizer vooraf. Karel V zelf oogde sober: hij droeg slechts een kleed van zwart laken en een zwartfluwelen mutsje met een diamanten speld. De keizer verkeerde in de rouw na het overlijden van zijn vrouw Isabella van Portugal in 1539. In zijn onmiddellijke nabijheid reed zijn zuster Maria, eveneens in haar traditionele weduwekledij. Het vorstelijke gezelschap werd gevolgd door hoge Spaanse en Nederlandse edellieden, die allen de kostbaarste kleurigste gewaden droegen van goudlaken en fluweel, bestikt met goud- en zilverdraad, veelkleurige linten, juwelen en edelstenen.

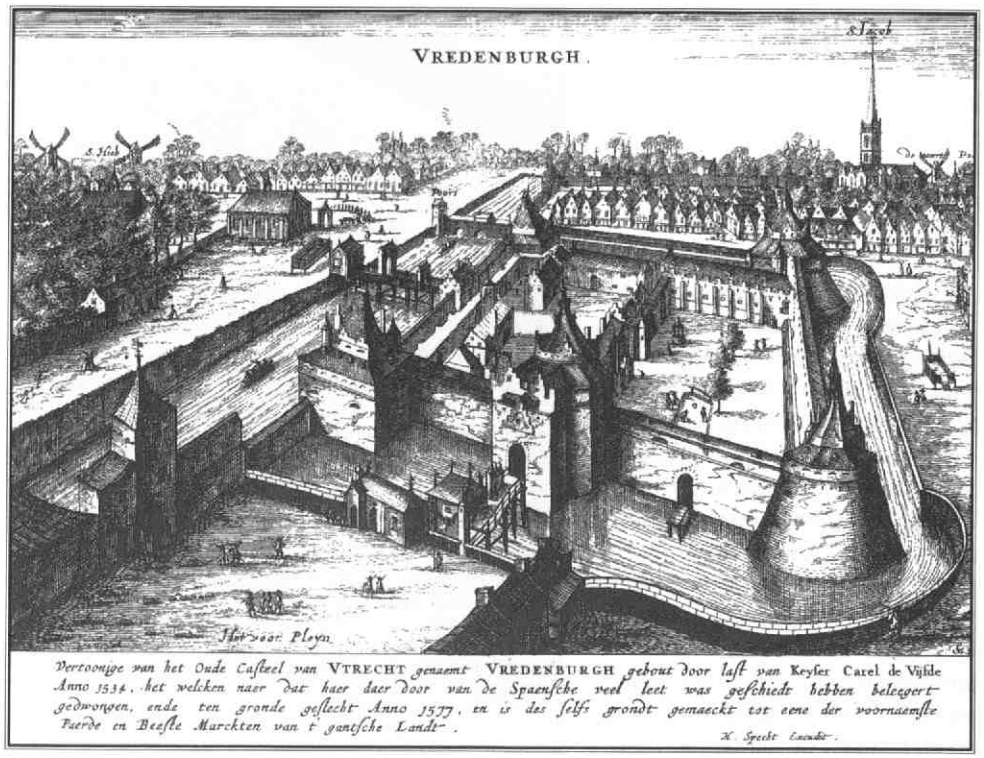

Gezicht op kasteel Vredenburg uit het zuiden in vogelvlucht. Kopergravure van S. van Lamsweerde. Foto: Het Utrechts Archief

In de Tolsteegpoort en op de bruggen stonden beelden uit de klassieke mythologie opgesteld: Vrouwe Fortuna, Bacchus, Alexander de Grote, Hercules, Jason en noem maar op. Hun verworvenheden en heldendaden inspireerden tot loftuitingen aan het adres van de keizer. Op de bruggen nabij het oude centrum vonden mimevoorstellingen plaats: daar werd de strijd uitgebeeld die de keizer tegen de Turken en indianen had gevoerd. Een piramide op de Hamburgerbrug herinnerde met zijn opschriften aan de Romeinse en de Habsburgse adelaar die beide graag in Utrecht `nestelden'. Bij de ingang naar de Lijnmarkt stond een triomfpoort opgesteld, versierd met de vlaggen van de keizer. De straten waren versierd met sparren, de huizen met groen en uithangborden die de keizer prezen als 'Vader des Vaderlands' en 'een zeer goed heer'. Overal brandden lantaarns, kaarsen en toortsen. Er klonk muziek. De mensen waren uitgelopen. De komst van de keizer was een gebeurtenis van de eerste orde.

Op de Sint-Maartensbrug begroetten de bisschop en de kapittels de keizer. De kanunniken leidden de stoet naar de Domkerk, waar het gezelschap luisterde naar de lofzang Te Deum Laudamus. Voort ging de stoet, via het versierde Oudkerkhof, naar de Stadhuisbrug. Voor het stadhuis waren beelden geplaatst van vier illustere voorgangers van Karel die net als hij een sleutelrol hadden gespeeld in de Utrechtse geschiedenis: keizer Augustus, koning Dagobert, Karel Martel en koning Hendrik I van het Duitse rijk, ook wel de Vogelaar genoemd (onder zijn bewind zouden de Noormannen uit Utrecht verdreven zijn). Op een piramide werd de lof gezongen van de keizer. Onderweg naar de Neude verwelkomden nog meer groten uit de oudheid de keizer: Themistocles, Lucullus en Fabius. Vertumnus, de god van de herfst, en Pomoena, de fruitgodin, hielden een samenspraak op de Neude. Hier stonden een welkomstbeeld opgesteld en een goudbeschilderde stenen erepoort, waaraan schilderstukken van Jan van Scorel bevestigd waren. Hij had de strijd tegen de ketterij afgebeeld en het schilderij als onderschrift meegegeven dat 'het geloof, bij het wijken der ketterij, weer zuiver te voorschijn trede en zijn reinen glans herneme'. In een ander schilderij behaalden het geloof en de kerkelijke tucht de overwinning op de ketterij. In het bijschrift wordt de ketterij de grootste pest der maatschappij genoemd.

De keizer logeerde op het Janskerkhof ten huize van de domdeken, Johan van de Vorst van Loenbeek, de zoon van een van zijn vertrouwdste raadslieden. Hier werd hem wederom een groots welkom bereid. In de tuin ging een schilderij van Jan van Scorel, *de Nijd*, in vlammen op: waar de keizer verscheen, verteerde de jaloezie. In de eetzaal wachtte hem een troon met een goudgeborduurde hemel. Hier kreeg Karel een banket aangeboden. De stad vierde feest tot in de kleine uurtjes. Pektonnen gaven een rode gloed aan de warme zomernacht. Het bezoek van de keizer werd op 17 augustus besloten met een plechtige processie door de stad. Met alle denkbare ritueel, kerkelijk en wereldlijk, was de keizer in de stadsgemeenschap opgenomen. De dag nadat de keizer vertrokken was, kregen de armen een aalmoes bij de Tolsteeg- en Weerdpoort. De blijde inkomste kostte de stad inclusief de versiering en de wijn ruim 2700 gulden, wat een flink deel van de stedelijke inkomsten was. Werkelijk, kosten noch moeite waren gespaard om de keizer een waardig welkom te bezorgen. Uit de weloverwogen aankleding blijkt dat de stad haar gevoel van eigenwaarde en zelfbewustzijn geenszins verloren was. De massale toeloop laat zien dat de grootse ontvangst niet alleen plichtmatig was.

Van 21 december 1545 tot 4 februari 1546 bracht de keizer nogmaals een bezoek aan de stad Utrecht. Ditmaal voor de vergadering van de ridders van het Gulden Vlies in de Domkerk. Vijftig ridders waren

Karel V en Utrecht (1528 - 1555)

hier vergaderd. Nog in de zeventiende eeuw hingen hun wapenborden boven de koorbanken. Na de onderwerping van Gelderland in 1543 wilde de keizer aan de noordelijke provincies nog eens een duidelijk signaal afgeven dat hij nu de onbetwiste heerser was. Tijdens dit verblijf logeerden Karel en Maria in het Duitse Huis, het klooster van de Ridderlijke Duitse Orde aan de Springweg. Om hun een passend onderkomen te bezorgen werd er op kosten van de stad heel wat vertimmerd en verrezen er drie nieuwe keukens. Het hoge gezelschap dronk op kosten van de vijf kapittels ruim 1800 liter wijn. Ook het stadsbestuur liet bij het logement van keizer, de koningin en de hoogste edellieden en bestuurders wijn bezorgen.

De keizer gebruikte zijn bezoeken om de bestuurlijke affaires van stad en Staten door te lichten. In die zin waren het werkbezoeken. In januari 1546 stelde hij het stadsbestuur een beloning in het vooruitzicht als binnen twee jaar de gevel van Hasenberch zou zijn afgebroken en gelijkgetrokken met de gevels van Groot en Klein Lichtenberch, die al enkele jaren gedrieën het Utrechtse stadhuis vormden. Wellicht was dit een bedekte manier van zeggen dat hij nu toch echt graag wilde dat de bisschopsbeelden die sinds 1520 de gevel van Hasenberch sierden, verwijderd werden. De plannen voor het nieuwe stadhuis stonden namelijk al sinds eind 1533 op stapel.

Een renaissancevorst

Hoezeer Karel V zich ook als katholiek vorst profileerde, toch was hij een echte renaissancevorst. Niet voor niets streefde hij naar de keizerstitel. Hij begeerde het Romeinse Rijk te doen herleven, maar nu als christelijk imperium. Hij liet zich twee keer tot keizer kronen, in 1520 in Aken, waar hij de kroon van Karel de Grote droeg, en in 1530 te Bologna door de paus, die hem tot keizer van het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie kroonde. Ook de persoonlijke symbolen van de keizer waren ontleend aan de klassieke oudheid. Boven zijn wapenschild stond de keizerskroon afgebeeld. De Zuilen van Hercules die aan weerszijden van zijn wapenschild waren opgesteld, droegen de banderolle met zijn lijfspreuk *Plus Oultre*. De Zuilen van Hercules waren de zuilen aan weerszijden van de Straat van Gibraltar, die tot de ontdekkingstochten van de vijftiende eeuw het einde van de toen bekende wereld aangaven. *Plus Oultre* betekent altijd verder, altijd meer. Met de ontdekkingsreizen was de tijd van de onbegrensde mogelijkheden aangebroken. De kern van zijn persoonlijke symboliek is dat hij een grensverleggend vorst wilde zijn. In Utrecht kende men zijn voorkeur: de erepoorten met de beeldvoorstellingen en spreuken spraken de taal van de klassieken.

Ook al staat hij niet als maecenas te boek, toch begunstigde Karel wel degelijk kunstenaars. Op zijn reizen nam hij die 'sangers vande capel der keyserlicke majesteyt' mee. Hij bezat een schitterend renaissance reisaltaar, waarop naast de klassieke scènes uit het levens- en lijdensverhaal van Christus, ook putti en maagden stonden afgebeeld. Titiaan was zijn favoriete schilder. Ook de Utrechtse kunstschilder Antonie Mor stond vanaf 1549 in de gunst van Karel V. Hij schilderde diens naaste familieleden. Mor geldt als één van de belangrijkste portretschilders van de zestiende eeuw. Eeuwenlang is deze kunstenaar, die ook aan het hof van Philips II werkte, in Nederland miskend, maar langzamerhand is het tij aan het keren[12]. Die miskenning hangt ongetwijfeld samen met het Nederlands historisch bewustzijn dat pas met de Opstand een aanvang neemt. Mor zat in het verkeerde kamp.

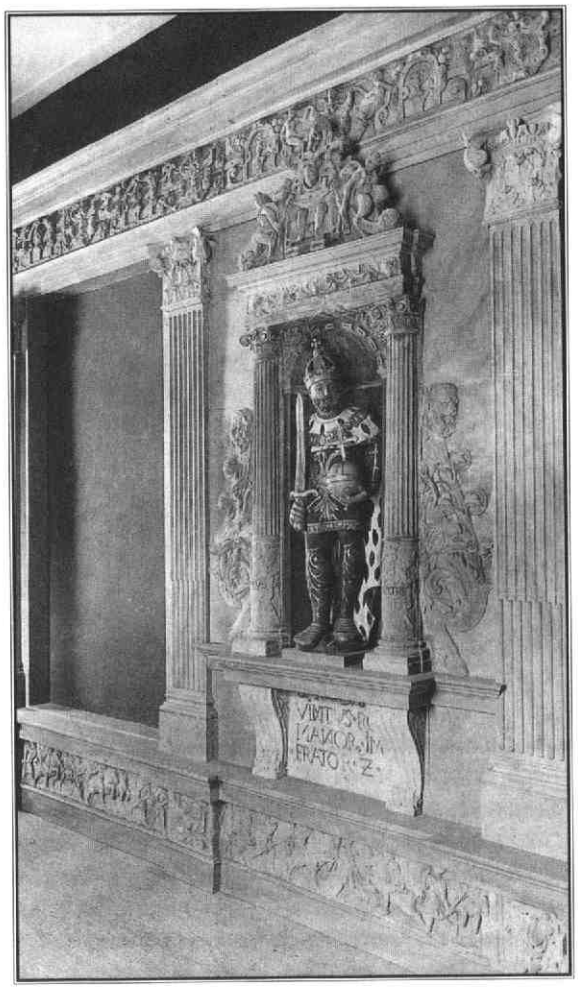

Beeld van Karel V zoals dat destijds was aangebracht op het pand Oudegracht 120 Foto: Het Utrechts Archief

Balans

Het bestuur van Karel V bracht Utrecht rust en vrede. Ook al was de zestiende eeuw een moeilijke periode voor wie op de rand van het bestaan leefde, toch kende de stad Utrecht tijdens zijn regering een zekere voorspoed. Nu er geen oorlog meer gevoerd hoefde te worden, kon het overheidsgeld besteed worden aan openbare gebouwen, verdedigingswerken en infrastructuur. De stad werd verfraaid, de renaissance deed zijn intrede. Karel V had zich verzekerd van een loyaal bestuur. Hij had zijn getrouwen zorgvuldig gese-

lecteerd. De schout, het stadsbestuur en de de functionarissen aan het Hof van Utrecht waren hem toegewijd. Maar een enkel raadslid schaarde zich in de jaren zestig achter de hervormingsbeweging. Ook al wist Karel zich gesteund, toch betekende dit niet dat het stadsbestuur klakkeloos de rechtspositie en verworvenheden van de stad prijsgaf. Niet voor niets was er de competentiestrijd met de schout en het Hof van Utrecht en werden de ketterijplakkaten niet naar de letter uitgevoerd. Het stadsbestuur droeg zorg voor de saamhorigheid van de gemeenschap. In Utrecht waakten de bestuurlijke organen over de rechtspositie van stad en Staten.

Vanuit de burgerij klonken in het begin van Karels heerschappij zelden opstandige geluiden. Na 1543 verstommen zij. Dit is niet alleen toe te schrijven aan de bevestiging van het keizerlijk gezag in de gehele Nederlanden, maar ook aan de consequente strafrechtelijke vervolging van dissidenten. Pas met het uitbreken van de beeldenstorm in 1566 en van de Opstand eind 1576 bleken onderhuidse gevoelens van onvrede te leven bij die burgers die zich door het Habsburgse bestuur tekortgedaan voelden. Nog al wat calvinisten van het eerste uur waren succesvolle ondernemers die buiten de bestuurlijke kaders vielen.[13]

De prijs voor de vrede was een hogere belastingdruk. Dit was de belangrijkste bron van onvrede: de Utrechtse Staten wilden niet bijdragen in de kosten van oorlogen die ver van hun grenzen gevoerd werden. De Staten van Utrecht weerstreefden de Habsburgse belastingpolitiek. Hier troffen zij de regering te Brussel in een zwakke plek: de Habsburgse vorsten beschikten niet over vaste inkomsten uit belastingen en moesten elke bede bevechten. De Utrechtse Staten lieten in de Staten-Generaal geen gelegenheid voorbijgaan om de centrale regering de voet dwars te zetten. Tijdens de laatste regeringsjaren van Karel V ontpopten zij zich al als lastige onderhandelaars.

Karel liet zijn zoon een nagenoeg failliete boedel na: een slepende oorlog met Frankrijk, de godsdienstkwestie die niet opgelost was, en een lege schatkist. De zwakte van de regering gaf tegenstanders de ruimte: de godsdienstpolitiek werd op de hak genomen, de nieuwe kerkelijke indeling van de Nederlanden bekritiseerd en getraineerd, belastingheffing gedwarsboomd. De stemgerechtigde belanghebbenden probeerden zoveel mogelijk ruimte voor zichzelf te creëren. Niet voor niets was de leus van de opstandige beweging 'herstel van de oude vrijheden'. Philips II probeerde met harde hand zijn gezag af te dwingen. Dit werkte uiteindelijk averechts. Toen er na de dood van landvoogd Requesens in 1576 een bestuursvacuüm was, maakten de Nederlandse gewesten van de gelegenheid gebruik om de Pacificatie van Gent te sluiten. Voor Utrecht was de eerstvolgende stap het beleg van het kasteel Vredenburg, de burcht die de Utrechters in bedwang moest houden. Op 11 februari 1577 bliezen de Spaanse soldaten de aftocht. Begin mei volgde de ontmanteling van het kasteel. Het tempo waarin dit proces zich voltrok, maakt duidelijk hoezeer Utrecht verlangde naar nieuwe verhoudingen. De kiem hiervoor was al gelegd onder het bestuur van keizer Karel V.

Noten

1 In de Staten van Utrecht hadden de drie Utrechtse standen zitting: de geestelijkheid ofwel de Utrechtse kapittels, de ridderschap, en de steden Utrecht, Amersfoort, Wijk en Rhenen.

2 GAU, SA I, 13 (Raads Dagelijks Boek), f. 129v, 10 dec. 1516.

3 GAU, SA I, 13 (RDB), f. 39v, 14 juni 1520.

4 GAU, SA I, 13 (RDB), f. 143, 23 april 1524.

5 GAU, SA I, 13 (RDB), f. 143-144, 23 april-5 mei 1524.

6 Zie voor 1540, J.J. Dodt van Flensburg, 'De stads-kameraars-rekeningen', in: *Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen*, dl. III (1843) 221, en voor 1545, SA I, 13 (RDB), f.185v, 186v (5 en 16 dec.).

7 GAU, SA I, 13 (RDB), 24 mei 1532, f.105.

8 GAU, SA I, 16 (Buurspraakboek), 31 jan. 1527, f.62; SA I, 589 (rek. 1e cam.), 1526/27, f.9.

9 Johan vande Water, *Groot Placaatboek*, Utrecht, 1729, dl. II, 2 augustus 1539, 544-545.

10 Llewellyn Bogaers, 'Utrecht at a Crossroads: Religious Affiliations in a Sixteenth-Century Netherlandish City', in: *Crown and Mitre*, W.M. Jacobs en Nigel Yates eds., Woodbridge, 1993-1, 1-19; idem, 'Religieuze stromingen', in: C. Dekker e.a. (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, dl 2 (van 1528 tot 1780), Utrecht, 1997, 93-111; idem, 'Broederschappen in laatmiddeleeuws Utrecht op het snijpunt van religie, werk, vriendschap en politiek', in: *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 8 (1999) dl. 2, 97-119.

11 Dit relaas is gebaseerd op het lofdicht dat Cornelius Valerius schreef op de blijde inkomste (A.M.C. van Asch van Wijck (ed.), *Plegtige intrede van keizer Karel den vijfden in Utrecht, in den jare 1540*, Utrecht, 1838), en op de gegevens in het Raads Dagelijks Boek, het Buurspraakboek en de cameraarsrekeningen (GAU, SA I, 13, 16, 17, 590 en 634).

12 Getuige het recent verschenen boek van Thera Coppens, *Antonius Mor, hofschilder van Karel V*, Baarn, 1999.

13 Benjamin J. Kaplan, *Calvinists and Libertines. Confession and Community in Utrecht, 1578 - 1620*, Oxford, 1995, 138-155.

Van Schoonoord tot Flora's Hof

de leertijd van tuinarchitect Hendrik van Lunteren

De tuinarchitect Hendrik van Lunteren wordt in zijn eigen tijd genoemd als een 'vermaarde aanlegger van landgoederen en wat tot verfraaijing in het bouwkundig vak daarbij behoort'.[1] Ook in onze tijd verdient hij echter als belangrijk vertegenwoordiger van de landschapsstijl in ons land naast J.D. Zocher zeker nog onze aandacht.

In het jaar 1806 begint hij in de Utrechtse Servetstraat achter de Domtoren zijn loopbaan als boomkweker en bloemist. De toegangspoort naar zijn kwekerij op het terrein van de vroegere Bisschopshof bestaat nog steeds. Tot zijn dood in 1848 blijft hij ook op deze plek wonen. In de ruim veertig tussenliggende jaren groeit hij uit tot een belangrijk ontwerper van buitenplaatsen, parken en plantsoenen.

De tijd om een tuinbedrijf te beginnen is gunstig. Na de turbulente voorafgaande periode wordt in de eerste helft van de negentiende eeuw onder het bewind van Lodewijk Napoleon en later tijdens Willem I en Willem II aan de opbouw van het land gewerkt; de infrastructuur wordt verbeterd, steden breiden uit, wallen en vestingwerken worden geslecht en heringericht als wandelplaats. Door de aanleg van wegen en ontginningen ontstaan aantrekkelijke plaatsen voor een buitengoed, zoals bijvoorbeeld langs de Utrechtse heuvelrug.

Het zijn allereerst de landgoedbezitters uit aristocratische kringen en het patriciaat, die hun parken volgens de mode van de tijd in de landschapsstijl laten herinrichten. Soms worden daarbij de ongerieflijke oude kastelen afgebroken en vervangen door een neoclassicistisch landhuis. Daarnaast ontstaat een tweede categorie opdrachtgevers. Ook de nieuwe adel en rijk geworden burgers kunnen zich een mooi huis met park veroorloven.

De Engelse landschapsstijl, die in het laatste kwart van de achttiende eeuw in ons land op kleine schaal zijn intrede heeft gedaan, zal in Van Lunterens tijd een algemene mode worden en een grote bloeitijd tegemoet gaan.

Belangrijke werken van Hendrik van Lunteren in de provincie Utrecht zijn: de zogenaamde Nieuwe Baan met de daarbij gelegen plaatsen de Oorsprong en het Hoogeland in de stad Utrecht; en verder Vollenhoven en Sandwijck bij de Bilt; Drakenstein bij De Vuursche; Pijnenburg bij Soestdijk; Randenbroek en de Heiligenberg bij Amersfoort, en ook het noordelijke en westelijke gedeelte van de wallen van die stad.

Doorn, 1780 - 1806
Hendrik van Lunteren

Hendrik van Lunteren wordt op 3 september 1780 in Doorn geboren. Zijn vader Gijsbert van Lunteren is als daghuurder werkzaam bij de familie Swellengrebel op de buitenplaats Schoonoord. Ook Hendrik en zijn twee jaar oudere broer Dirk gaan op het landgoed werken. Voor de jonge Hendrik zal die periode van grote betekenis worden voor zijn verdere leven, omdat zijn aanleg voor het tuinvak wordt ontdekt en ook de kans krijgt tot ontplooiing te komen. Uit verschillende documenten uit het archief van de familie Swellengrebel kunnen we ons een beeld vormen van zijn opleiding onder hoede van zijn 'baas' Hendrik Swellengrebel Jr.[2]

Hendrik Swellengrebel Jr.

Schoonoord wordt in 1751 als buitenverblijf gekocht door de oudgouverneur van de Kaapkolonie, Mr. Hendrik Swellengrebel Sr., na zijn terugkeer naar Nederland. In de winter woont de familie in de stad Utrecht. De voormalige gouverneur laat het bekende 'Kaapsche Bos' aanplanten.

Bij zijn dood in 1760 erft zijn tweede zoon Hendrik Jr., die rechten heeft gestudeerd en deken van het Domkapittel van Utrecht is, de buitenplaats. Hij gaat permanent op zijn bezitting wonen, wijdt zich aan het beheer ervan en is zeer geïnteresseerd in botanie. Hij is in 1734 op Kaap de Goede Hoop geboren en behoudt zijn hele leven een grote belangstelling voor dit land. Hij onderhoudt een geregelde briefwisseling met familie en vrienden in Zuid Afrika en maakt tussen 1775 en 1777 een 'ontdekkingsreis' naar de Kaap.[3] Naast zijn interesse in de sociale en politieke toestanden is er zijn grote belangstelling voor de voortbrengselen van de natuur. Eenmaal weer thuis in Doorn worden hem nog verschillende zaken als ertsen, vogelnesten, zaden, kersenpitten en wilde bloembollen nagezonden per boot. Ook later blijkt hij nog allerlei speciale wensen voor zijn botanische verzameling te hebben. In het archief van de familie Swellengrebel vond ik een lijst uit 1787 van bo-

PIEN LAMMERTSE-TJALMA

men, struiken en bloemen, die hij tijdens zijn reis gezien had en waarvan hij graag zaad of bollen wil ontvangen.
Deze Hendrik Swellengrebel, die zijn hele leven vrijgezel is gebleven, moet een inspirerende baas en leermeester voor de jonge Hendrik van Lunteren zijn geweest. Stellig ook vond hij in zijn jonge naamgenoot een intelligente leerling met interesse in planten en bloemen. Vanaf mei 1798 woont Hendrik als huisgenoot op Schoonoord. Zijn opvoeding zal dan, als in een echte negentiende-eeuwse 'Bildungsroman', verder ter hand zijn genomen.

Buitengoed Schoonoord

Een boedelbeschrijving van het buitengoed uit 1803 laat zien in welke omgeving Hendrik's leertijd plaats vindt. Het is een uitgebreid bezit, waartoe ook diverse boerderijen behoren. Bij het huis bevinden zich binnen de grachten een boomgaard en 'een Broey en Bloemthuin'. In de 'Broeytuin' groeien langs de schuttingen en muur allerhande vruchtbomen. In 1802 is er een nieuw 'coepelsgewijze gemetzelde Orangerie met twee Kaggels' gebouwd. Annex is een stookhuis met een zaadkamer erboven. Ernaast bevindt zich een 'Blomkast met twee kaggels en met negen onderglaasen en negen boven dito, alsmeede twee omloopen onder en boven. Voorts is er een 'gemetzelde Ananassekast' en verschillende 'Perzikenkasten'.
De bloementuin is (zeer waarschijnlijk in de tijd van Hendrik van Lunteren) 'op zijn Engelsch aangelegt en voorzien van allerhande uitheemsche Bloemen en gewasschen'. Er bevinden zich drie vijvers in, waarvan één de 'Goudvisch-kom' genoemd wordt. Achter de hierboven beschreven tuinen ligt nog 'een Tuin beplant met allerhande uitheemsche Boomen en Heesthergewassche' en een moestuin. Verder zijn er op het landgoed 'fraaye alleen, schoone uitgestrekte Laanen met zwaare hoog opgaande zo Eiken als Beuke en andere Boomen' en 'considerabele Sparre Bosschen en dito met Eiken, Beuke en ander hakhout bepoot'. Men vindt er grote vijvers en verschillende 'Hoogtens', één met een 'Zoomerhuis' en één met een 'Tafel', van waar af men de 'heerlijkste en ruimste uitzigten' heeft tot in de Neder-Betuwe toe. Een derde hoogte geeft uitzicht over de Veluwe.
Wonen en werken op een dergelijke buitenplaats moet van grote betekenis zijn geweest voor Hendrik van Lunteren niet alleen in verband met zijn latere loopbaan, maar ook in sociaal opzicht.

Ingangspoort bisschopstuin, Servetstraat. Foto: Het Utrechts Archief.

Het testament van Hendrik Swellengrebel

Op 18 februari 1803 sterft Hendrik Swellengrebel. Uit zijn testament blijkt hoe hij over de toekomst van zijn pupil heeft nagedacht. 'In vertrouwen dat hij door goed gedrag en voortdurende ijver en vlijt zig

Van Schoonoord tot Flora's Hof

zulks zal blijven waardig maken' wil hij hem in staat stellen als 'bloemist' een bestaan op te bouwen. Boven zijn aandeel als huisgenoot krijgt hij tweeduizend gulden, die door notaris Everard Kol moeten worden beheerd en zo met een jaarlijkse rente moeten oplopen tot een kapitaal, waarmee hij *zig te Haarlem of elders, met goedkeuring van voornoemde Heer, een goede gelegenheid kan aanschaffen om aldaar het nodige tot zodanig een bestaan door koop of huur te verkrijgen.*

Uit het volgende punt van het testament blijkt duidelijk hoe de leermeester met zijn leerling de liefde voor planten moet hebben gedeeld. Hij vermaakt hem namelijk - direct na zijn overlijden- zijn gehele botanische verzameling, bestaande uit kas-, orangerie- en buytenplanten, in potten, tobben of kasjes staanden mitsgaders alle bollen van bolgewasschen. Van alle gewassen die vast in de grond staan mag hij 'zoveel stekken of uitlopers' afnemen 'als die planten kunnen lijden'. Verder wordt hem toegestaan om de gewassen zo lang op Schoonoord te houden en alle gebouwen die daar geschikt voor zijn te gebruiken tot de buitenplaats door de nieuwe eigenaar, Swellengrebels neef J.C. Romondt, in gebruik zal worden genomen.

Ook aan studiemateriaal heeft hij gedacht. Hij legateert hem 'alle zodanige Boeken, tekeningen en plaaten, als op eene door mij onderteekende notitie zullen zijn uitgedrukt'. Helaas is deze lijst niet bewaard gebleven, maar wel verschaft deze notitie ons een duidelijker beeld over Hendrik van Lunterens leertijd als huisgenoot op Schoonoord. Het lijkt gerechtvaardigd te veronderstellen dat er gezamenlijk botanische en waarschijnlijk ook tuintheoretische boeken en prenten werden bestudeerd.

Tot slot vermaakt hij hem nog 'alle mijne klederen, mitsgaders gemaakt linnen en katoen, dat tot mijn lijf en niet tot de huyshouding behoort'.

Zijn bevoorrechte positie ten opzichte van zijn familie wordt nog eens benadrukt als we zien dat zijn broer Dirk honderd gulden krijgt en aan zijn vader Gijsbertus van Lunteren slechts vijftig gulden wordt toegekend.

Hendrik van Lunteren zal tijdens zijn jaren als huisgenoot op Schoonoord naast zijn werk als 'bloemist' ook bij het beheer van het landgoed zijn betrokken, aangezien uit kasboeken blijkt dat hij na de dood van zijn beschermheer tot de overdracht van het landgoed op 27 juli 1804 als zaakwaarnemer optreedt.

16 Advertentiën.

H. VAN LUNTEREN & ZOON.
HOFLEVERANCIERS.
BLOEM- en BOOMKWEEKERS, UTRECHT.
bevelen zich aan tot het leveren van plannen van aanleg van Buitenplaatsen, Parken en Tuinen, en belasten zich met de uitvoering der werkzaamheden. Ook belasten zij zich met het onderhoud van tuinen en buitenplaatsen.
Specialiteit in Bouquetten, Grafkransen, enz. Versieringen en Decoraties.
Regelen van Publieke verkoopingen van verzamelingen van PLANTEN, enz. enz

De advertentie van H. van Lunteren & Zoon in de Gids van Utrecht naar Rhenen (datum onbekend).

Flora's Hof

Nog voordat de nieuwe eigenaar bezit van Schoonoord heeft genomen, vindt Hendrik van Lunteren in het hartje van Utrecht al een uitstekende vestigingsplaats voor zijn bedrijf. Op 4 mei 1803 koopt

hij een open terrein bij de Domtoren, waar tot voor kort 'de Bisschopshof' heeft gestaan. Bovendien wordt hij eigenaar van twee rechts naast de ingangspoort gelegen huizen in de Servetstraat[4] Omdat hij nog minderjarig is, wordt de overdracht mede door zijn vader en voogd Gijsbertus van Lunteren ondertekend. Om het geheel te kunnen financieren, wordt met de huizen als onderpand een lening gesloten van tweemaal f.2000 tegen 5% per jaar aangegaan bij Jacob Taets van Amerongen.[5] De twee en twintig jaar jonge Hendrik zal bij deze grote onderneming door bovengenoemde notaris Everard Kol ter zijde zijn gestaan, zoals immers in het testament was verlangd.

Met hulp van zijn vader en zijn broer Dirk, met wie hij samen de kwekerij gaat drijven, zal hij in de daarop volgende tijd de tuin hebben ingericht, terwijl ondertussen het werk op Schoonoord doorging. Vervolgens ziet Hendrik nog kans, mogelijk door Britse relaties van zijn overleden meester gesteund, een jaar naar Engeland te gaan 'ter vermeerdering zijner wetenschaplijke kennis der horticultuur en ter vorming van zijnen smaak in het aanleggen van landgoederen'.[6] Zijn opleiding mag hiermee dan echt als voltooid beschouwd worden.

Op 26 maart 1806 worden Hendrik en Dirk van Lunteren als boomkweker en bloemist in Utrecht gepatenteerd. Hendrik vestigt zich naast 'Flora's Hof' en treedt nog dat zelfde jaar in het huwelijk met Maria Estop(p)ey.

De kwekerij aan de voet van de Domtoren moet, gezien de drie catalogi uit 1819 die bewaard zijn gebleven, heel uitgebreid zijn geweest.[7] Ze bevatten alfabetisch gerangschikt op genus, 'Vaste Planten voor de Volle Grond, Kast- en Oranjerey-Gewassen en Boomen en Heesters'. Achterin staat vermeld dat 'Bij dezelven ook te bekomen zijn, alle zoorten van wild Plantzoen, Vruchtboomen als Appel, Peeren, Pruimen, Persiken, Wijngaarden, vaste planten, Bloem- en Moes of Keuken-Zaaden enz.'

Het is boeiend te bedenken hoe de botanische verzameling van Mr. Hendrik Swellengrebel Jr. de grondslag vormde voor Hendrik van Lunterens 'Flora's Hof'.

Noten

1. Kramm, Chr., *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche Kunstschilders, Beeldhouwers, Graveurs en Bouwmeesters van de vroegsten tijd tot op onzen tijd.* Dl. IV, p. 1023, Amsterdam, 1857 - 1861.
2. Familiearchief Swellengrebel te Schagen.
3. Een deel van de briefwisseling van mr. Hendrik Swellengrebel Jr. is uitgegeven: J.G. Schutte, *Briefwisseling van Hendrik Swellengrebel Jr.* 'Oor Kaapse Sake' 1788 - 1792. Kaapstad 1982.
4. GAU, *Transporten Straten*, pp. 276-280, de koop van terrein en twee huizen, 6 juli 1803.
5. GAU, *transporten Straten*, pp. 451-456, lening van J.C. Taets van Amerongen, 6 juli 1803.
6. Kramm, Chr., *Levens en werken...*, dl.IV, p. 1023.
7. De originele catalogi bevinden zich in de VS: Arnold Arboretum, Harvard University, Cambridge Ma.; kopieën in de Landbouwuniversiteit van Wageningen, afdeling Speciale Collecties.

Laat maar waaien

Wanneer we praten over aardkundige waarden, dan hebben we het veelal over tastbare stukjes van een landschap waarbij de natuurlijke ontstaanswijze nog duidelijk reconstrueerbaar is. Nu eens om een object, zoals de bedding van een rivier, dan weer een patroon, bijvoorbeeld een riviersysteem, dat opgebouwd is uit een combinatie van verschillende objecten.
Uiteraard zijn de processen, die al die eenheden gevormd hebben, ook van groot belang. Aardkundige waarden zijn namelijk veelal onvervangbaar, omdat de processen die de bodems of het reliëf hebben doen ontstaan niet of nauwelijks meer voorkomen. Een ijstijd is in een kleine afgesloten ruimte misschien wel na te bootsen, maar het opstuwen en oppersen van bestaande afzettingen tot stuwwallen is geen reële optie. Ook door zee en rivieren zijn grote delen van ons land gevormd. In de nabijheid van stromend water wanen we ons heel dicht bij de natuur. Toch zullen we uit het oogpunt van veiligheid alles in het werk stellen om te voorkomen dat de zee en de rivieren binnen onze dijken of ander waterkeringen hun natuurlijk werk doen. Een ander belangrijk proces is de werking van de wind. Dit proces staat in deze aflevering over de niet levende natuur in de provincie Utrecht centraal.

De werking van de wind

Een ieder die wel eens op het strand loopt, weet dat de wind zand kan verplaatsen. Als we er op letten, dan merken we dat het zand wel droog moet zijn en dat een dichte begroeiing het wegblazen van zand door de wind bemoeilijkt. De wind laat juist op zulke plaatsen, waar de windkracht gebroken wordt, haar last vallen.
Rondom de stuwwal van de Utrechtse Heuvelrug en de geïsoleerde stuwwalheuvels bij Baarn en Soest, die alle in de voorlaatste ijstijd door het landijs opgestuwd zijn, ligt een brede zone van dekzanden. Zand was in de laatste ijstijd voldoende aan de oppervlakte aanwezig in de riviervlaktes en op delen van de drooggevallen Noordzeebodem. De strenge koude maakte de begroeiing schaars, waardoor de wind makkelijk vat kreeg op het droge zand. Overheersende westenwinden transporteerden het zand massaal landinwaarts. Dikke zandpakketten werden als een deken over het toenmalige landschap heengelegd. De naam dekzand geeft dit treffend weer. Ook in West-Utrecht is het dekzand aanwezig. Het is hier echter na de laatste ijstijd weer afgedekt door veenpakketten en rivierafzettingen en daardoor niet meer aan de huidige oppervlakte aanwezig. In de Middeleeuwen is het zand op diverse plaatsen binnen de dekzandgebieden weer in beweging gekomen. Dit gebeurde op de hogere en daardoor wat drogere delen van de dekzandgebieden. Niet de koude was deze keer de oorzaak van het schaarser worden van de begroeiing. Overbeweiding met schapen veroorzaakte kale plekken, waardoor de wind vat kon krijgen op het droge losse zand. De verstuivingen hadden een meer lokaal karakter en we spreken nu niet van dekzand- maar van stuifzandgebieden.

De stuifzandgebieden

Ten noorden van de A12 zijn haast overal op de hogere dekzandgronden langs de stuwwallen stuifzandgebieden gelegen. Ten zuiden ervan zijn enkele grotere complexen gelegen, waarvan het Leersumse Veld wel het bekendste is. De stuifzandgebieden worden gekenmerkt door een afwisseling van landduinen en laagten. De duinen steken veelal slechts één of twee meter boven de directe omgeving uit, maar er komen zeer plaatselijk ook hoogteverschillen van 10 meter voor. De laagten variëren van kleine kommetjes tot honderden meters brede uitblazingslaagten. De eigenschappen van de niet levende natuur verschillen in de stuifzandgebieden sterk. Terreingedeelten met dikke podsolbodems uit het voormalige dekzand of venige lagen gaan soms binnen enkele tientallen meters over in humusloos zand. Het grondwater staat veelal laag, maar soms zijn er vochtige plaatsen (schijngrondwaterspiegels) aanwezig boven slechtdoorlatende lagen in de ondergrond. De dagelijkse temperatuurverschillen kunnen in de kale zandgebieden zeer extreem zijn voor Nederlandse begrippen. In meer dan 90 % van het oppervlak is de verstuiving aan banden gelegd. Veelal zijn dit voormalige woeste gronden met grove den. In het begin van de vorige eeuw is deze boomsoort aangeplant, eerst om de windkracht te breken en mogelijke uitbreiding van de verstuiving in de richting van de bebouwing en de akkers tegen te gaan, later ook om geschikt

Wim Hoogendoorn

hout voor mijnschachten te produceren. Wanneer het reliëf gefixeerd is door de begroeiing, dan spreken we ook wel van passieve stuifzandgebieden. Slechts heel spaarzaam komen er nog relicten van de vroegere actieve stuifzandgebieden voor, zoals bijvoorbeeld in de Lange en Korte Duinen in Soest.

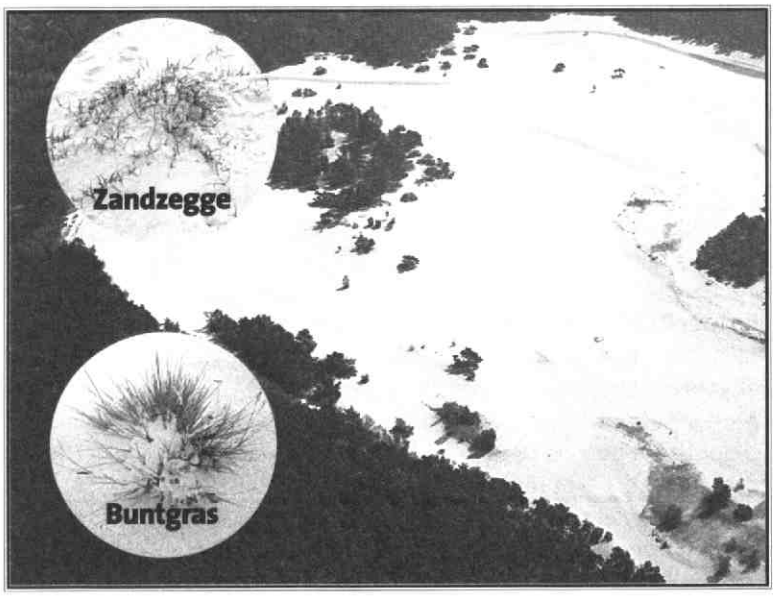

Foto's: RMG-plaatgroep (H. Bol, W. Hoogendoorn)

De Lange en de Korte Duinen

In het zuiden van de gemeente Soest zijn op de noordflank van de Utrechtse Heuvelrug nog twee grotere gebieden gespaard gebleven in de provincie Utrecht. Uit luchtfoto-onderzoek blijkt dat zulke stuifzandgebieden nu feitelijk te klein zijn om zelfstandig te kunnen voortbestaan.

De bosaanplant in de omgeving heeft de windkracht verminderd. Vanuit de bosranden en vanuit boseilandjes midden in het gebied breidt de begroeiing zich uit. Mossen, korstmossen en pioniersplanten als Buntgras en Zandzegge bemoeilijken het opnemen van het zand door de wind.

Aan de terreinvormen is veelal nog de geschiedenis van het terrein af te lezen. In de heuvels ('forten') in het stuifzandgebied treffen we vaak nog oude bodemhorizonten aan. Dit zijn de voormalige lagere en nattere plekken in het terrein, waaruit het zand moeilijk weggeblazen kon worden. Doordat de oorspronkelijk hogere en drogere omgeving weggeërodeerd is, heeft er een totale omkering van het reliëf plaatsgevonden. Met andere woorden wat vroeger laag was, is nu hoog geworden en omgekeerd. In de uitgeblazen laagten betekent de aanwezigheid van een schijngrondwaterspiegel met vochtig of nat zand erop het tijdelijk einde van het eroderen.

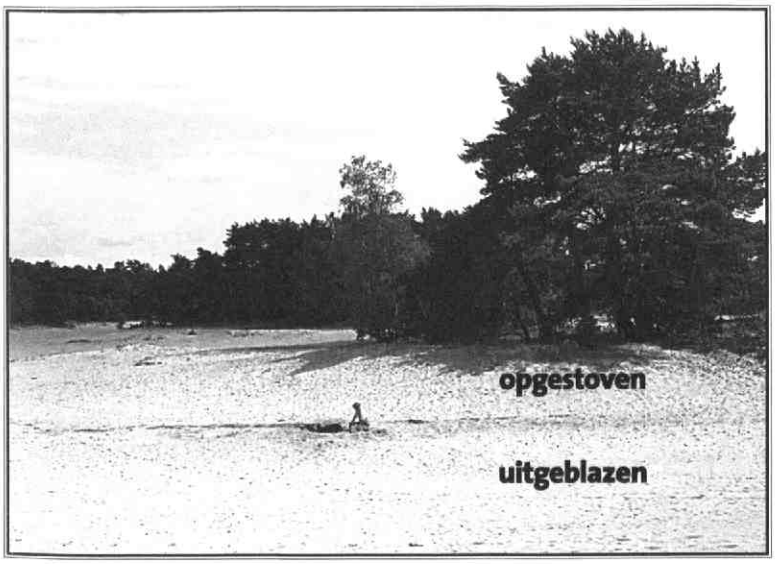

Aardkundig monument

De provincie heeft is in 1995 samen met de gemeente Soest het project 'Laat maar waaien' gestart met als doel het proces van verstuiving door de wind in stand te houden. Hiervoor is, na onderzoek van de aanwezige botanische waarden, een deel van de begroeiing verwijderd. De gemeente Soest voert als eigenaar van het terrein een beheer dat erop gericht is het kale zand in stand te houden door het dichtgroeien van de stuifzandgebieden met Zandzegge en Buntgras te voorkomen. In 1997 is dit project bekroond door de benoeming van deze stuifzandgebieden door Gedeputeerde Staten van Utrecht in overleg met de gemeente Soest tot het tweede Aardkundig Monument in Utrecht én in Nederland.

Mede dankzij de goede zorgen van de gemeente Soest worden hier de omstandigheden voor verstuiving geoptimaliseerd, zodat deze verstuiving kan blijven voortgaan. Een bondgenoot hierbij is de recreërende mens die door betreding dynamiek aan het geheel toevoegt. U wordt dan ook van harte uitgenodigd dit prachtige Aardkundig Monument te bezoeken en er ter wille van het voortbestaan flink te stampen.

Literatuursignalement

ANNEKE JANSEN

Boeken

Verkrijgbaar bij boekhandel of uitgever:

Een tempel der kaarten / door Ben de Pater ; met bijdr. van M.W. Heslinga ... [et al.]. - [Utrecht] : Universiteit Utrecht Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, 1999. - 288 p. : ill., portr. ; 30 cm. - Met reg. - Uitgegeven ter gelegenheid van negentig jaar geografiebeoefening aan de Universiteit Utrecht. - ISBN 90-6266-177-7

De buitenplaats VreedenHoff aan de Vecht / A.J.A.M. Lisman. - Hilversum : Verloren, 1999. - 180 p. : ill., plgr., portr.; 23 cm. - Met reg. - Uitgegeven ter gelegenheid van het feit dat 250 jaar geleden de eerste steen voor het landhuis werd gelegd en precies 25 jaar geleden VreedenHoff in de familie Lisman van Raay kwam. - ISBN 90-6550-173-8

Utrecht in opstand : het einde van de oude bisschopsstad:1528 - 1580 / A. van Hulzen. - Utrecht : Bijleveld, 1999. - 160 p. : ill., portr. ; 24 cm. - Met chronol. overzicht, reg. - ISBN 90-6131-359-7

De geschiedenis van de oudste Evangelisch-Lutherse gemeente in Nederland (Woerden) / door J. Haitsma. - Woerden : Stichting Stichts-Hollandse Bijdragen, 1999. - 252 p. : ill., portr. ; 24 cm. - Met reg. - ISBN 90-76093-10-5

De Utrechtse Heuvelrug : de Stichtse Lustwarande : buitens in het groen / Catharina L. van Groningen ; bouwhist. onderzoek A. Viersen ... [et al.] ; tekstbijdr. van M.A. Kooiman ; foto's door A.J. van der Wal ... [et al.]. - Zwolle : Waanders ; Zeist : Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1999. - 343 p. : ill., graf., krt., plgr. ; 29 cm. - (De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst). - Met lit.opg., reg. - Geïllustreerde beschrijving uitgegeven in opdracht van de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen. - ISBN 90-400-9407-1

Eigenaren van graven in de kerk te Veenendaal / [samengest. door J.J.C. van Hardeveld ... [et al.]. - [Veenendaal] : Historische **Vereniging Oud Veenendaal, [19..?]. - 2 dl. in 1 enveloppe ; 30 cm. - (Uitgave Historische Vereniging Oud Veenendaal ; nr. 1)**

Inventaris van de archieven van de gemeente Renswoude (1635) 1669 - 1990 (1998) **/ E.J. Wolleswinkel. - Amersfoort : Gemeentelijke Archiefdienst, [199?]. - 85 p. :** ill. ; 30 cm

Erratum

In het vorige nummer stond een bon waarmee u zich kon aanmelden als lid van Oud-Utrecht. Per abuis is daar een kortingsregeling bij vermeld. Vanaf nu is deze bon niet meer geldig.

Agenda

Laatste excursie naar 'Inktpot'

Wie kent niet de buitenkant van een de machtigste kantoorkolossen van baksteen in Utrecht: in spoorwegjargon 'HGB' III, in de volksmond *De Inktpot* genaamd. Beïnvloed door Berlage in 1918 ontworpen door spoorweg-architect Van Heukelom. Nog net voor de 2 jaar durende renovatie begint, wordt voor onze leden en introducés een ongeveer één uur durende rondleiding georganiseerd: woensdag 19 april, vanaf 20.00 uur.

Voorlopig uw laatste kans om kennis te nemen van het schitterende interieur. Aan dit bezoek zijn geen kosten verbonden.

Inlichtingen: H.J. Uppelschoten, Wageningseberg 338, 3524 LX Utrecht, tel. (030) 280 09 97.

Nogmaals naar de 'Herrnhutters' in Zeist

Voor het bezoek in februari bestond zoveel belangstelling, dat al snel 'uitverkocht' moest worden meegedeeld. Er is nu een 2e excursie afgesproken: zaterdagmiddag 13 mei vanaf 14.00 uur. Duur: 2 a 2,5 uur. Verzamelen voor de kerk aan het Zusterplein. Lezing en rondleiding worden verzorgd door dhr. H. Wels, historicus en auteur. Zie ook de agenda van ons februari-nummer.

Er is plaats voor max. 30 deelnemers. Aanmelden bij Henk Uppelschoten: (030) 280 09 97. Formeel zijn aan deze excursie geen kosten verbonden, wel heeft men een spaarpot (voor de restauratie van een schilderij) waarin bijdragen uiteraard welkom zijn.

Historisch café

Het Historisch café heeft weer twee interessante sprekers weten te strikken, en wel op 14 april Kees Reichardt, directeur van Museum het Catharijneconvent, die zal spreken over de recente verbouwing en op 12 mei Ko Jacobs, bestuurslid van de Stichting Rietveldprijs, die het zal hebben over de jurering en de lustrumactiviteiten van de Stichting. Zoals altijd vanaf 17.00 uur in de kelder van café Het Weeshuis, Domplein 16 te Utrecht.

Archief Nederlandse spoorwegen overgedragen aan het Utrechts Archief

In 1996 startte het project Historisch Archief NS, een samenwerkingsverband tussen NS en de Rijksarchiefdienst (RAD) om de archieven van de NS te ordenen en toegankelijk te maken. In vier jaar tijd werden vele kilometers archiefmateriaal bewerkt, geselecteerd en geïnventariseerd.

Er liggen belangrijke bronnen voor genealogisch onderzoek, rijdend materieel, spoorwegarchitectuur, financiering en aanleg van spoorlijnen, etc..

Ter gelegenheid van de overdracht van de archieven is een gids verschenen 'Bronnen op het spoor' voor het doen van onderzoek in spoorwegarchieven.

Het Utrechts Archief is gevestigd aan de Alexander Numankade 199-201 te Utrecht.

Collectie Utrechts verzet 1940-1945

De collectie Utrechts Verzet 1940-1945 is opgebouwd uit zeldzaam materiaal dat werd afgestaan door Utrechtse verzetsstrijders. In de oorlogsjaren werd uit veiligheidsoverwegingen door de illegale organisaties zo min mogelijk op papier gezet en veel werd ook vernietigd. Toch zijn van enkele verzetsgroepen stukken bewaard gebleven.

In overleg met het Utrechts Archief heeft mevr. T. Spaans-van der Bijl, zelf oud-verzetstrijdster, andere oud-verzetstrijders of hun nazaten gevraagd materiaal af te staan aan het Urechts Archief.

Het Utrechts Archief is gevestigd aan de Alexander Numankade 199-201 te Utrecht.

Wandelingen Grand Hotel Karel V (Llewellyn Bogaers)

Data: zondag 2 april, 16 april, 14 mei, 18 juni, 2 juli, 16 juli, 20 augustus, 17 september en 1 oktober; zaterdag 24 juni, 8 juli, 22 juli en 26 augustus.

Tijd: 10.00 uur koffie met huisgebakken taart, 10.30 - 11.30 uur rondleiding. Kosten: *f* 15,- pp, inclusief koffie met taart; kinderen van 6 tot 13 jaar *f* 7,50; kinderen tot zes jaar gratis. Informatie en aanmelding: Grand Hotel Karel V, tel. (030) 233 75 55.

Merktekens van Karel V in Utrecht

Data: vrijdag 7 april, 12 mei, 16 juni, 7 juli en 1 september; zondag 9 april, 21 mei, 25 juni, 9 juli en 27 augustus.

Tijd: vrijdag van 13.30 tot 17.00 uur en zondag van 10.00 tot 13.30 uur.

Kosten: *f* 40,- pp, inclusief koffie of thee met taart. Aanmelding: Llewellyn Bogaers, tel. (030) 2 715 705.

Hermans & Schuttevaer

notarissen

Aangesloten bij

Utrecht : Hermans & Schuttevaer • Maliebaan 81 • Tel. 030 - 233 66 99
Vleuten: Notarispraktijk Hagen • Pastoor Ohllaan 25 • Tel. 030 - 677 61 17
(maakt deel uit van Hermans & Schuttevaer).

geenen cs

bedrijfsjuridische dienstverlening

Mr J. C. V. Geenen

* Contracten
* Contractbesprekingen
* Behandeling én overname van incasso's
* Begeleiding bij aan- en verkoop onroerend goed
* Assurantiën en financiële dienstverlening

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

tel. 030-231 68 40
fax 030-233 45 95

Sluit Oud-Utrecht in uw hart!

Kies uw lidmaatschap

- ○ **Gewoon lid** (per jaar *f* 54,-)
- ○ **Gezin** (per jaar *f* 54,- + *f* 15,- voor elk gezinslid)
- ○ **26 jaar of jonger of U-pas houder** (per jaar *f* 30,-)
- ○ **65 jaar of ouder** (per jaar *f* 44,-)

Aanvangsdatum

- ○ **Met onmiddellijke ingang**
  U ontvangt dan alle tijdschriften en het jaarboek van het lopende verenigingsjaar.
- ○ **Met ingang van 1 januari 2001**

Naam
Mw./Dhr.

Geboortedatum

Adres

Eventueel U-pasnummer

Postcode / woonplaats

Telefoon

Fax

Handtekening

Rekeningnummer
Giro/Bank

Opsturen naar: Oud-utrecht, Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- Aan- en verkoopbegeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

makelaardij in onroerende goederen **Muus & IJzerman**

NVM

ISO 9002 GECERTIFICEERD

Maliebaan 48, Postbus 14014, 3508 SB Utrecht, Telefoon: 030 - 234 00 08, Fax: 030 - 232 19 70

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030-2631111
fax: 030-2623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

BEAUFORT BOGAARD
MAKELAARS

Voor een gedegen advies in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvestging

Maliebaan 39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**

J&B Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

J&B

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheken

pre-publishing
content management
cd-rom
internet
digital print
drukwerk
direct mail
logistieke dienstverlening
teleservices

PlantijnCasparie
→Utrecht

Vrieslantlaan 14
3526 AA Utrecht
Postbus 7052
3502 KB Utrecht

T 030-282 28 22
F 030-288 35 61

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

Je moet ze soms horen over deze kunst. Dan zeg ik: verderop hangen de Hollandse meesters. Jullie zijn hier gewoon nog niet aan toe. Dat laatste zeg ik natuurlijk niet. Dat denk ik alleen.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt van ons een gratis Museumjaarkaart op uw Europas. Want we willen graag dat iedereéén kan genieten van kunst en cultuur.

Rabobank
Midden in de samenleving

Rabobank Utrecht (030) 287 87 00

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Oud-Utrecht

73e jaargang

2000

De eerste ambtsketen van de burgemeester van Zeist

Een lied op een glas

Waar de blanke top der duinen . . .

De Nieuwe Baan met de plaatsen de Oorsprong en het Hoogeland

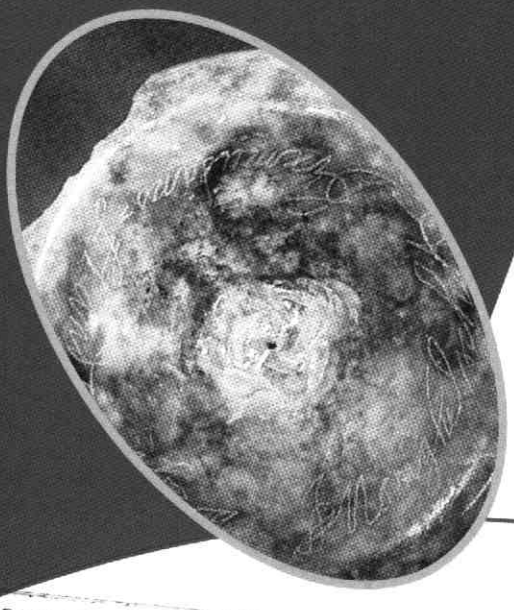

BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

voor
Utrecht-boeken
stad en provincie

Broese Wristers
Boekverkopers

aan de Stadhuisbrug 5 - Utrecht - tel. 030 2335200

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Maarssenbroeksedijk 15A
3606 AG Maarssen
Tel. 030-241 31 15

DAATSELAAR & GODHELP
ANTIQUAIRS - BEËDIGD TAXATEUR
Lid. VHOK/CINOA/VNAG/NVK

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Utrecht
Korte Jansstraat 17-19, 3512 GM Utrecht
Tel. 030-2318266, Fax 030-2316474

Amsterdam
Rokin 46, 1012 KV Amsterdam
Tel. 020-6208100

Laren
Torenlaan 5, 1251 HE Laren
Tel. 035-5381454

'beeldbepalend in bouwen'

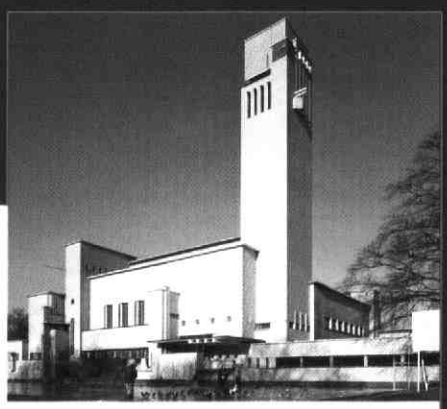

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Zeist
Maarssen

*Telefoon
030-2412912
(hoofdvestiging)

AANNEMINGSBEDRIJF H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

* **Elektra**
* **Klimaat**
* **Sanitair**
* **Beveiliging**
* **Telematica**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN
BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

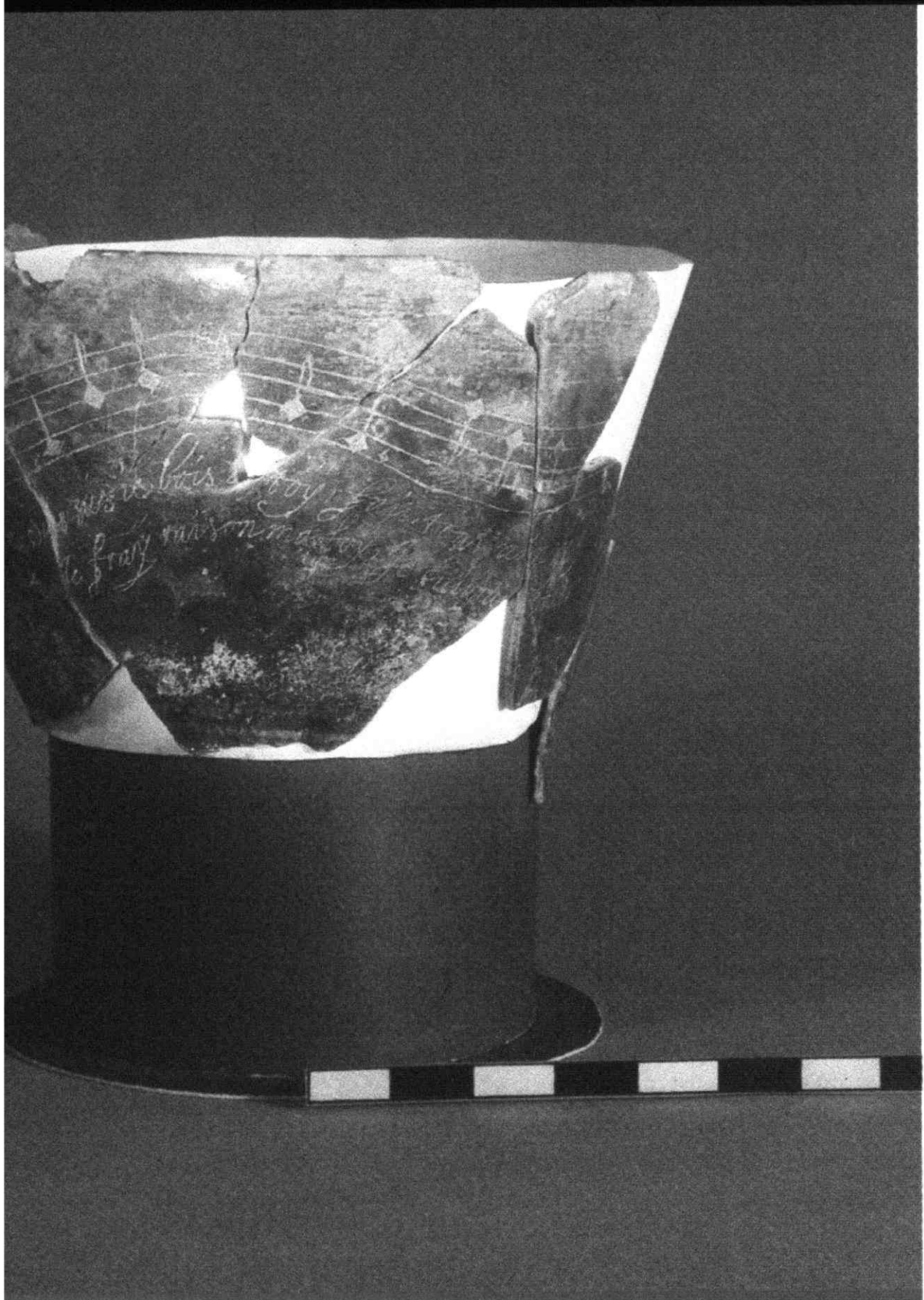

Berkemeijer, opgegraven op het Walsteegterrein, gedateerd rond 1600.

Van de bestuurstafel 64

De eerste ambtsketen van de burgemeester van Zeist 65
R.P.M. Rhoen

Van met de plaatsen de Oorsprong en het Hoogeland 69
Pien Lammertse-Tjalma

Notulen ledenvergadering 28 oktober jongstleden 11

Een lied op een glas 76
A.G. Rauws en Katrijn Kuypers

Voorzetsels 78
B.J. Martens van Vliet

Literatuursignalement 81

Waar de blanke top der duinen ... 82
Wim Hoogendoorn

Agenda 85

het hart van dit blad vindt u een bijlage meegeniet welke informatie voor de jaarvergadering van donderdag 22 juni 2000 bevat.

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
73e jaargang nr. 3
juni 2000
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: P.A. Blok
Secretariaat:
Mw. C.C.S. (Tolien) Wilmer,
p/a Alexander Numankade 199-201,
3572 KW Utrecht.
Tel.: (030) 2866611
Fax: (030) 2866600
Het internetadres van Oud-Utrecht is: www.oud-utrecht.nl
Penningmeester: P. Kroes
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,
Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt *f* 54,= per jaar (26- *f* 30,-; 65+ *f* 44,- per jaar).
U-paslid *f* 30,-
Familielidmaatschap *f* 15,-
Contributie- en ledenadministratie:
P. Kroes.
Betaling contributie op giro 575520.
Redactie: M. Dolfin,
B. van den Hoven van Genderen,
M.C. van Oudheusden,
J.C.M. Pennings, P. Rhoen,
B. van Santen, M.A. Vugts en
M. van de Vrugt.
Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: Jeroen Tirion, Utrecht
Vormgeving cover: Hans Lodewijkx
Druk: PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht.
Tweemaandelijks tijdschrift
verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda nummer 4/2000:
1 juni 2000, verschijningsdatum 1 augustus 2000.
Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versie 5 of Word versie 6). Aanbevolen omvang 3000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de bestuurstafel

In memoriam een weldoenster

Je leest er wel eens over. Over iemand uit vroeger eeuwen, die een vermogen naliet. Daarvan werd dan bijvoorbeeld een hofje gebouwd, waar bejaarden voordelig konden wonen. Wapen of naam van de milde gever werd duidelijk zichtbaar afgebeeld, ter herinnering. U zult zo'n hofje vast wel eens hebben bezocht. En terwijl u er rondslenterde, dacht u wellicht: 'Vroeger kwam zoiets wel voor, maar tegenwoordig hoor je er eigenlijk niet meer van.' Maar soms, heel soms, herleeft het verleden.

In Charlottenburg, bij Berlijn, werd zij op 18 maart 1913 geboren, onze weldoenster Annelise Helma Ulbrich. Zij bleef enig kind. Op 23 juni 1999 overleed zij, 86 jaar oud.

Meer over haar stond in de brief van de notaris niet vermeld. Behalve dan dat zij aan Oud-Utrecht, naast andere organisaties, een legaat had nagelaten. Hoe groot dat was moest nog blijken, want de erfenis bestond voornamelijk uit aandelen en onroerende goederen. Thans ziet het er naar uit dat het om een bedrag van zo'n anderhalf tot één driekwart miljoen gulden gaat, mogelijk nog meer.

Van zo'n brief word je als bestuur toch wel stil. Maar daarna verdringen gedachten elkaar over nieuwe, extra mogelijkheden voor Oud-Utrecht. En vervolgens denk je ook aan haar, onze weldoenster. Wie was zij en wat heeft haar bewogen?

Op bezoek bij haar vroegere buurvrouw en vriendin, mevrouw G.C. van Rooijen, mocht ik schoolrapporten en enkele andere papieren inzien. Daaruit én uit het gesprek rees het beeld op van mevrouw A.H. Ulbrich. Geen duidelijk, geen helder beeld, want zij was bescheiden en vertelde niet veel over zichzelf.

Kort na de Eerste Wereldoorlog werd vader Ulbrich directeur van een Nederlands bedrijf. Het gezin emigreerde naar Nederland en ging wonen in de Nachtegaallaan in Bilthoven. De kleine Annelise bezocht, na een kort verblijf op een kostschool in Zwitserland, de gemeenteschool voor ULO aan de Van Dijcklaan.

In 1925 ging ze naar de Hoogere Burgerschool voor Meisjes te Utrecht, die een jaar later Gemeentelijk Lyceum voor Meisjes ging heten. Het gezin verhuisde rond die tijd naar de Ramstraat in Utrecht. In 1931 werd haar het diploma uitgereikt. Vervolgens ging zij in Utrecht farmacie studeren en werd zij lid van de UVSV, later bestuurslid. Na het afronden van haar studie werkte zij in verschillende apotheken tot zij in 1958 de - thans niet meer bestaande - Noorder Apotheek in de Noorderstraat te Utrecht kocht. Aangenomen kan worden dat zij toen in een of meer apotheken heeft gewerkt. Intussen bleef zij in de Ramstraat wonen. In 1973 verkocht zij de apotheek en ging zij weer terug naar waar zij opgroeide. Zij ging wonen aan de Soestdijkseweg in Bilthoven.

Tot zover enkele feiten en jaartallen. Gelukkig is er nog wat meer. Dat mevrouw Ulbrich bescheiden was en weinig over zichzelf vertelde schreef ik al. Ook leefde zij zuinig en liet zij zich niet voorstaan op haar aanzienlijke vermogen. Daar sprak zij nooit over, zij deed goed in stilte. Belangstelling had zij met name voor natuur, cultuur en historie. Opvallend hoge cijfers prijkten op haar schoolrapporten voor vaderlandse geschiedenis. Vandaar ook haar lidmaatschap van onze vereniging?

Ook hield zij van reizen, maar dan met de trein, niet met het vliegtuig. Vaak maakte zij dagtochtjes naar tentoonstellingen en daar vertelde zij dan heel enthousiast over.

Het meest ging haar liefde uit naar dieren. Meer dan eens deed zij in huis een spin in een doosje en liet die dan in de tuin weer vrij. Zo deed zij dat ook met muizen, maar die werden verder weg in het bos losgelaten. En wanneer het dan slecht weer was, vroeg zij een vriendin om haar met de muis in het doosje naar het bos te rijden.

Was zij excentriek? Enigszins wellicht, in elk geval karakteristiek. Maar bovenal was zij een goede vrouw, die zich niet beter voordeed dan ze was, eerlijk ten opzichte van zichzelf en anderen.

Aldus denkt het bestuur aan haar. Voor onze vereniging herleefde het verleden, maar toch weer anders. Mevrouw Ulbrich bepaalde niet dat haar naam verbonden zou moeten blijven aan de nagelaten legaten. Zij bepaalde helemaal niets van die aard. Zij deed wel en zag niet om. Zij liet haar vermogen na aan verenigingen en organisaties die haar aanspraken en die zij het waard vond.

Laten wij, leden van Oud-Utrecht, beantwoorden aan het vertrouwen dat mevrouw A.H. Ulbrich met haar legaat in onze vereniging stelde!

P.A. Blok,
voorzitter

De eerste ambtsketen van de burgemeester van Zeist

In het augustus-nummer van 1999 van Oud-Utrecht (nummer 4) staat het artikel 'De ambtsketen van Utrecht' van Janjaap Luijt. Uit dat interessante artikel blijkt dat het stadsbestuur van Utrecht in 1852-1854 een voor die tijd behoorlijk bedrag (375,50 gulden) over had voor de aanschaf van een ambtsketen voor de burgemeester. Voor de gemeentebesturen van kleine plaatsen was die uitgave te fors. Zij stelden niet zulke hoge eisen aan de ambtsketen. Voor ongeveer 25 gulden had men al een zilveren ambtspenning met een zilveren ambtsketen. De penning aan een oranje lint was nog goedkoper.

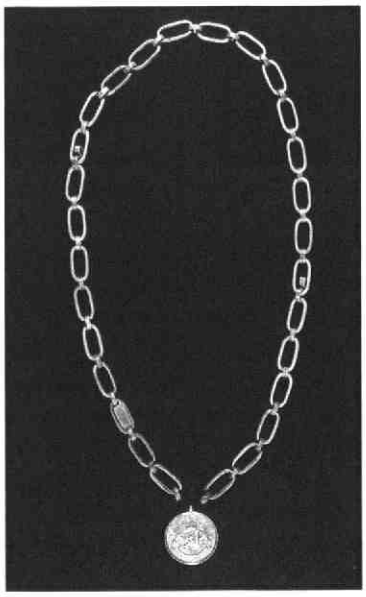

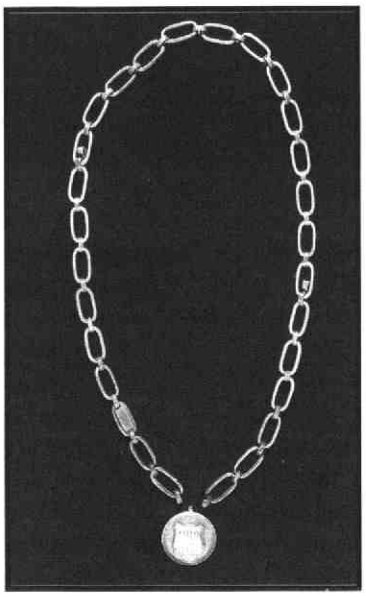

Foto's van de ambtspenningen en de keten. Gemaakt in opdracht van het gemeentearchief Zeist

Voor de invoering van de gemeentewet van 1851 werd onderscheid gemaakt tussen de steden en de plattelandsgemeenten. Aan de besturen van de plattelandsgemeenten in Utrecht werd in 1825 door het provinciebestuur al voorgesteld een ambtspenning aan te schaffen voor de burgemeester en de assessoren.

Het gemeentebestuur van Zeist - het dorp telde in 1850 3654 inwoners - had in 1853 wel iets meer over voor de ambtsketen, maar er is een duidelijk verschil met de stad Utrecht.

'Ten platten lande'

De burgemeesters in Nederland dragen als teken van hun waardigheid bij bepaalde door de wet genoemde gelegenheden een ambtsketen met daaraan bevestigd een ambtspenning. Het dragen van onderscheidingstekens door gezagsdragers gaat al terug tot in de oudheid. Door het tonen van bepaalde gezagssymbolen maakte men duidelijk welk ambt men bekleedde. Een van die symbolen is de keten. Een voorbeeld is de keten die de schutterskoningen van de schuttersgilden droegen. Een traditie die nog in ere wordt gehouden door de schuttersverenigingen.

Burgemeesters van steden in de Late Middeleeuwen en ook ten tijde van de Republiek hebben zich nooit met een ambtsketen en een ambtspenning getooid als gezagssymbool. Voor het eerst komt dat voor in het 'Reglement op het bestuur ten platten lande in de Provincie Utrecht' uit 1825. In artikel 90 van dat reglement staat: 'Burgemeester en Assessoren zullen bevoegd zijn om in de uitoefening van hunne bediening een onderscheidend teeken van hunne Waardigheid te dragen, het welk bestaan zal in eenen penning, waar op aan de eene zijde het wapen van het Rijk, en aan de andere de naam der Gemeente gegrift is. Deze penning zal aan een breed Oranje lint om den hals gedragen worden'.

De ambtspenning aan een lint was niet bedoeld voor de burgemeesters in de steden. Voor hen was in 1824 bepaald dat zij een ambtskostuum moesten dragen.

In het reglement wordt niet gezegd of het gemeentebestuur of de burgemeester en de assessoren de kosten van de aanschaf van een ambtspenning moesten dragen.

Naar alle waarschijnlijkheid heeft het gemeentebestuur van Zeist geen onderscheidingsteken aangeschaft. Het was immers geen verplichting. In de gemeenterekening van 1825 en van 1826 komt in ieder geval geen post voor voor de aanschaf van een ambtspenning.

In de raadszaal in het gemeentehuis van Zeist hangt een schilderij van burgemeester Frans Nicolaas van Bern (1786-1851), burgemeester van 1814 tot 1850. Waarschijnlijk is dit schilderij in 1850 geschilderd. Van Bern draagt op dat schilderij geen onderscheidingstekens. Het is natuurlijk niet uit te sluiten dat het pas na zijn ontslag als burgemeester geschilderd werd. De aanschaf van een ambtspenning had hij eventueel zelf kunnen bekostigen, als die voor de

R.P.M. Rhoen

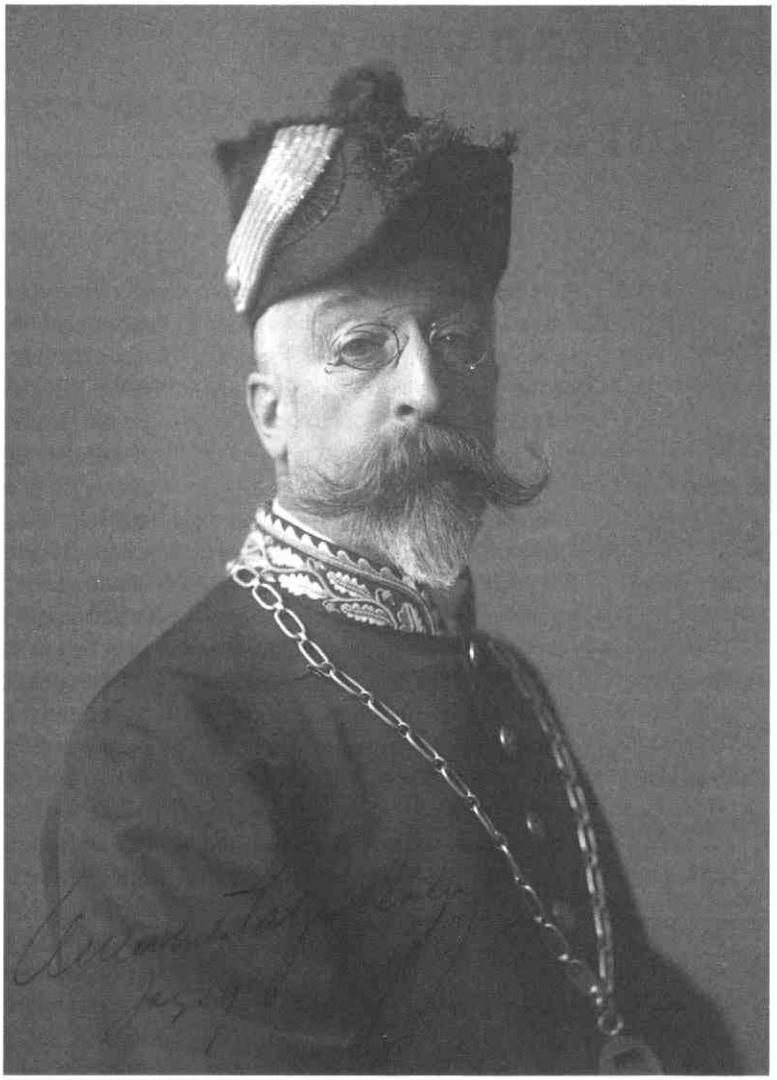

Burgemeester Mr.J.J. Clotterbooke Patijn van Kloetinge (1859-1922). Burgemeester van 1894 tot 1919. Collectie Gemeentearchief Zeist

gemeente te begrotelijk geweest zou zijn. Zijn nalatenschap bedroeg meer dan één miljoen gulden.

'Door Ons te bepalen'

Het dragen van een ambtsketen werd voor alle burgemeesters verplicht gesteld met ingang van 1853. Artikel 76 van de gemeentewet van 1851 (wet van 29 juni 1851, staatsblad 85) bepaalde: 'Hij draagt de onderscheidingsteekenen, door Ons te bepalen'. Die bepaling werd nader uitgewerkt in het Koninklijk besluit van 16 november 1852 (staatsblad 201). Voorgeschreven werd dat de burgemeester als onderscheidingstekens een zilveren penning aan een zilveren keten of aan een oranje zijden lint moest dragen.
In een circulaire van 26 november 1852, die opgenomen was in het provinciaal blad nummer 107, lieten gedeputeerde staten aan de gemeentebesturen weten dat het mogelijk was de zilveren penning te bestellen bij de graveurs van de Rijksmunt. Het was wel de wens van de graveurs dat de bestelling en de betaling via de provincie liepen.

In de vergadering van de gemeenteraad van 13 december 1852 werd besloten het onderscheidingsteken voor de burgemeester voor rekening van de gemeente aan te schaffen. Voorts werd besloten een zilveren keten aan te schaffen voor het dragen van de penning; eveneens voor rekening van de gemeente. Hoe groot het bedrag van de uitgaaf mocht zijn, werd niet bepaald. De verdere afhandeling liet de gemeenteraad over aan burgemeester en wethouders.

Indien de gemeenteraad de kosten voor de onderscheidingstekens niet had willen dragen, had de burgemeester die voor zijn rekening moeten nemen.
Hoewel de burgemeestersketen verbonden is aan het imago van de burgemeester, is de penning toch zijn belangrijkste gezagssymbool.

De nota voor de levering van de ambtsketen is gedateerd 4 januari 1853 en de nota voor de penning is van 18 januari 1853. Hieruit zou men moeten concluderen dat de leveranties op die dagen plaats vond. De burgemeester heeft zijn ambtsketen dan voor het eerst kunnen dragen in de raadsvergadering van 9 februari van dat jaar. Op 17 januari werd de eerste vergadering van de gemeenteraad gehouden.

De ambtspenning

Volgens het K.B. van 16 november 1852 moest de penning van zilver zijn. Over het zilvergehalte werd niets gezegd. Verder werd over de penning bepaald dat hij een middellijn van veertig millimeter ('strepen') moest hebben, dat aan een kant het Rijkswapen erop moest staan en aan de andere kant het wapen van de gemeente. Indien de gemeente over geen wapen beschikte, moest de naam van de gemeente op de penning komen te staan.

De opdracht voor de levering van een penning aan het gemeentebestuur van Zeist werd geplaatst bij David van der Kellen (1804-1879) en Johan Philip Menger (1818-1895), graveurs aan de Rijksmunt te Utrecht. Voor de 'Zilveren Onderscheidings-Medaille voor den Burgemeester' werd tien gulden betaald. De penning is aan een kant gestempeld met het

Rijkswapen en aan de andere kant is het wapen van de gemeente ingesneden. Op de rand onder het oogje aan de kant waarop het gemeentewapen staat, staat het meesterteken VK 74 geplaatst in een rechthoekig kader. Dat betekent dat de penning geslagen werd bij J.M. van Kempen te Utrecht. Aan de andere kant van de penning staat onder het oogje een zwaardje, het waarborgteken voor het zilvergehalte. Hij is van het 1e gehalte, dat betekent dat het zilvergehalte 925/1000 bedraagt. De penning is klein gekeurd, waardoor bepaalde keurmerken, zoals het muntmeesterteken en het jaartal, ontbreken. Het gewicht ervan is 20,9 gram.

In hun circulaire van 26 november 1852 vroegen gedeputeerde staten het besluit van de Hoge Raad van Adel waarbij het gemeentewapen was vastgesteld en een afbeelding van het wapen mee te sturen. Aan dat verzoek zal door het gemeentebestuur zeker voldaan zijn. Het is dan ook verbazend te zien dat de graveurs van de Rijksmunt zich een 'artistieke' vrijheid hebben gepermitteerd met het gemeentewapen. De vorm van het schild komt totaal niet overeen met het door de Hoge Raad van Adel op 16 november 1816 vastgestelde gemeentewapen. Zij hebben het schild vervormd tot een zogenaamd rococoschild.

In 1907 werd het Rijkswapen gewijzigd. De grootste verandering was dat de twee schildhoudende leeuwen hun kroon verloren en plaatsmaakten voor twee naar het wapen toekijkende heraldische leeuwen.
Op een portretfoto uit 1919 van burgemeester Mr. Johan Jacob Clotterbooke Patijn van Kloetinge (1859-1922), burgemeester van 1894 tot 1919, staat deze afgebeeld in ambtskostuum en ambtsketen. Duidelijk is te zien dat de penning uit 1853 vervangen is door een andere. Over de aanschaf van een nieuwe penning zijn geen stukken voor handen. Mogelijk dat burgemeester Patijn de nieuwe penning betaald heeft. Zo schonk hij ook de klok in de raadzaal. Uit het vorenstaande is in ieder geval duidelijk dat tussen 1907 en 1919 een nieuwe penning werd aangeschaft.
De nieuwe penning werd vervaardigd door de 'Koninklijke Utrechtsche Fabriek van Zilverwerken C.J. Begeer'. Deze penning is groter dan de oude penning. Hij heeft een middellijn van 46 millimeter. Het gemeentewapen is op de penning vast gesoldeerd. Het schildhoofd is zwart geëmailleerd. Op de banderol met wapenspreuk onder het Rijkswapen staat: C.J. Begeer Utrecht. De penning is klein gekeurd, hetgeen betekent dat het jaartal er niet in staat. Het zilvergehalte is 925/1000. Op de rand gegraveerd 'zilver' en het zwaardje. Deze weegt 46,4 gram.

De ambtsketen

G.S. schreven in hun reeds meerdere malen genoemde circulaire: 'dat het besluit volkomen vrijheid laat, de keten in zoodanigen vorm te doen vervaardigen [...] als hij, die de teekenen bekostigt, goed acht'. De gemeentebesturen ontvingen in december 1852 reclamebladen van zes verschillende modellen van burgemeestersketens. Op een reclameblad staat: 'Onder deze modellen, is aan het model N° 1 door Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken de voorkeur gegeven'. Nummer 1 is een eenvoudige keten , samengesteld uit ovale, holle zilveren schakels. De gemiddelde prijs van die ketens bedroeg vijftien gulden.

Burgemeester en wethouders, waarschijnlijk had burgemeester Mr. Willem Daniël Schas (1821-1897), burgemeester van 1850 tot 1863, de grootste stem in het kapittel, kozen voor het model waar de minister zijn voorkeur aan hechtte.
Het maken van de zilveren ambtsketen werd opgedragen aan de Zeister zilversmid Ernst Ludwig van Calker (1825-1884). Zijn beroep van zilversmid bij de Broedergemeente duurde maar twee jaar; van 1852 tot 1854. In het bevolkingsregister staat hij nadien vermeld als horlogemaker. Hij ontving voor de ambtsketen 31,50 gulden, maar het zijn dan ook massief zilveren schakels. Het zilvergehalte is 925/1000. In de keten is het keurmeesterteken van E.L. van Calker, een balans met daaronder de letter Z, geslagen. Voor zover bekend is dat de enige burgemeestersketen die Van Calker gemaakt heeft en vormt daarmee voor de Zeister zilverindustrie een uniek exemplaar.
De keten bestond uit 31 ovale schakels, die met elkaar verbonden waren door kleine ovale schakels. Aan de beide uiteinden waren de kleine ovale schakels

De eerste ambtsketen van de burgemeester van Zeist

verbonden met een ronde schakel. Hieraan hing verbonden door een kleine schakel weer een tweede ronde schakel, die door het oog van de penning ging. De lengte van de keten bedroeg 95 centimeter. Met behulp van twee zilveren haken die aan de achterzijde zaten, kon de keten ter hoogte van de schoudernaden of de revers op het ambtskostuum of op het colbert worden bevestigd, waardoor de penning op de borst hing.

Op de portretfoto van burgemeester Mr. Cornelis Jan Baron van Tuyll van Serooskerken (1869-1945), burgemeester van 1919 tot 1934, is te zien dat een viertal schakels zijn dicht gezet. Omdat nog een schakel bewaard gebleven is met daarin een zilveren plaatje waarop de naam van een burgemeester gegraveerd staat, weten wij dat in die vier schakels de namen stonden van zijn vier voorgangers die de keten gedragen hebben. Behalve de reeds genoemde burgemeesters Schas, van 1850 tot 1863, en Patijn, van 1894 tot 1919, waren dat Jhr. Willem Karel Huydecoper (1830-1882), burgemeester van 1863 tot 1882, en Gerrit Costerman (1843-1894), burgemeester van 1882 tot 1894.
Het zilveren plaatje met de naam van burgemeester Jhr. Dr. Marie Louis van Holthe tot Echten (1896-1970), burgemeester van 1934 tot 1939, is bewaard gebleven.
Voor burgemeester Mr. Willem Adriaan Johan Visser (1904-1975), burgemeester van 1939 tot 1947, zal als laatste een plaatje in deze ambtsketen zijn aangebracht.

Diefstal in 1963

De keten is tot 1963 gebruikt. In de nacht van 22 op 23 augustus 1963 werd ingebroken in het gemeentehuis. Hierbij werd ook de ambtsketen ontvreemd. De burgemeester van Beverwijk, J.G.S. Bruinsma, bood burgemeester Mr. Aleid Pieter Korthals Altes (1903-1984), burgemeester van 1947 tot 1968, de oude ambtsketen van Beverwijk te leen aan.[1] Zo kon de burgemeester de raadsvergadering van 26 augustus toch voorzitten met een ambtsketen om zijn schouders. In januari 1965 werd die ambtsketen weer teruggebracht naar Beverwijk.
Een bejaard echtpaar uit Zeist bood een ambtsketen afkomstig van een oud familielid te leen aan.

De krant berichtte op 2 september 1963 dat de gestolen ambtsketen ernstig beschadigd teruggevonden was. De dief had geprobeerd de keten te smelten. Hierdoor zijn in totaal negen schakels verloren gegaan en zes zilveren plaatjes met de naam en de ambtsperiode van de burgemeesters, die in de schakels waren aangebracht. De penning werd daarbij ernstig beschadigd.
De dief betuigde aan de burgemeester zijn spijt. Burgemeester Korthals Altes schreef op 18 september 1963 op vaderlijk toon aan hem: 'Ik vergeef je graag je misstap als je me belooft onmiddellijk als je vrij komt weer voor vast aan het werk te gaan en nimmer meer aan het 'zwerven'. Wees dan ook voorzichtig in de keuze van je vrienden en ga b.v. weer voetballen'.

De gemeenteraad besloot in zijn vergadering op 4 november 1963 een nieuwe ambtsketen aan te schaffen. Volgens het raadsvoorstel was de oude keten onherstelbaar beschadigd. Restauratie nu zou om en nabij de duizend gulden bedragen. Restauratie in plaats van aanschaf van een nieuwe ambtsketen zou beduidend goedkoper zijn geweest. Het feit dat het een sobere keten was, zal zeker een rol hebben gespeeld. De burgemeester schreef op 26 augustus 1963 aan zijn ambtgenoot te Beverwijk: '(...) getooid met het fraaie exemplaar, dat belangrijk decoratiever is dan het verdwenen stuk'.
De opdracht voor de nieuwe keten ging net als in 1852 naar een in Zeist gevestigd bedrijf, in dit geval de N.V. Koninklijke Nederlandse Fabrieken van Gouden en Zilveren Werken Van Kempen & Begeer. Een jaar later, op 2 november 1964, kon burgemeester Korthals Altes zich tooien met zijn nieuwe ambtsketen.

Bronnen

Archief der gemeente Zeist, *1599-1905, inv.nrs. 103 en 146 (f. 182)*; Gemeentearchief Zeist.
Archief der gemeente Zeist, *1946-1965, inv.nr. 282*; Gemeentearchief Zeist.
W. Koonings, *Meestertekens van Nederlandse Goud- en Zilversmeden 1814-1963*, 's-Gravenhage 1981.
B. ter Molen-den Outer, *Ambtsketens van burgemeesters in Nederland*, 's-Gravenhage 1979.
Pieter A. Scheen, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1880*, 's-Gravenhage 1981.

Noten

1. In 1960 kreeg Beverwijk een nieuwe ambtsketen. Volgens B. Ter Molen-den Outer in Ambtsketens van burgemeesters in Nederland ('s-Gravenhage 1979) zou de oude ambtsketen in 1959 samen met die van de opgeheven gemeente Wijk aan Zee en Duin zijn versmolten tot de nieuwe ambtsketen. Hetgeen op foutieve informatie moet berusten.

Met dank aan Juweliersbedrijf Van de Weerd-Janssen te Zeist voor het gegeven advies.

De Nieuwe Baan met de plaatsen de Oorsprong en het Hoogeland

In het vorige nummer van dit tijdschrift is de jeugd en de opleiding van de Utrechtse tuinarchitect Hendrik van Lunteren beschreven, met name zijn leertijd in Doorn en de erfenis die hij kreeg van zijn leermeester Hendrik Swellengrebel jr. Ditmaal gaat het over de opdracht, die Hendrik kreeg om in zijn woonplaats Utrecht een park en twee tuinen van buitenplaatsen aan weerszijden daarvan te ontwerpen. Het betreft de zogenaamde 'Nieuwe Baan', het gedeelte van de Maliebaan dat in 1768 naar de Biltstraat is doorgetrokken, en de plaatsen 'De Oorsprong' en 'Het Hoogeland', die omstreeks 1823 en 1825 even buiten de stad aan deze straatweg naar De Bilt werden gebouwd.

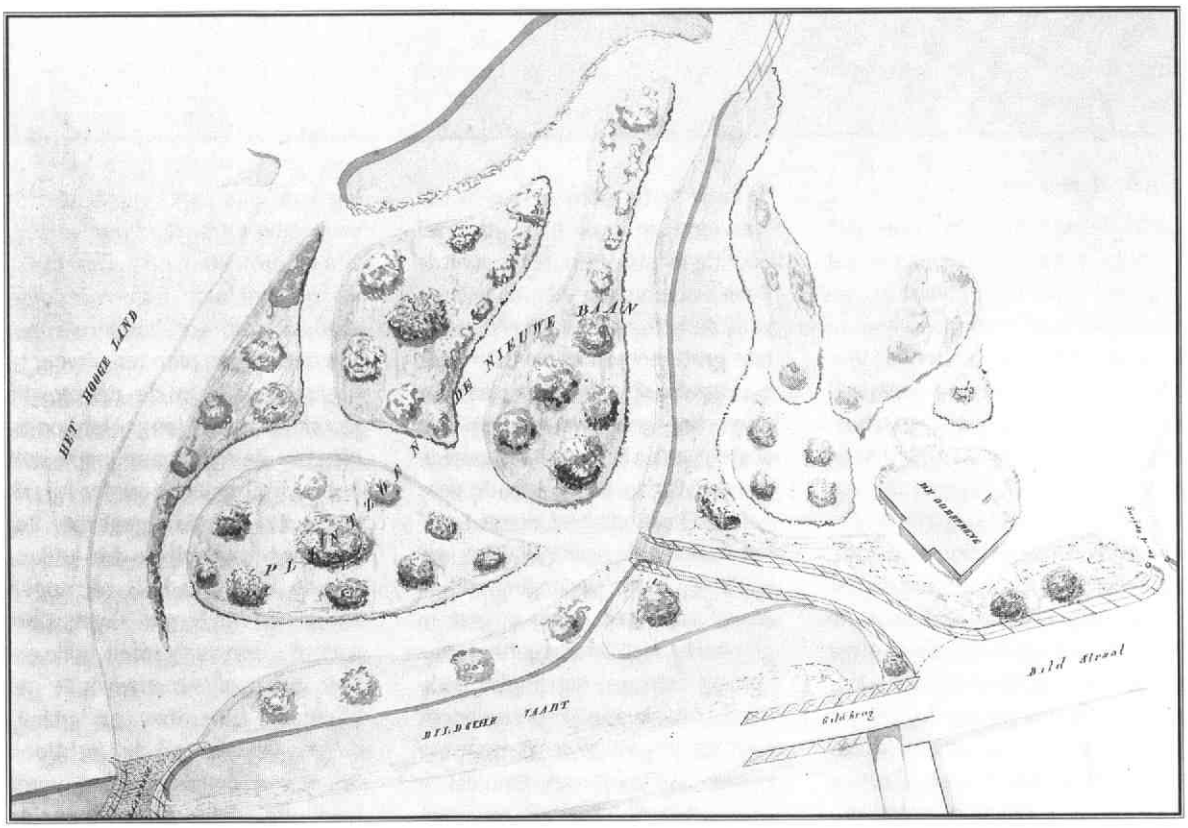

afbeelding 1
Kaart van de Nieuwe Baan en het huis de Oorsprong, ca. 1850
Bron: Het Utrechts Archief

'Verrukkelijk is het gezigt dat men door dit park heeft als men op de steenen brug op de Biltsche Straatweg staat en dan naar de Maliebaan ziet' schreef J.B. Christemeyer in 1836.[1] Helaas is van dit beeld niet veel meer over. Het in de loop der jaren sterk vergrote Hoogeland is onlangs wel grondig gerestaureerd, maar het restant van het park laat niets meer zien van de vroegere aanleg. Naar De Oorsprong verwijst alleen nog een huis met die naam. Een spoorlijn en een straat scheiden de twee vroeger door de 'Nieuwe Baan' gekoppelde 'buitenplaatsen'. De Biltstraat, eens een landelijke door linden en platanen overschaduwde laan, waar in de negentiende eeuw de reeks buitens langs de Utrechtse Heuvelrug begon, is nu een drukke invalsweg geworden.

Er zijn helaas geen ontwerptekeningen of archiefstukken van de aanleg bewaard gebleven, maar met behulp van tekeningen, kaarten en raadsverslagen uit Het Utrechts Archief kan toch enig inzicht in het plan geboden worden.

PIEN LAMMERTSE-TJALMA

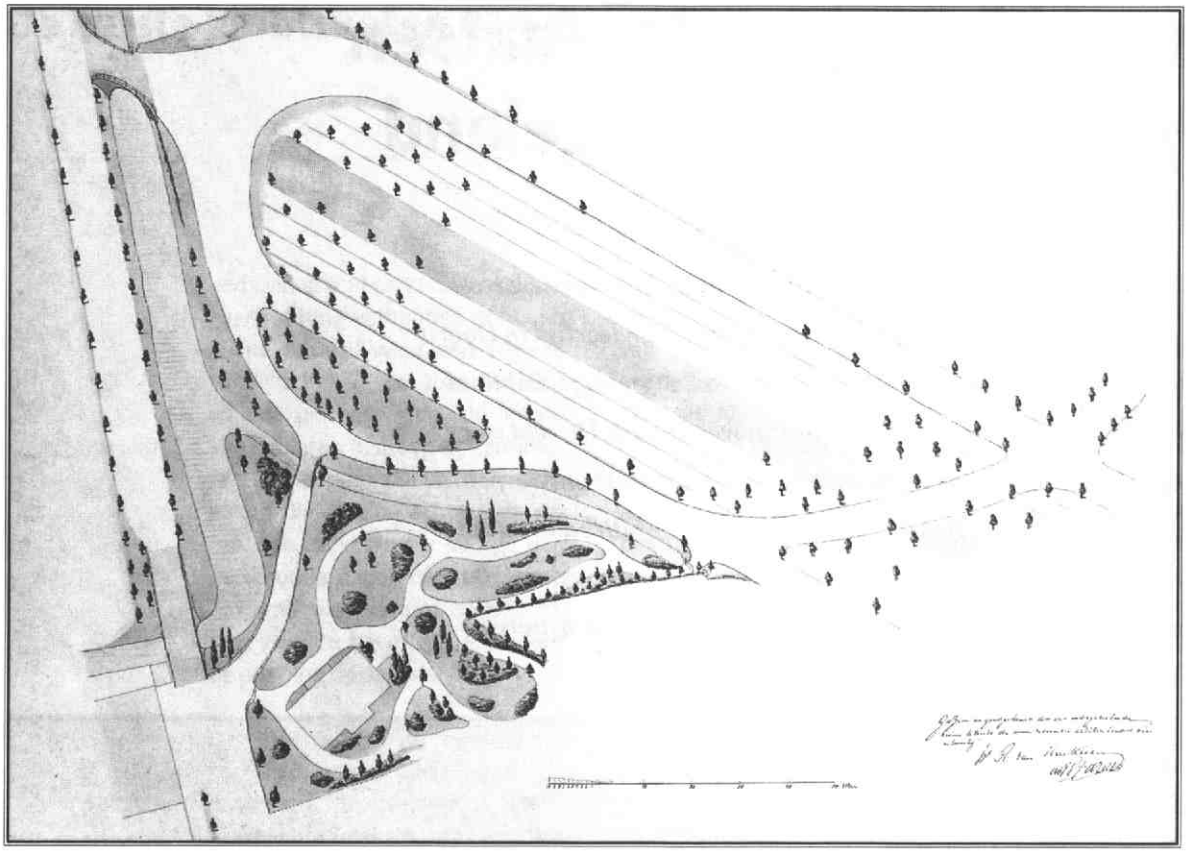

afbeelding 2
Kaart van het terrein bij het einde van Maliebaan en Biltstraat, 1878
Bron: Het Utrechts Archief

De Maliebaan[2]

De Maliebaan werd oorspronkelijk in 1637 aangelegd als speelveld voor het maliespel, vooral als attractie voor de studenten van de in 1636 gestichte Academie. Vier rijen lindenbomen aan weerszijden van de lange, door lage schuttingen omheinde baan, vormden schaduwrijke wandel- en ruiterpaden. Op het terrein langs de Maliebaan ontstonden kleine pleziertuinen voor de burgerij met tuinhuisjes of prieeltjes aan de kant van het speelveld. De verdere grond werd voornamelijk aan warmoezeniers verhuurd. In het jaar 1767 werd besloten om de Maliebaan, die dan nog tot de weg naar Oudwijk liep, door te trekken tot aan de Biltstraat. Hiertoe werd terrein ten noorden van de Baan, genaamd het 'Hooge Land', door de vroedschap aangekocht.

De Nieuwe Baan wordt een feit. De rijen bomen worden verlengd en aan de westkant bij de Biltstraat wordt een plantsoen, even rechtlijnig als de baan zelf, aangelegd. Over de Biltse Grift komt een brug, de Baanbrug genaamd. (afb. 1) Op de kaart zien we, ten westen van de Nieuwe Baan in de hoek gevormd door de Biltstraat en de nu door de Baan onderbroken weg naar Oudwijk, de herberg Het Boompje met drie grote bomen ervoor. Op deze plaats zal in 1823 de buitenplaats De Oorsprong gebouwd worden. Ten oosten van de Nieuwe Baan zal omstreeks 1825 in plaats van de daar gelegen hofstede 'Het Hooge Land' het huis van de heer W.E. Ram verrijzen. De rechte verlenging van de Maliebaan wordt weer ongedaan gemaakt. Het stadsbestuur van Utrecht acht een eigentijdse parkaanleg aantrekkelijker en hoopt hiermee ook nieuwe vermogende burgers aan te trekken. Hendrik van Lunteren zal de Nieuwe Baan veranderen in een park in landschapsstijl.

De Oorsprong

Op de kaart uit 1783 zagen we de ligging van de herberg Het Boompje. Dit huis wordt met terrein aangekocht door de cementfabrikant Unico Willem Teutonicus Cazius. Uit Utrechtse raadsverslagen komen we het één en ander te weten over zijn perikelen bij de aanleg van zijn park. Hij richt zich veelvuldig tot de raad met verzoeken en protesten: op 3 maart 1823 verzoekt hij 'daar er geen genoegzaam terrein voorhanden is om zijn ontworpen plan ten uitvoer te brengen' of hem de zijweg, die van de Biltstraat langs Het Boompje naar de Maliebaan loopt, met het daarbij gelegen water in erfpacht kan worden gegeven. Bovendien vraagt hij de drie lindenbomen voor zijn huis te mogen kappen en zijn terrein hier met zes voet te mogen vergroten. In de zomer wordt zijn nieuwe huis gebouwd. In november van hetzelfde jaar verzoekt hij de Vechtloop te mogen dempen. Alles wordt hem uiteindelijk onder bepaalde voorwaarden toegestaan. Er mogen geen hoogopgaande bomen worden geplant en de veranderingen moeten volgens de aanwijzingen van 'gecommitteerden ter kamer van Fabricage' geschieden. Hij zal de nieuwe weg behoorlijk moeten verzorgen en bezanden en over de (nieuwe) waterloop moet een brug ter breedte van tien voet komen.

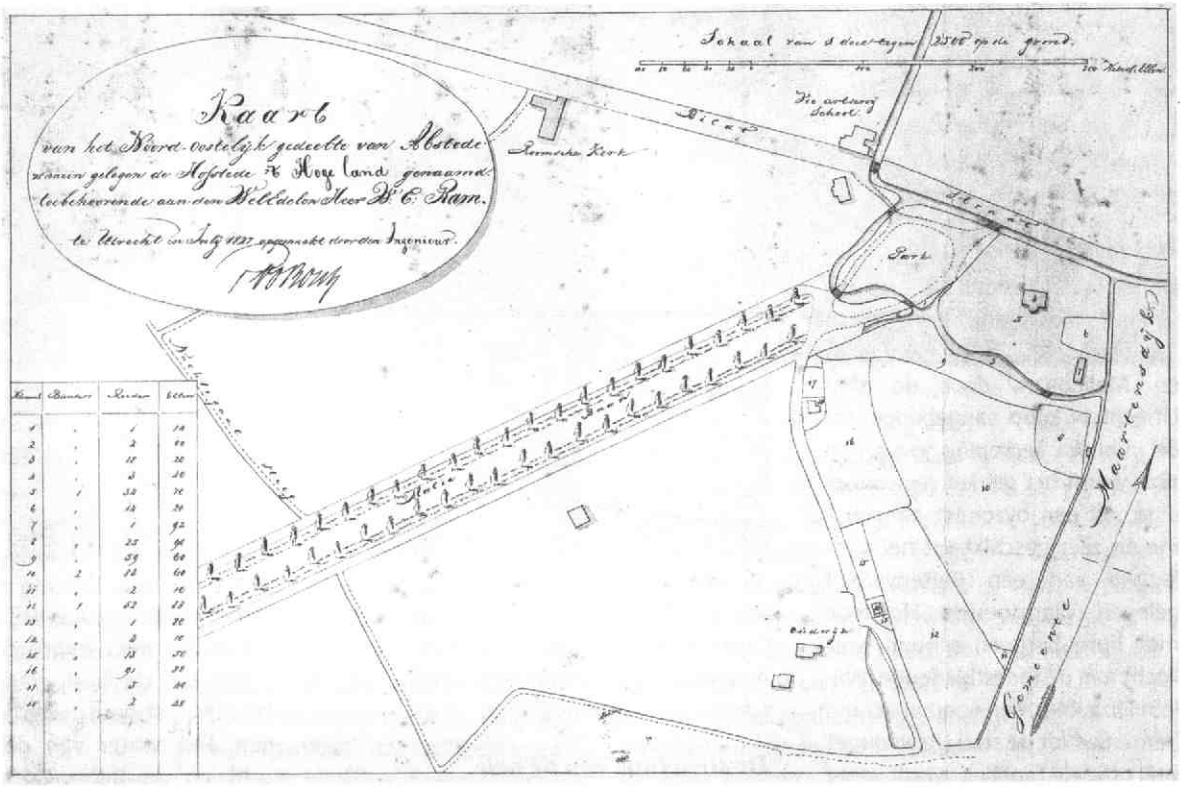

afbeelding 3 Situatieschets terrein tussen Biltstraat en Oudwijkerveldstraat, 1827 Bron: Het Utrechts Archief

Hendrik van Lunteren zal de loop van de Oude Vecht - die eerst nog direct langs de weg naar Oudwijk in de richting van de Gildbrug liep en daar aansloot op de Biltse Grift - veranderen en de weg verplaatsen. Op een tekening uit 1878 wordt de toestand van 3 november 1824 weergegeven. (afb. 2) Op de huidige kaart zou het hele grondgebied van De Oorsprong ongeveer het terrein omvatten dat begrensd wordt door de Biltstraat, de Maliebaan en de Maliestraat. Het parkgedeelte waar het ons om gaat en zoals we het op de afbeelding zien, neemt hier maar een deel van in beslag. In het andere gedeelte bevonden zich bijgebouwen en ook moet er een moestuin en een goudvisvijver zijn geweest.[3]

De volgende stap voor Van Lunteren is nu de verdere aanleg van het Nieuwe Baan Plantsoen. Merkwaardigerwijs zendt de heer Cazius op 1 juni 1826, als dit park al klaar is, een klacht naar de raad: dat er voor zijn huis een hoogte van aarde is opgeworpen, die met heestergroen en sparrenbomen is beplant, waardoor de toegang tot zijn huis wordt belemmerd. Bovendien loopt water af op de grond waar hij onlangs een stalling heeft laten zetten. Vervolgens verzoekt hij eerbiedig of de voornoemde hoogte voor de tijd van 99 jaar in erfpacht aan hem mag worden afgestaan. Ook vraagt hij nog een stukje grond voor zijn huis met het aanbod daar een koepel te laten bouwen ter verfraaiing van de Nieuwe Baan. De Commissie van Onderzoek is verbaasd dat Cazius met zijn klachten komt als alles al klaar is, terwijl hij bekend was met het plan van aanleg en niet heeft geklaagd toen men met het werk bezig was. Het tuinhuis heeft hij laten zetten, toen de verhoging al bestond en ook heeft hij al een andere toegang gemaakt, slechts enkele ellen verwijderd van de vorige. Zijn klachten zijn grotendeels als onwaar of overdreven beoordeeld en men adviseert dan ook afwijzend op het rekest. Toch wil men deze vermogende stadgenoot wel tegemoet komen; stadsarbeiders zullen een greppel graven, enige struiken van de opgeworpen hoogte wegnemen en daarvoor in de plaats enige bomen poten, die hoog opgesnoeid kunnen worden. Cazius ziet echter van alle schikkingen af. Ook op zijn verzoek om een stukje grond voor een koepel wordt niet ingegaan, aangezien het geheel volgens de ingediende tekening veel groter is dan men had gedacht en slechts tot ontsiering van de zo kort geleden gemaakte veranderingen zal leiden.

De Nieuwe Baan met de plaatsen de Oorsprong en het Hoogeland

Men vermoedt dat de heer Cazius, aangezien hij van schikkingen niet wil horen, andere bedoelingen heeft. De Commissie raadt daarom aan met voorzichtigheid te werk te gaan.

Het Hoogeland

Ondertussen worden de terreinen van het 'Hooge Land', gelegen aan de oostzijde van de Nieuwe Baan en Maliebaan, door de stad Utrecht te koop aangeboden. Op de publieke verkoping van 5 juni 1824 wordt het gebied, aangekondigd als 'een byzonder aangename en zeer geschikt tot het aanleggen van een Buitenverblijf gelegen Warmoesiers Hofstede met huis, berg en schuur', verkocht aan de meestbiedende. Willem Eliza Ram, een vooraanstaand 'rentenier' uit de stad Utrecht met veel officiële functies, wordt voor f 13.340 de nieuwe eigenaar.

'Ten einde dezelve meer geschikt voor een klein buitenverblijf in te rigten en ook een morgen grond met plantsoen en ander houtgewasch te doen beplanten' moeten de bestaande gebouwen op het terrein afgebroken worden. Omdat het gebied tot 's lands militaire gronden behoort, moet de eigenaar hiervoor toestemming vragen aan de Commissaris-Generaal van Oorlog. De Zuid-Nederlandse architect T.F. Suys ontwerpt in 1825 een neoclassicistisch huis voor de heer Ram. Op 12 september 1825 wordt er nog een stuk terrein aan het einde der Maliebaan, dat in het bezit van de heer Cazius was, gekocht.[4] Het bestaat uit 'Eene Warmoesiers Hofstede' met bijgebouwen en een stuk 'Teelland' ter grootte van circa een bunder. In 1827 wordt een kaart gemaakt van het omstreeks 9 hectare grote bezit van de heer Ram, gelegen tussen de Biltstraat en de weg naar Oudwijk, die hem ook toebehoort. Aan de oostzijde vormt de Ridderschapsvaart de grens. (afb. 3)

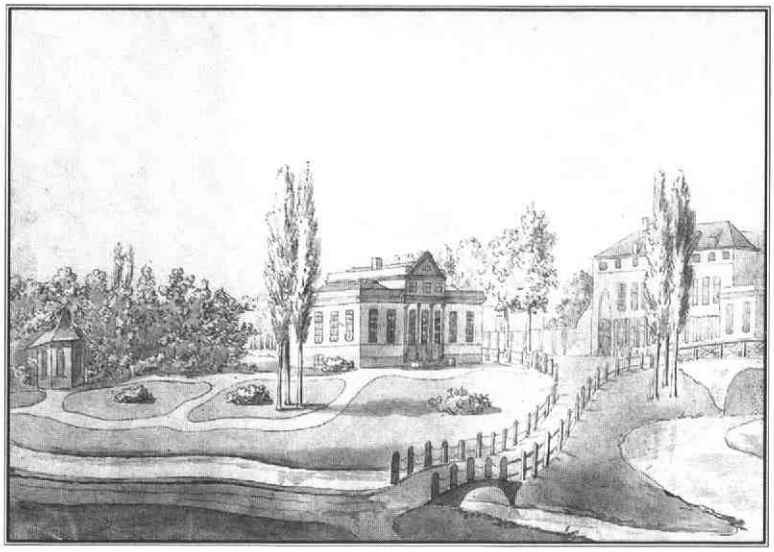

afbeelding 4
De oorsprong met theehuis, de ingang de Biltstraat en de Veeartsenijschool, ca. 1840
Bron: Het Utrechts Archief

De structuur van de hele aanleg

De aanleg van de Nieuwe Baan met de nieuwgebouwde lusthuizen 'De Oorsprong' en 'Het Hoogeland' doet het gebied 'als een uitgestrekt buitengoed voorkomen' schrijft N. van der Monde in zijn boekje Utrecht en derzelven fraaye omstreken uit 1842.[5] De grote verdienste van Hendrik van Lunteren is dat hij er inderdaad in is geslaagd de drie parken als een in elkaar overvloeiend geheel te ontwerpen.

Uitgaande van de situatie ter plaatse vormt hij zijn park met de elementen van de landschapsstijl: het water, de aarde en de beplanting. Volgens de principes van deze stijl gebruikt hij hierbij uitsluitend gebogen lijnen. Van Lunteren weet altijd op ingenieuze wijze gebruik te maken van het aanwezige water of het nu een oude rivierarm, een wetering, vaart of gracht is. Zij worden zo vergraven tot een doorlopende waterpartij, nu eens smal dan weer verbreed tot een vijver, dat de illusie van een natuurlijke stroom wordt opgeroepen. Het water van de Oude Vecht en de Biltse Grift wordt benut voor de waterpartijen van elk van de drie parken afzonderlijk, maar vormt ook een doorlopend geheel, zoals we op de hiervoor genoemde tekening kunnen zien. (afb. 3) De rondlopende hoofdweg van de Nieuwe Baan met zijn uitgebalanceerde aansluitingen op de Maliebaan, de Biltstraat en de twee buitenplaatsen zorgt voor een tegenspel met het water. Zo wordt de basis voor het ontwerp gelegd.

Het graven van de waterpartijen levert de aarde voor de in de landschapsstijl zo belangrijke hoogteverschillen in het terrein. Ook in dit Utrechtse ontwerp is hier zonder twijfel gebruik van gemaakt. Zonder ontwerptekeningen zijn deze hoogten helaas niet te traceren, maar door de klachten van de heer Cazius weten we, ook al is de precieze plaats niet duidelijk, wel van de opgeworpen hoogte bij zijn huis.

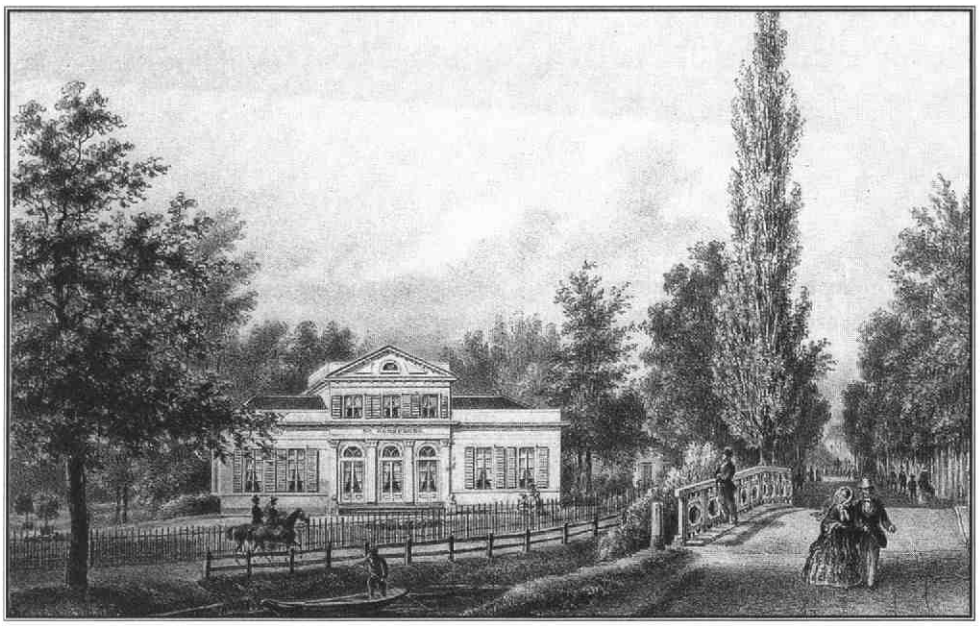

afbeelding 5
Het huis de Oorsprong, door J.D. Steuerwald naar P.J. Lutgers, litho, ca. 1869
Bron: Het Utrechts Archief

Wandelpaden of wat bredere rijtuigwegen in het plantsoen zorgen voor de verbindingen. Er is in alle parken, groot of klein, altijd een 'wandeling' buitenom langs de grenzen van het terrein met verrassende uitzichten op het omringende land en in dit geval dus ook vanaf de Nieuwe Baan op de waterpartijen en de twee lusthoven en andersom. Paden binnendoor lopen, al naar gelang de situatie, vaak geheimzinniger tussen dichter groen door met soms een verrassende doorkijk.

Een situatietekening van buitengoed 'De Oorsprong' aan de Nieuwe Baan geeft een globaal idee van de indeling van het plantsoen en de vergravingen van Biltse Grift en Oude Vecht, maar toont vooral goed hoe de twee parken in elkaar overlopen. (afb. 1)

Van het Hoogeland bezitten we geen enkele indeling van het park, maar we weten dat als basis van de aanleg de Oude Vecht is vergraven tot een lange waterpartij, die zich bij de Nieuwe Baan splitste in twee korte zijarmen. (afb. 3) Aan de uiteinden van deze twee armen bevonden zich twee door hekken afgesloten inritten naar het huis. (afb. 4) De noordelijkste weg was de verbinding met de Biltstraat en de andere die met de Maliebaan.

De kadastrale kaart uit circa 1832, die ons meer zou kunnen vertellen over het padenverloop in het park van 'Het Hoogeland', verkeert helaas op de essentiële plaatsen in een slechte staat. Het is wel duidelijk dat de weg via de noordelijke inrit rechtstreeks naar de achteringang van het huis voert, waar een soort plein is. De zuidelijke weg, die met enkele flauwe bochten onderlangs de waterpartij loopt, buigt zich via een brug noordwaarts langs een koetshuis ook naar dit plein. Vanaf de Biltstraat is aan de oostkant van het huis een inrit, die waarschijnlijk ook weer aansluiting vindt bij koetshuis en plein.

Het door Van Lunteren ontworpen park is een voortzetting van het Nieuwe Baan Plantsoen en moet gelegen hebben ten westen en ten zuiden van het huis rond de waterpartijen. Op afbeeldingen zien we voor het huis een open wei met een enkele boomgroep en vredig grazend vee.

De beplanting.

Bij de inrichting van het landschapspark heeft de beplanting tenslotte een belangrijke functie. Door delen open of gesloten te beplanten ontstaat afwisseling, wordt het uitzicht geleid en kunnen verschillende sferen worden opgeroepen. Ook de verschillende kleuren spelen hun rol in het geheel.

Door een gelukkig toeval weten we, afgezien van de sparren die het uitzicht van de heer Cazius belemmerden, in dit geval nog wat meer over de beplanting. Uit oude kasboeken van de firma Copijn uit Groenekan blijkt namelijk, dat Van Lunteren in de jaren dat hij bezig was met deze opdracht 24 grote rode ceders en twaalf grote hulstbomen heeft besteld, omdat zijn eigen bestand kennelijk niet toereikend was. Verder zijn er bij 'De Oorsprong' onder meer nog eens twaalf rode ceders, tien grote larixen, een plataan, twee gele essen, twee soorten acacia's, een zilverspar, groene en bonte hulststruiken, azalea's en verschillende vruchtbomen afgeleverd. Bij de heer Ram zijn twee zware iepen, een gewone en twee oosterse platanen, beukenheesters, drie moerbeibomen, drie rode kastanjes, twee catalpa's, ook weer negen grote rode ceders, meidoorns en vruchtbomen bezorgd.

Met al deze gegevens tezamen kan een ieder zich, hoop ik, met enige fantasie wel een beeld vormen van het 'verrukkelijke gezigt' dat J.B. Christemeyer had, toen hij vanaf de Biltstraat naar de drie in elkaar overvloeiende parken keek.

Noten

1. J.B. Christemeyer, Landelijk Schoon in het Sticht van Utrecht en in deszelfs omstreken (Utrecht 1836).
2. W.A.G. Perks, Geschiedenis van de Maliebaan (Utrecht 1971)
3. C.C.S. Wilmer, Buitens binnen Utrecht, voormalige buitenplaatsen in de Gemeente Utrecht (Vianen 1982)
4. 'Plan van verdeelde gronden bij Ruyling tusschen de Stad Utrecht en de Heer W.E. Ram', 1825, Het Utrechts Archief.
5. N. van der Monde, Utrecht en derzelven fraaye omstreken (Utrecht 1842).

Jaarverslag Vereniging Oud-Utrecht 1999

Samenstelling bestuur en commissies

Het bestuur vergaderde acht keer op de vaste vergaderplaats, de Fundatie van Renswoude, en één keer ten huize van de voorzitter, gedeeltelijk samen met de Activiteitencommissie.
In het bestuur trad een verandering op. Mevrouw J.C.M. Pennings verliet het bestuur om de plaats in de redactie van het Tijdschrift in te nemen die was vrijgekomen na het vertrek van mevrouw J. Leguyt. In haar plaats werd in de najaarsledenvergadering mevrouw M.E.G. Dirven benoemd, die hiermee de PR-portefeuille op zich heeft genomen.
Mevrouw J. Leguyt en de heer A. van der Zeijden verlieten de Tijdschriftredactie en aan het eind van het jaar eveneens mevrouw M.J. Dolfin. Mevrouw M.A. Vugts nam een van de opengevallen plaatsen in.
De heer T.J. Hoekstra verliet de Jaarboekredactie. Bij de Activiteitencommissie namen twee leden afscheid: mevrouw I. Donkersloot-de Wit en de heer H. Hodes. De commissie werd weer op sterkte gebracht met de dames J.C. van Kuipers-van der Wal en N. Vlot-Werner.
In de overige commissies deden zich in het verslagjaar geen veranderingen voor. Er werd een jury benoemd voor de Oud-Utrecht-prijs 2000. Deze bestaat uit de heren P.D. 't Hart (voorzitter), F.J.W. van Kan en C.H. Staal.

Het Tijdschrift

Het tijdschrift bood in zes afleveringen een grote verscheidenheid aan onderwerpen. Nieuw was de rubriek Literatuursignalement, waarin ook op moeilijk of niet in de boekhandel verkrijgbare publicaties de aandacht wordt gevestigd. De kinderpagina verscheen niet in elk nummer, zoals de bedoeling was.

Het Jaarboek

De presentatie van het Jaarboek 1999 vond op 12 december plaats in de Pieterskerk. Drie sprekers haakten vanuit verschillende invalshoeken in op het thema cultuurbeleid, te weten mevrouw A. van Son, een van de auteurs, gedeputeerde mr D.H. Kok en de Utrechtse wethouder voor Cultuur mevrouw P.M. van der Linden-de Feijter. Beide laatstgenoemden namen een eerste exemplaar in ontvangst. Muziek van Vivaldi, uitgevoerd door conservatoriumstudenten, vormde twee maal een muzikaal intermezzo. Bij deze gelegenheid werd de heer T.J. Hoekstra tot erelid benoemd wegens zijn grote verdiensten voor de vereniging tijdens zijn bestuurslidmaatschap en later als redacteur van het Jaarboek.

Ledenvergaderingen en andere activiteiten

- De voorjaarsledenvergadering werd gehouden op 10 juni in de Deken-kapel van de Pieterskerk, waar ons lid T.J. Hoekstra de aanwezigen na afloop rondleidde.
- De najaarsledenvergadering vond plaats op 28 oktober in het SNK-gebouw aan de Plompetorengracht. Door de onverwacht lange vergadering was er na afloop geen gelegenheid voor een lezing over Utrechtse molens.
- Dit jaar was Utrecht aan de beurt om de Stichtendag te organiseren. Deze ontmoeting van leden van oudheidkundige verenigingen van Sticht en Oversticht vond op 24 september plaats in Wijk bij Duurstede. Er was veel belangstelling voor deze dag, gewijd aan David van Bourgondië, die behalve door leden van Oud-Utrecht ook door deelnemers uit Overijssel en Drenthe werd bezocht. 's Ochtends was het gezelschap te gast in de Grote Kerk, waar de heer P. Beliën, medewerker van het Nederlands Muntmuseum, een inleiding hield over de muntslag ten tijde van David van Bourgondië en de heer S.B.J. Zilverberg sprak over het leven van David van Bourgondië als bisschop en landsheer. De lunch vond plaats in de Bourgondische toren van het kasteel van Duurstede, muzikaal omlijst door het Geselscap Goet ende Fyn. Na een rondleiding door Wijk bij Duurstede werd 's middags het historisch triviantspel gespeeld door teams van het Historisch Genootschap Overijssels Regt en Geschiedenis en van Oud-Utrecht, onder leiding van de hoogleraar Utrechtstudies, P.D. 't Hart. Een borrel sloot deze geslaagde Bourgondische dag af.

Er werden nog andere activiteiten door de vereniging of in samenwerking met anderen georganiseerd.

- Het Historisch Café, dat met uitzondering van de zomermaanden in de kelder van 't Weeshuis plaats vond. Vooral de laatste maanden was er veel belangstelling voor deze informele ontmoeting tussen leden en niet-leden.
- Op 25 april was er in Museum Catharijneconvent een speciale ontvangst voor leden van Oud-Utrecht, waarbij de CD-Dom werd gepresenteerd. De projectleider, mevrouw G. Bakker, vertelde hier over de totstandkoming van deze CD-Dom.
- Op 8 mei was er een wandeling over de Grebbeberg onder leiding van de historicus R. Mulder, die deze excursie mede namens het Historisch Platform organiseerde.
- Mevrouw A. van Dijk verzorgde op 30 mei een literaire wandeling door de stad Utrecht onder het motto 'Utrecht beschimpt en bezongen'.
- In samenwerking met Het Utrechts Landschap en het Historisch Platform werd op 9 oktober een bezoek gebracht aan de landgoederen Vollenhoven en Beerschoten.
- De volgende dag konden leden van Oud-Utrecht een bezoek brengen aan het huis Sparrendaal in Driebergen. Deze excursie was samen met de Stichting Historische Behangsels georganiseerd.
- De lezing die op 29 april in en samen met het Wijk C-museum was georganiseerd trok weinig bezoekers en werd daarom op 23 november herhaald. Op die avond waren er veel belangstellenden op deze dubbellezing afgekomen, gehouden door mevrouw L. Bogaers en de heer A. van Wersch.

Actuele ontwikkelingen

In samenwerking met de Commissie Actuele Ontwikkelingen en de Historische Vereniging Vleuten-De Meern werd in een brief aan de Utrechtse wethouder van Leidsche Rijn door de vereniging bezorgdheid geuit over de ontwikkelingen rond de aantasting van de Groenedijk in Vleuten. Deze kwestie en de andere onderwerpen, waarover de vereniging eerder haar bezorgdheid uitte, waren in het verslagjaar nog niet opgelost.

De secretaris

Waken over cultureel erfgoed

Het bestuur bereidt een beleidsplan voor het komende decennium voor, uitgaande van de doelstellingen zoals die in de statuten van de vereniging zijn omschreven. Over het tweede deel daarvan, 'het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht', is nog niet eerder in de vereniging van gedachten gewisseld. Onderstaande concepttekst dient als discussiestuk over dit onderwerp.

Met het tweede deel van haar doelstelling, het waken over het cultureel erfgoed, profileert Oud-Utrecht zich nog onvoldoende. Om een waardevolle invulling aan deze doelstelling te kunnen geven is het belangrijk allereerst het begrip 'cultureel erfgoed' te definiëren. Vervolgens kan worden bepaald op welke wijze Oud-Utrecht dit deel van haar doelstelling zou kunnen verwezenlijken.

Wat is cultureel erfgoed?

'Onder cultureel erfgoed wordt verstaan datgene wat in tastbare zin is overgebleven uit het verleden en wat de samenleving als collectief van belang vindt om te behouden: in de gebouwde omgeving; in de wijze waarop het landschap en de ruimte is vorm gegeven; in voorwerpen van kunst en cultuur, wetenschap, techniek en geschiedenis die bewaard worden door musea, oudheidkamers en universiteiten; in foto's en films; in originele documenten in archieven maar ook in sporen van een ver verleden, onzichtbaar voor het blote oog verborgen onder de grond.'
Definitie overgenomen uit het projectplan van Erfgoed Actueel.

Oud-Utrecht en het cultureel erfgoed

Cultureel erfgoed is dus een heel breed begrip. Oud-Utrecht voelt zich vooral geroepen om te waken over de gebouwde omgeving en de wijze waarop het landschap en de inrichting van de ruimte is vormgegeven.
Juist dit deel van het cultureel erfgoed staat bloot aan bedreigingen. Zo zorgen de economische ontwikkelingen ervoor dat in de stad de waarde van de grond steeds meer toeneemt met als gevolg intensivering van het ruimtegebruik in de breedte en in de hoogte. Daardoor komen bestaande bebouwing, tuinen en parken onder grote druk te staan; daarmee verbonden waarden dreigen te worden aangetast.
Soortgelijke ontwikkelingen doen zich ook buiten de stad voor. Te denken valt aan de grote veranderingen in het historisch gegroeide landschap rond Utrecht door grootschalige nieuwbouw en aanleg van infrastructuur.
Oud-Utrecht komt thans op voor het cultureel erfgoed door middel van de Commissie Actuele Ontwikkelingen. Deze is door het bestuur ingesteld en bestaat uit enkele verenigingsleden die op eigen initiatief of op verzoek van het bestuur nieuwe ontwikkelingen in stad en provincie in de gaten houden en de consequenties daarvan voor het cultureel erfgoed onderzoeken. De commissie stelt de leden van haar bevindingen op de hoogte. Ook kan het bestuur besluiten tot het uiten van bezorgdheid bij de betreffende overheidsinstanties, het organiseren van discussiebijeenkomsten en andere vormen van actie.

Een legaat voor Oud-Utrecht

1. Onze vereniging heeft een legaat ontvangen. Het is een zeer fors legaat, ons nagelaten door mevrouw A.H. Ulbrich, in leven lid van Oud-Utrecht. Over onze weldoenster kunt u meer lezen in de rubriek 'Van de bestuurstafel'. De omvang van het legaat zal, naar verwachting, uiteindelijk anderhalf à ééndriekwart miljoen gulden bedragen. In grote dankbaarheid heeft het bestuur het legaat aanvaard.
2. Vanzelfsprekend geeft het begiftigd worden met een legaat van deze geweldige omvang grote vreugde. Toch zit er ook een gevaarlijke kant aan. Wij zijn een prettige vereniging van leden met een grote liefde voor stad en provincie Utrecht en van enthousiaste vrijwilligers. Dat wil het bestuur graag zo houden. Het enthousiasme en de liefde voor stad en provincie moeten onze vereniging blijven kenmerken en bezielen, niet de onkostenvergoeding.
3. De vreugde overheerst echter ruimschoots en juist de genoemde kenmerken vormen alle aanleiding voorop te stellen dat het legaat ten voordele moet strekken van het inhoudelijke werk van onze vereniging en van onze leden. Het legaat biedt onze vereniging extra mogelijkheden en nieuwe kansen.
4. Met deze overwegingen als vertrekpunt legt het bestuur aan de ledenvergadering de volgende voorstellen voor.
5. Het bestuur stelt voor het vermogen van het legaat niet eenmalig te besteden, maar het in stand te laten. De opbrengst ervan zal dan vervolgens, na inflatiecorrectie en aftrek van de beheerskosten, in de exploitatie van de vereniging worden aangewend. Dat betekent dat onze vereniging er elk jaar weer voordeel en plezier van zal hebben.
6. Mocht daarvoor gekozen worden, dan is het verstandig dat vermogen in een afzonderlijke stichting onder te brengen. Het bestuur daarvan kan bestaan uit twee leden van het bestuur en een lid van onze vereniging. Het dagelijks beheer van het vermogen ware aan een bank toe te vertrouwen. De juridische verhouding tussen het bestuur van de stichting en dat van de vereniging zal in notariële akte nader worden geregeld. Jaarlijks zal aan het bestuur van de vereniging èn aan de ledenvergadering worden gerapporteerd hoe het staat met de omvang van het vermogen, de bruto-opbrengst ervan en het als netto-opbrengst van het vermogen aan de vereniging overgemaakte bedrag.
7. Wederom uitgaande van een keuze voor het benutten van de jaarlijkse opbrengst van het vermogen, kunt u als ledenvergadering ideeën aanreiken, waaraan die netto-opbrengst, thans te stellen op ca. *f* 30.000,- en in 2001 op een hoger bedrag, ware te besteden. Om de gedachten te bepalen zijn in het bestuur als ideeën genoemd: een extra aflevering van het Tijdschrift (themanummer), het aanstellen van een eindredacteur van het Tijdschrift, een extra bijdrage aan het Jaarboek, het achterwege laten van een anders noodzakelijke, aanzienlijke contributieverhoging, verhoging van de Oud-Utrecht-prijs, verhoging van de PR-uitgaven en een subsidie ten behoeve van de leden aan één grote gebeurtenis, zoals een excursie, per jaar.
8. Het bestuur gaat ervan uit dat de in de voorjaarsledenvergadering aangedragen ideeën nader onderzoek en/of uitwerking behoeven. In de najaarsledenvergadering zal dan definitief kunnen worden besloten over de aanwending van de netto-opbrengst van het vermogen.
9. Als gevolg van het aanvaarden van het legaat is Oud-Utrecht ook mede-eigenares geworden van onroerende goederen. Die moeten worden verkocht teneinde de opbrengst daarvan over de erfgenamen te kunnen verdelen. Juridisch heet het verkopen van onroerende goederen het vervreemden van registergoederen. Onze statuten schrijven voor dat voor besluiten van het bestuur daartoe goedkeuring van de algemene ledenvergadering nodig is. Voorgesteld wordt die te verlenen.

10 Resumerende stelt het bestuur u voor:

a. de netto-opbrengst van het gelegateerd vermogen jaarlijks aan te wenden in de exploitatie van de vereniging;
b. ideeën voor die aanwending in de voorjaarsledenvergadering te inventariseren en daarover in de najaarsledenvergadering te beslissen;
c. in te stemmen met het onderbrengen van het gelegateerde vermogen in een afzonderlijke stichting, met inachtneming van hetgeen in punt 6. van dit voorstel is opgenomen;
d. goed te keuren de besluiten van het bestuur tot vervreemding van registergoederen in het kader van het afwikkelen van het legaat van mevrouw Ulbrich.

Een lied op een glas

In de jaren 1994 tot en met 1996 is in Utrecht een grote opgraving uitgevoerd in het Walsteegterrein.[1, 2] Dit gebied lag eertijds binnen de immuniteit van Sint-Marie en de onderzochte percelen corresponderen met die van de vroegere kanunnikenwoningen.[3] Na de Reformatie in Utrecht, (1580) kwamen hier gegoede families wonen, rooms-katholiek zowel als calvinistisch. Een opgraving 'op stand' dus. Dat is onder meer gebleken uit de opvallend grote hoeveelheid glaswerk die is opgegraven, waaronder veel luxueus glas, zoals grote dunwandige bekers, façon de Venise glazen en glazen schenkgerei.

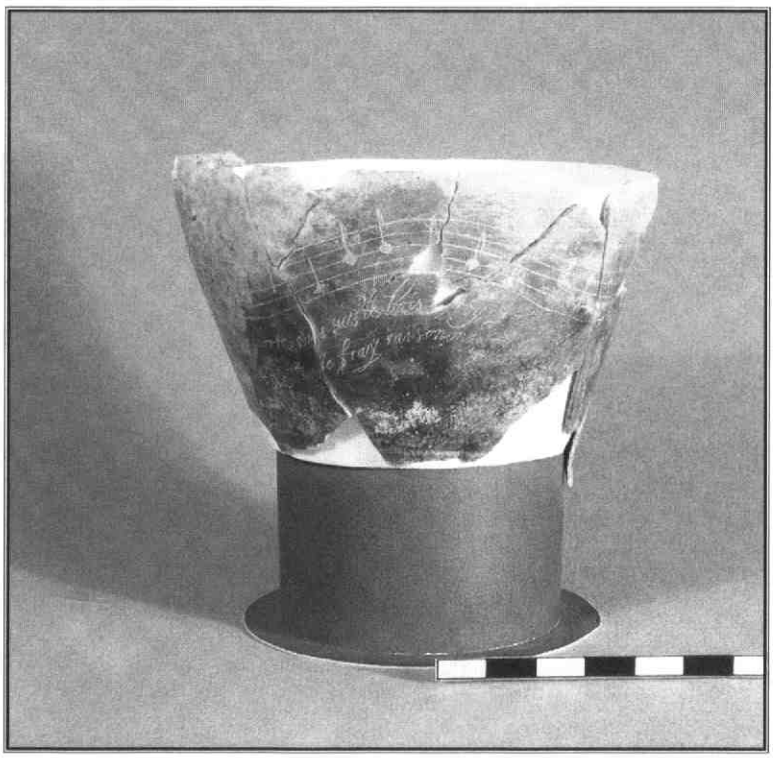

afb. 1: De beschreven berkemeier

Bij dit glaswerk zijn fragmenten van een met diamantgraveerwerk gedecoreerd drinkglas gevonden (afb. 1), een zogenaamde berkemeier. Deze zal hieronder nader worden beschreven. Een berkemeier is een glas met een cylindrische benedenhelft, of stam, gedecoreerd met glasdoorns of braamnoppen, en een kegelvormige, soms licht gebolde, bovenhelft, de cuppa (zie afb 2). De berkemeier is de voorloper van de roemer, een drinkglas dat vooral in de 17e eeuw in de Nederlanden en tot op de dag van vandaag in de Duitstalige landen wordt gebruikt voor witte wijn.

Op de cuppa van deze berkemeier is een golvende notenbalk met een melodie gegraveerd, waaronder een tweeregelige Franse tekst (afb. 3). Op de bodem zijn naam en herkomst gegraveerd van vermoedelijk de schenker: 'J. Mangelschots, Dixmudano, Flandr...', een burger dus van Diksmuide in West-Vlaanderen (afb. 4). De berkemeier is typologisch gedateerd op eind 16e, begin 17e eeuw.[4]

A.G. Rauws
en
Katrijn Kuypers

Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum van de Gemeente Utrecht

Pandhuis, Zwaansteeg 11 3511 VG Utrecht

Ondernomen actie

Glas, in vochtige grond, in een afvalkuil of in een beerput wordt met verloop van tijd, afhankelijk van samenstelling en oppervlakte afwerking, aangetast. Dit berust op het binnendringen van watermoleculen en waterstofionen in het silicanetwerk van het glas, gevolgd door uitlogen van vooral natrium-, kalium- en calciumionen. Het vroegste stadium resulteert in een, vaak als fraai beschouwd, iriserend glasoppervlak. In latere fasen vreet het corrosieproces zich een weg in de diepte, waarbij het verband in de glasstructuur verloren gaat. In de slotfase ziet men een opgezwollen 'bruine-suiker'-achtig materiaal, dat nog de oorspronkelijke vorm van het glas heeft, maar tussen de vingers kan worden fijngewreven.

Onze berkemeier is zwaar gecorrodeerd, tot in het 'bruine-suiker'stadium, en de opgravers en de eerste bewerker, de heer Stafleu (toen in dienst van het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum), verdienen lof voor het grotendeels bergen en voor de eerste reconstructie van de uiterst kwetsbare en moeilijk hanteerbare fragmenten. Om zoveel mogelijk informatie te verkrijgen zijn de fragmenten later op een uit karton en papier gemaakte mal geplakt. Deze mal is gemaakt op basis van de uit de restanten geschatte maten van de berkemeier. Hiermee is het leesbaar maken van melodie en tekst merkbaar vergemakkelijkt.

Uitgaande van de onderstelling dat er een directe relatie bestaat tussen melodie en tekst zijn de maten van de melodie en het uit tekstdelen gereconstrueerde metrum van de tekst met elkaar in verband gebracht. Een probleem daarbij is vooral de lacune aan het begin van de notenbalk. Daardoor is de toonaard onbekend. Vermoe-

afb. 2: Voorbeeld van een 'modale' berkemeier

biance suggereren, misschien een herinnering moeten oproepen. Wèl kan men de sfeer van de tekst proeven, een hoofs lofdicht ('Je suivrai vostre Loy...') op een grande dame, vermoedelijk meer mooi dan lief, voorwerp van een heildronk en onderwerp van een gelofte.

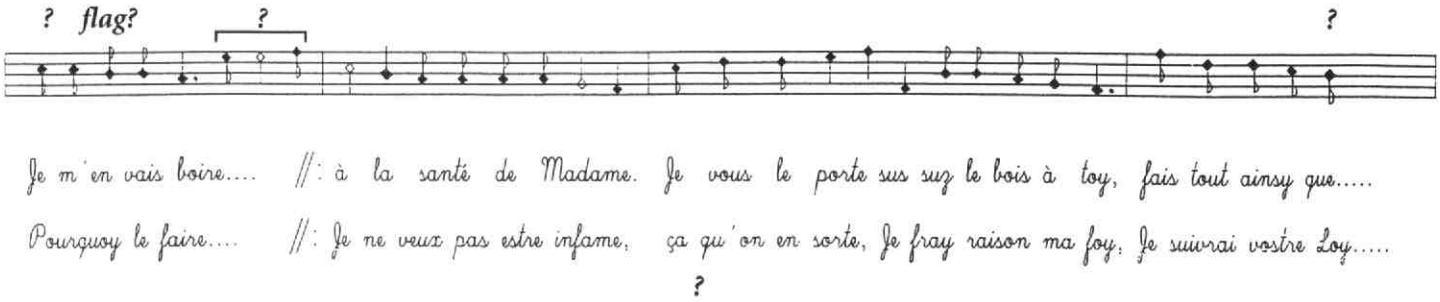

afb. 3: Deels gereconstrueerde melodie en tekst op de beschreven berkemeier

delijk moet 'B' 'bes' zijn. Dit resulteert dan in een melodie in 'F'. De uniforme lengte van de stok van de noten maakt het mogelijk een deels weggevallen noot te reconstrueren. Bij een lacune aan het andere eind van de stok bestaat onzekerheid over de duur van de noot. Extrapolatie is op afb.. 2 aangeduid met een '?'.

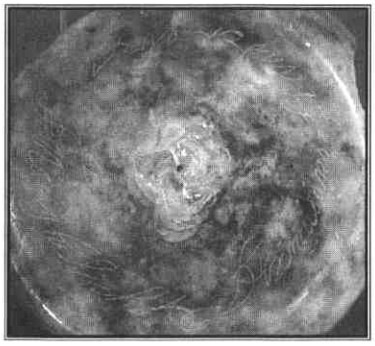

afb. 4: Het opschrift op de bodem van de berkemeier: 'J. Mangelschots, Dixmudano, Flandr...'

Interpretatie van de tekst

De bestaande tekst kan per woord worden vertaald, maar door de lacunes is een inhoudelijke vertaling nog niet mogelijk.[5] Bovendien is niet te verwachten dat de complete twee regels ook het gehele gedicht vormen. Zij zullen meer een am-

Tot nu toe is het niet gelukt nadere informatie te vinden over de dichter en de componist. Completering van de tekst is dus vooralsnog niet mogelijk. Evenmin is het bij de huidige stand van onze kennis mogelijk deze vondst te interpreteren als een getuigenis uit een vroegere levensfase van een brave kanunnik, dan wel als een gevolg van de secularisering van deze immuniteit op het 'breukvlak der tijden' in het Utrecht van het eind van de 16e eeuw.

Evenmin hebben naspeuringen naar de naam 'Mangelschots' in Diksmuide en Utrecht tot resultaat geleid. De naam wordt inderdaad in de Middeleeuwen en ook later in Vlaanderen gevonden, maar wordt niet vermeld in Diksmuide en omgeving.[6] Ook in de Utrechtse 'transporten en plegten' (onder Mariaplaats) is de naam niet aangetroffen.

De auteurs zullen dankbaar zijn voor elke informatie leidend tot verdere completering van tekst en melodie.

Literatuurverwijzingen en noten

1. **C.A.M. van Rooijen**, *Bouwen op historische gronden*, Natuur en Techniek 65 (1997)(10): 66-73.
2. **C.A.M. van Rooijen en M. Stafleu**, *Mariaplaats/Walsteeg*, Archeologische Kroniek Provincie Utrecht, 1996-1997, 83-117.
3. **E. van Ginkel**, *Verleden wijk. De immuniteit van Sint-Marie*, Utrecht (1998).
4. **H.E. Henkes**, *Glas zonder glans: vijf eeuwen gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen, 1300-1800*, Coördinatie Commissie van Advies inzake Archeologisch Onderzoek binnen het Ressort Rotterdam, Rotterdam, 1994.
5. 'Ik ga drinken [lacune] op de gezondheid van Mevrouw. Ik draag het (glas?) naar U toe naar boven onder de bomen, (ik) doe alles zodanig dat [lacune] Waarom het doen [lacune]. Ik wil niet eerloos zijn, wat er ook van kome (?), ik zal mij erbij neerleggen, op mijn woord. Ik zal Uw wet volgen [lacune]'
6. **Dewilde M.** (Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, Buitendienst West-Vlaanderen, Woumen-Diksmuide), persoonlijke mededeling. Hiervoor onze hartelijke dank, evenals aan de archivale collega's en zegslieden van dhr. Dewilde: de heren Vandamme en Vandenberghe (Brugge) en Opsommer (Ieper).

Voorzetsels

Ook in Utrecht wonen wij 'op' of 'in' een straat of een wijk
Over het gebruik van voorzetsels voor straatnamen

In een kort stukje in het Utrechts Nieuwsblad van 9 april 1998 schreef ik dat de inwoners van Utrecht, overeenkomstig het gewone Nederlandse taalgebruik, 'op' of 'in' een straat wonen. De redacteur E. Sluis schreef acht dagen later in de krant dat 'aan' ook mocht. Nu had ik niet beweerd dat 'aan' niet zou mogen worden geschreven. Het ging mij er om dat het Nederlands een voorzetselgebruik voor straatnamen kende en dat het jammer was dat het U.N. zich er niet aan hield.
Sluis had R.Kiezebrink van het Genootschap Onze Taal nog gevraagd welk voorzetsel in dezen het beste voor Nederlandse straatnamen kon worden geplaatst. Kiezebrink vond dat taalgebruikers 'intuïtief een eigen keuze maken', maar het leek hem 'het gebruikelijkst dat mensen 'in' een straat wonen, 'op' of 'aan' een weg en 'aan' een laan'.

B.J. Martens
van Vliet

Nieuwegracht 82
3512 LW Utrecht

Uit vraaggesprekken met meest oudere inwoners van de stad is mij gebleken dat in Utrecht:
- het gebruik van 'op' en 'in' voor straatnamen, zoals in het Nederlands, vrij helder wordt onderscheiden, behalve voor straten die op -laan(tje) eindigen, en dat
- 'aan', in dit verband een woord afkomstig uit de kadastertaal, per traditie niet wordt gebezigd.

In de stad komen enkele uitzonderingen op het Nederlandse gebruik voor die kleur aan de locale taal geven. In het onderstaande heb ik het gebruik per type straatnaam gegroepeerd, de uitzonderingen aangegeven en voorzien van voorbeelden. Reacties van lezers op de tekst zou ik zeer op prijs stellen.

'In' en 'door'

Men woont, bevindt zich, of iets speelt zich af 'in' *straten* die een doorgang vormen met een beperkt uitzicht, hetgeen ook door de aanwezigheid van bomen kan worden veroorzaakt. Het betreft:

a. straten waarvan de naam eindigt op -baan: in de Maliebaan (een enkele keer nog: in de Baan, vroeger een afgeperkt speelterrein); -bos: in 't Sterrenbos; -dal: in 't Lange Rozendaal; -gaard: in de Lichtegáárd; -hoek: in de Grifthoek; -kwartier: in 't Gildenkwartier; -park: in 't Moreelsepark; -passage: in de Vre(d)e(n)burgpassage; -plantsoen: in 't Kouwerplantsoen; -poort: in de Waterpoort; -steeg: in de Catharijnesteeg (de klemtoon wisselt), of -straat: in de Korte Nieuwstraat. Op deze laatste regel zijn vijf uitzonderingen: op de Biltstraat, op

de Breedstraat, op de Lange Nieuwstraat, op de Voorstraat en op de Wittevróúwenstraat. Het is mogelijk dat de ophoging van de binnenstad hier eerder heeft plaatsgevonden dan in andere delen; misschien waren deze straten vroeger open 'wegen' die maar voor een deel waren bebouwd, en dus geen straten met een beperkt uitzicht. Ook voor 'jâch', Stad-Utrechts voor een vrij onooglijke, beruchte straat, wordt 'in' gebruikt: in de Ketielejâch (Eligenstraat);

b. straten waarvan de naam niet eindigt op een van de onder a. genoemde woorden, maar waar eveneens sprake is van een beperkt uitzicht: in 't Achterom, in 't Hanengeschrei, in de Lauwerecht, in 't Massegast, in 't Ondiep (klemtoon op O), in de Ridderhofstad, in de Trans, in 't Wed, in de Wijde Doelen.

Indien een van deze 'in'-straten wordt doorgelopen of doorgereden, wordt 'door' gebruikt: door de Kanaalstraat naar 't station; men wandelt 'in' deze straten: zij liep in de Bouwstraat.

Als de straatnaam op '-laan(tje)' eindigt, wordt het gebruik van 'in' afgewisseld met 'op' - een vast gebruik is (nog) niet ontstaan. Sommige krijgen steeds 'in' (in de Marnixlaan), andere 'op' (op de Croeseláán, op de Laan van Nieuw-Guinea), bij weer andere wordt zowel 'in' als 'op' gebruikt: in/op de Laan van Minswéérd, in/op 't Loolaantje. Hoger opgeleiden en bewoners die hun eigen laan voor aanzienlijk houden, hebben een voorkeur voor 'in': in de Emmalaan - anderen zeggen: op de Emmalaan.

Neude, ca. 1900

Foto linkerpagina: Voorstraat, ca. 1908

Foto's: Het Utrechts Archief

Wijken

Men woont 'in' een wijk als:

1. de naam eindigt op -buurt: in de Schepenbuurt, in de Vogelenbuurt, in de Zeeheldenbuurt; -dorp (en wel zonder het lidwoord): in Tuindorp, in Tuindorp-Oost, in Voordorp; -park: in 't Majellapark, in 't Wilhelminapark; of -wijk: in 't/in de Dichterswijk, in 't/in de Geuzenwijk, in 't/in de Rivierenwijk, in 't/in de Sterrenwijk, in 't/in Wijk C; zonder het lidwoord: in Elinkwijk, in Oudwijk, in Transwijk, in Tuinwijk;

2. het grondgebied ervan altijd tot de oude stadsvrijheid heeft behoord: in Abstede, in Pijlswéérd, in Tolsteeg, in Wittevrouwen (de klemtoon wisselt).
Men rijdt of loopt 'door' deze wijken en wandelt 'erin'.
Ten slotte: Kees woont Buiten Wittevrouwen (de klemtoon wisselt) - hij rijdt of loopt 'door' die wijk en wandelt 'erin'.

'Op' en 'over'

Men woont, bevindt zich, of iets speelt zich af 'op' *straten* die een open vlakte aanduiden, waar een vrij uitzicht is. Het betreft:

a. straten die langs een water liggen en ernaar zijn genoemd: op de Drift, op de Krommerijn, op de Oudegracht, op de Runnebaan (westzijde van de Nieuwegracht tussen de Trans en de Hambúrgerstraat), op de Vleutensevaart, op 't Zwartewater, alsmede straten waarvan de naam duidt op de nabijheid van water en die eindigt op -barrière of -brug: op de Tolsteegbarrière, op 't/op de Stadhuisbrúg; -bolwerk of -burg: op 't Lucasbolwerk, op 't Lepelenburg, op Manenburg, op Wolvenburg; -dam: op 't Jansdam, op Pausdam; -dijk: op de Eerste Daalsedijk; -helling (werf): op de Helling; -kade: op de Merwedekade, en, ook een kade: op de Bemuurde Wéérd; -singel: op de Kleine Síngel, op 't/op de Maliesíngel; of -sluis: op de Noorderslúís;

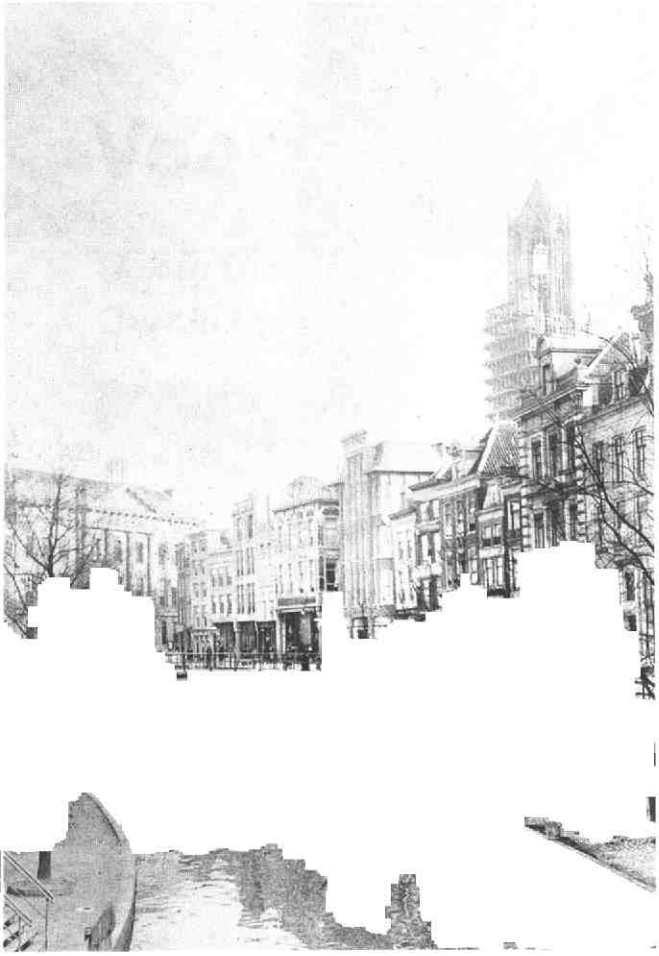

Oudegracht, ca.1910

Foto rechts: Bruntenhofje, 1989

Foto's: Het Utrechts Archief

b. alle pleinen: op 't 5-meiplein, op de Mariaplaats, op de Neu/op de Neude, op Oudenrijn (verkeersknooppunt), op 't Vreeburg/op 't Vredenburg;

c. straten die naar een huis of een buitenplaats zijn genoemd: op Clárenburg (een deel van Hoog-Catharijne bij het Vreeburg), op Heuveloord, op Oudwijk, op Raadwijk, op Rotsoord; uitzondering: in Kintgensháven (verbastering van 'have van Geenkiin', een familie die een bezitting tussen de Ganzenmarkt en dit straatje bewoonde; evenmin als de Neude is het een 'haven' geweest);

d. straten waarvan de naam eindigt op -akker: op de Hopakker; -dreef: op de Bantoedreef; -erf: op 't Ledig Erf; -hof(je): op de Bruntenhof (of: op het Bruntenhofje, in de Bruntskameren); -hoog: op 't Hoogt; -kamp: op de Nieuwekámp; -kerkhof: op 't Janskèrkhof; -landen: op de Hogelánden; -markt: op de Zoutmarkt (uitzondering: in de Lijnmarkt - de lijnslagersmarkt werd van oudsher 'in' die nauwe straat gehouden); -omloop: op de Omloop; -oord (een gebied in Pijlsweerd, verbasterd tot 'noord'): op de Hoge-, Lage-, Nije- en Oudenóórd; -pad: op 't Houtensepad; -plateau: op 't Steven Butendiekplateau; -rading (grens): op de Biltse Rading; -traverse: op de Gildentraverse; -veld: op 't Jansvèld; -(straat)weg: op de Drááiweg, op 't/op het Springwèg/op de Spríngweg, op de Weg der Verenigde Naties, op 't/op de Stráátweg (of: op de Amsterdamsestraatweg); of -weide: op de Lagewei/op de Lageweide;

e. de straten in de wijk Lunetten.

Indien een van deze 'op'-straten wordt doorgelopen of doorgereden, wordt 'over' gebruikt: hij reed van de Drift over de Voorstraat naar de Neu; men wandelt 'op' deze straten: hij liep op 't Oudkerkhof.

Straatnamen die beginnen met een voorzetsel worden soms niet en soms wel voorafgegaan door een extra voorzetsel: zij woont Achter de Dom, hij woont op ('t) Voor Clarenburg; als men deze laatste straat (eventueel voor een deel) doorloopt of doorrijdt, dan wordt 'over' gebruikt: het was niet toegestaan, maar toch fietste zij over 't Voor Clarenburg. Rustig lopen doet men hier zo: zij liep op 't Voor Clarenburg te wandelen.

Voor straten die op -laan(tje) eindigen, zie hierboven bij 'In' en 'door'.

Wijken

Men woont 'op' een van de volgende wijken: op de Halve Maan, op Den Hommel, op Hooch Boulandt ('Hoog Bouwland'), op Hoog Catharijne, op Jaffa, op 't Kanaleneiland, op Lombok, op Lunetten, op Nieuw-Engeland, op Oog in Al, op Overvecht (de klemtoon wisselt), op Rijnswéérd, op Transvaal, op de Uithof, op Welgelegen, op Zuilen; ook de wijken die op -raven eindigen krijgen 'op': op Hoog-, Laag- en Westráven. Maar voor sommige van deze wijken gebruikt men ook 'in', bijv.: in Overvecht, in de Uithof. 'In' klinkt wat statiger, net als het wonen 'in' een laan.
Men rijdt of loopt 'door' deze wijken en men wandelt 'erop', maar ook weleens 'erin'.
De meestal wat hoger op het land liggende Utrechtse dorpen krijgen in het Stad-Utrechts ook 'op': ik heb een dochter op De Bilt wonen, op de Blauwkapèl, op Jutfáás, op Zeist.

Noot

Drie stukjes over dit onderwerp (van J.G. Raatgever jr., B. Kruitwagen en W. van Beusekom) zijn verschenen in het Maandblad van Oud-Utrecht, 9de jaargang (1949).

Literatuursignalement

ANNEKE JANSEN

Boeken

Verkrijgbaar bij boekhandel of uitgeverij:

Leven na de dood : gedenken in de late Middeleeuwen / Truus van Bueren ; met bijdr. van W.C.M. W,stefeld ; [tekstred. Truus van Bueren ; i.s.m. B.C. van den Boogert ... [et al.]. - Turnhout : Brepols, 1999. - 280 p. : ill. ; 28 cm. - Met lit.opg., reg. - Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in Museum Catharijneconvent te Utrecht, 11 december 1999-26 maart 2000. - ISBN 2-503-50942-8

Groeten uit Lombok : het wijk in de twintigste eeuw / [teksten Marc Uijland en Peter Hagenaar]. - Zaltbommel : Europese Bibliotheek, 1999. - 91 p. : foto's, plgr. ; 15x21 cm. - (Toen Boekje). - Met lit.opg., reg. - Een productie van Het Volksbuurtmuseum Oud Lombok. - ISBN 90-288-15287
Selectie van 91 oude ansichtkaarten vanaf begin 1900 die ooit vanuit de wijk Lombok zijn verstuurd.

Het Gooi leeft : vroeger, nu en straks / Vereniging van Vrienden van het Gooi ; [red. (voorz.) Ruud Pater ... [et al.]. - Naarden : Strengholt, 1999. - 175 p. : ill., krt., portr. ; 30 cm. - ISBN 90-6010-982-1
Bundel artikelen van verschillende auteurs over o.a. cultuur, architectuur, handel en industrie van het Gooi. Drie hoofdstukken in het boek zijn verhalen over het Gooi geschreven door de winnaars van de schrijfwedstrijd speciaal uitgeschreven voor deze uitgave.

Leven en werken van de geneesheel en verloskundige Dr. G.J. Teljer in Jutphaas 1824-1880 / door J. Schut. - Nieuwegein : [J. Schut], 1999. - 304 p. : ill., plgr., portr., tab. ; 30 cm. - Met lit.opg., reg.Boek bevat een verzameling van archiefstukken welke een duidelijk beeld geven van de persoon van dr. Gerardus Josephus Teljer, die van 1824 tot 1876 genees-, heel- en vroedmeester was in Jutphaas. Deze bronnen geven een duidelijk beeld van zijn functioneren als plattelandsdokter in de Jutphase samenleving van die tijd. Bevat tevens een (onvolledige) opsomming van genealogische gegevens van de familie Teljer.

Een zonovergoten kamer : tien jaar wetenschappelijk onderwijs over de Schreef / Niels Bongers en Erik Hardeman. - Utrecht : Poseidon, 1999. - 128 p. : tek. ; 24 cm. - ISBN 90-5546-0397
Bundel van 53 combinaties van cartoons van Niels Bongers met satirische columns 'Schreef' van Erik Hardeman, die beide in de jaren tachtig en negentig hun bijdragen leverden aan de geschiedschrijving van het universitaire leven in het Utrechts Universiteitsblad.

Utrecht of Maastricht / J.P.M. Kreijns en L.P. Pirson. - Maastricht : Gadet, 1998. - 119 p. : ill., krt., tab. ; 24 cm + Tijdschaal 540-980. - Met lit.opg. - ISBN 90-70469049
Uiteenzetting van de zienswijze van auteurs, dat 'Traiectum', de zetelplaats van het Friese bisdom van Willibrord gedurende de periode 700-950, niet in Utrecht maar in Maastricht gezocht moet worden.

Scriptie

'Verheffing' in de zeven steegjes : een onderzoek naar de beschavingsarbeid van het Parochiaal Armbestuur in een Utrechtse buurt 1860-1900 / Bregje van Gend. - [Utrecht] : Bregje van Gend, 1998. - 105 bl. : krt., tab. ; 30 cm. - Met bijl., lit.opg. - Scriptie cultuurgeschiedenis Universiteit Utrecht.

Oud-Utrecht heeft een aanbieding voor haar trouwe leden!

Verkoop oude jaarboeken op 17 juni

Op zaterdag 17 juni kunt u van 9.00 tot 12.15 uur bij het Utrechts Archief de jaarboeken van 1974 tot en met 1989 en van 1991 tot en met 1998 voor de kortingsprijs van *f* 10,- per stuk aanschaffen. Oude nummers van het tijdschrift en de verzamelkroniek 1926-1972 zijn op die dag gratis verkrijgbaar.

De korting geldt overigens de hele maand juni. U kunt de jaarboeken dus ook bestellen, maar dan kunt u ze niet van tevoren inzien. U kunt op twee manieren bestellen.
U kunt uw bestelling telefonisch doorgeven aan Nettie Stoppelenburg (telefoon 030 286 66 82); de boeken liggen dan een week later bij de receptie van Het Utrechts Archief voor u klaar en kunnen contant worden afgerekend voor *f* 10,- per stuk.
Wilt u de boeken thuisgestuurd krijgen, dan dient u *f* 15,- per jaarboek over te maken op girorekening 56066 van de penningmeester van de Vereniging Oud-Utrecht onder vermelding van de jaargang van het jaarboek. In dat geval hoeft u uw bestelling niet telefonisch door te geven.

Waar de blanke top der duinen . . .

Waar de blanke top der duinen schittert in 't rivierengebied. Dat zullen maar weinig mensen zingen. De bewoners van het zuidwesten van de provincie Utrecht, en dan met name langs de Lek in de omgeving van Willige Langerak, zouden het wel kunnen doen. Duinen kennen we van langs de zee en in het vorige nummer ben ik ingegaan op de landduinen, die we aantreffen in stuifzandgebieden, zoals de Lange Duinen in de gemeente Soest.

afbeelding 2

WIM HOOGENDOORN

Bij Willige Langerak liggen op het schiereiland De Bol meters hoge rivierduinen. De hele omgeving is hier overigens een lust voor natuur- en cultuurliefhebbers. Rijdend over de winterdijk zien we aan de ene kant een prachtige boerderijstrook en aan de andere kant een klein kreekje temidden van een moddervlakte met vaak tal van vogels. Als we het treffen dan zien we een andere keer een echte rivierarm. Eb en vloed geven hier een extra belevingswaarde aan het landschap. Wanneer we een kilometer verder richting Schoonhoven rijden, dan zien we weer zo'n brede met riet omzoomde getijdekreek met daar achter een schiereiland. Beide gebieden lijken op elkaar, maar hebben toch een andere ontstaanswijze. In het onderstaande wordt hier bij stilgestaan.

Een beeld uit het verleden

Wanneer we het gebied op oude kaarten zoeken, dan treffen we een interessant beeld aan op de kaarten van Goudriaan (zie afb. 1A; Kaart van de rivieren De Boven en NederRijn, De Lek en de Nieuwe Maas van Lobith tot Brielle, blad 13, 1837. 1:10.000). Rechts op de kaartuitsnede staat het eiland 'de Bol' aangegeven. Ook over de ontstaanswijze ervan valt iets te vertellen. Uit schriftelijke bronnen is bekend dat de verhouding tussen waterafvoer en transportlast (klei, zand en grind) niet altijd hetzelfde is geweest. In een langere periode van geringere waterafvoer verschenen zandbanken in de rivier. Door natuurlijke oorzaken, zoals een grotere afvoer van Rijn-

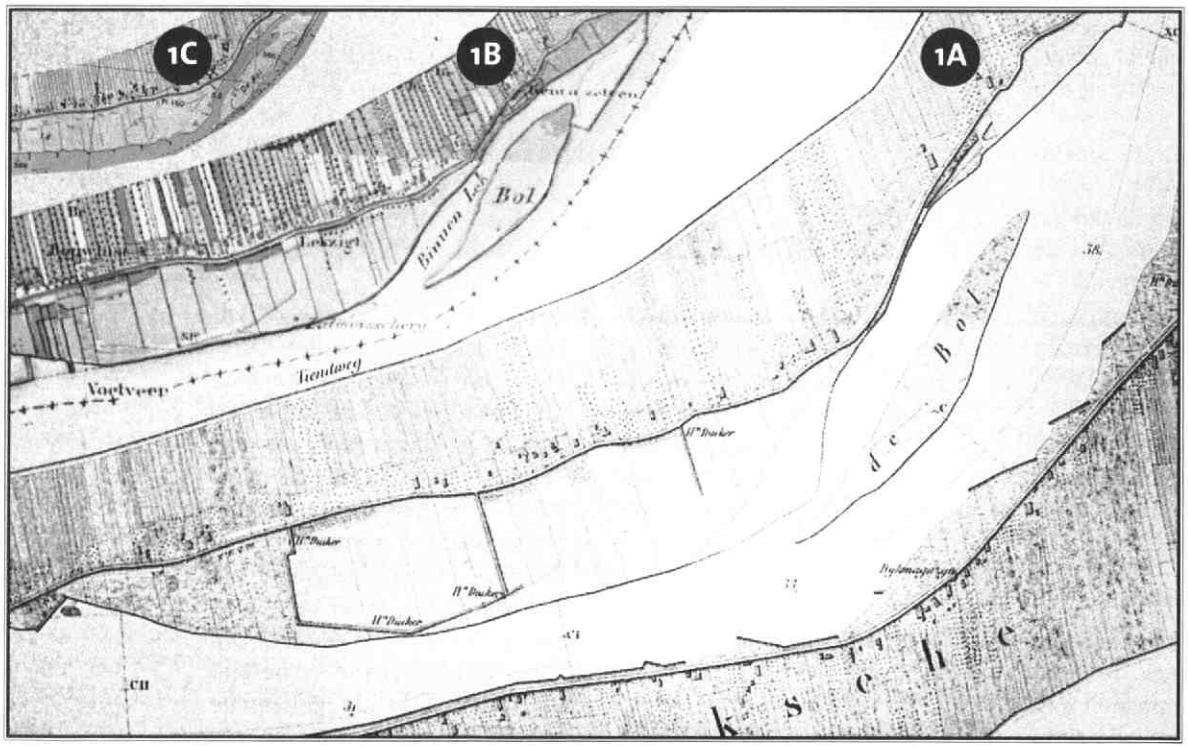

afbeelding 1

water, en door menselijke ingrepen (verleggen rivieren, aanleg kribben en strekdammen) waardoor de afvoer vergroot of de bedding verkleind werd, werden de meeste obstakels in de bedding weer door erosie opgeruimd. Het eiland de Bol is kennelijk zo'n voormalige zandbank, die gespaard is gebleven.

Kaartuitsnede 1B geeft de situatie rond 1890 (Chromo-topographische kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, 1:25.000, blad nr. 484 Tienhoven verkend in 1888 en blad nr. 503 Langerak, verkend in 1889) weer. Door de aanleg van twee strekdammen en kribben is de rivierbedding aanzienlijk versmald. Bij normale waterpeilen stroomt de rivier alleen door de hoofdbedding, waardoor de bevaarbaarheid van de Lek ongetwijfeld verbeterd is. Rechts op kaart 1B verschijnt de naam Binnen Lek. Het eiland de

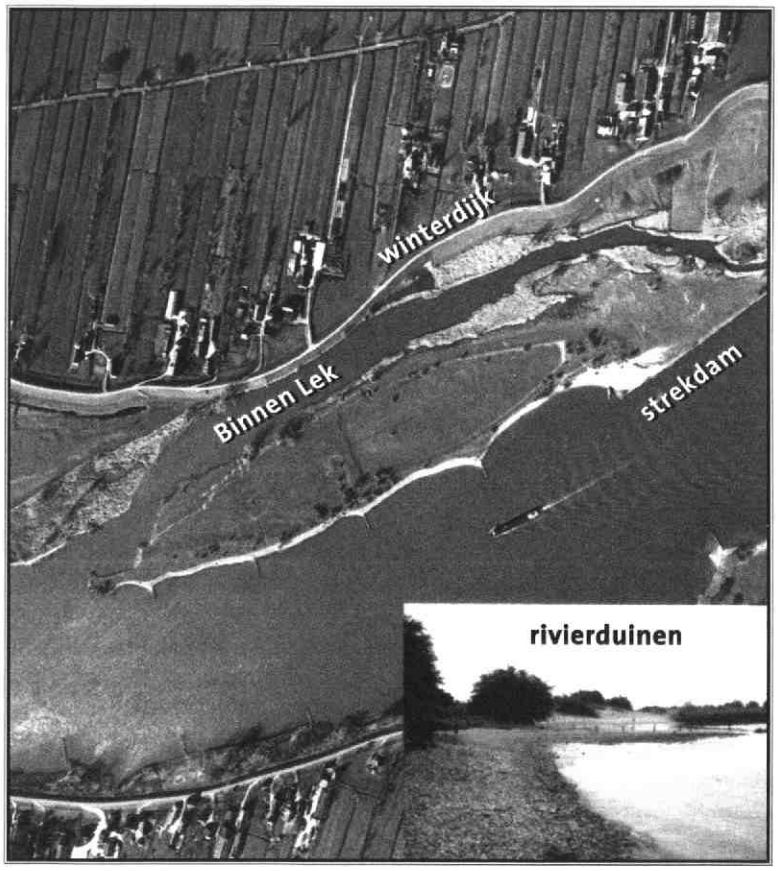

afbeelding 3

afbeelding 4

Bol is door de aanleg van een stekdam een schiereiland geworden. Links op kaart 1B is nog een strekdam te zien.
Op afbeelding 1C (Grote provincieatlas 1:25.000, 1985 - 1989, blad 72) is te zien hoe de Binnen Lek, tussen het schiereiland de Bol en de winterdijk smaller is geworden door sedimentatie. In het westen is tegen de strekdam een aanwas, een nieuw schiereiland, gevormd.
Zo ontstaan op verschillende wijzen 2 schiereilanden die door een strekdam met de uiterwaarden of winterdijk verbonden zijn.

Het hedendaagse beeld.

Afbeelding 2 toont het huidige beeld bij de Binnen Lek. De werkzaamheden samenhangend met de Lekdijkverzwaring zijn links zichtbaar. Rietgorzen omzomen het voormalige noordelijke gedeelte van het zomerbed van de Lek. Door de aanwezige invloed van eb en vloed is de Binnen Lek veranderd in een brede getijdekreek. De op de afbeelding geel gekleurde rietgorzen worden regelmatig opgehoogd door sedimentatie.
In het zuidwestelijke gedeelte van de Binnen Lek (zie ook afb. 3) ontbreken de rietgorzen grotendeels en vindt plaatselijk zelfs erosie plaats. Dit is vanaf de winterdijk zichtbaar in de vorm van door afkalving ontstane klifjes. Afbeelding 3 toont op het eiland de Bol aan de rivierzijde een witte streep. Hier zijn langs de rand van het zomerbed door de Lek oeverwallen gevormd. Bij overstromingen zijn hier de grofste deeltjes door het overstromende water afgezet. Plaatselijk wordt de oever beschermd door kribben en aangebrachte grindige oeververstening (zie inzet afb. 3). Bij de contactpunten van de uiterwaarden en de kribben wordt, ook elders in de uiterwaarden, het zand van de oeverwallen vaak wat opgeblazen tot lage duintjes. Bij het uiteinde van de strekdam naar de Bol ligt echter een complex van ca. 3 meter hoge rivierduinen. Dergelijke rivierduinen zijn uniek in de provincie Utrecht.

Het beeld voor de toekomst

De aardkundige processen in de vorm van erosie en sedimentatie en eb en vloed zijn duidelijk vanaf de winterdijk zichtbaar. De unieke rivierduinen zijn echter nauwelijks vanaf de winterdijk waarneembaar. Staatsbosbeheer, de eigenaar van de rivierduinen, is momenteel in overleg met de provincie Utrecht om na te gaan of een benoeming tot Aardkundig Monument in de toekomst haalbaar is. Door het optreden van diverse aardkundige processen, zoals getijdewerking, erosie, sedimentatie en verstuiving door de wind en de aanwezigheid van aardkundige objecten als rivierduinen, oeverwallen, getijdekreken en aanwassen is het gebied hiervoor op inhoudelijke gronden zeker geschikt. Ander criteria als bereikbaarheid, toegankelijkheid en kwetsbaarheid vergen nog aanvullend onderzoek. De mogelijkheid voor parkeren van auto's bij de Lekdijk is nihil, maar voor fietsers is dit geen probleem. Uiteraard kan er geen permanente toegankelijkheid van de rivierduinen gegarandeerd worden, omdat in het voorjaar de strekdam bij hogere waterstanden onder water kan staan. Bovendien dient de mogelijkheid om de rivierduinen waar te nemen geoptimaliseerd te worden. Om volop van het eiland en de Binnen Lek en al de genoemde facetten te kunnen genieten, zou je eigenlijk een rondwandeling moeten kunnen maken. Door het voormalige brug- getje, waarvan de schilderachtige restanten nog te zien zijn op afbeelding 4, van het eiland naar de winterdijk te herstellen kan dit gerealiseerd worden. Wanneer enkele organisaties als Staatsbosbeheer, Rijkswaterstaat, het Hoog- heemraadschap de Stichtse Rijnlanden en de provincie Utrecht elkaar hierin zouden kunnen vinden, dan kan hier een prachtig Aardkundig Monument ontstaan.

Als u iets meer wilt lezen en met name ook zien over Aardkundige Waarden, dan is er goed nieuws. De provincie Utrecht heeft het boekje Aardkundige Waarden in de provincie Utrecht herdrukt. In de 2e herziene druk is een extra hoofdstuk opgenomen over het vorig jaar gerealiseerde aardkundig monument 'Zwerfsteneneiland Maarn'. Het boekje is telefonisch te bestellen (030-2582228) en de prijs blijft *f* 15,-.

Agenda

Historisch Café

Op vrijdag 9 juni is het laatste Historisch Café van dit seizoen. Gastspreker deze keer is de heer Gerrit Jansen, de 'kermisprofessor'. Hij zal het hebben over de Piekenkermis op de Maliebaan.
Plaats: de kelder van Café 't Weeshuis, Domplein 16, Utrecht
Tijd: 17.00 uur
Wist u al dat wij tegenwoordig ook hapjes serveren?
Op 8 september beginnen we weer met het eerste Café.

Filosofenmiddag

Op zondag 24 september organiseert Oud-Utrecht samen met de Alliance Française een filosofenmiddag. Dit ter ere van de 350ste sterfdag van René Descartes, die verscheidene jaren in Utrecht heeft gewoond (op de Maliebaan). Op het programma staat in ieder geval een lezing over Descartes; wellicht komt er ook een filosofenwandeling, waarbij aandacht besteed zal worden aan andere filosofen die in Utrecht vertoefd hebben.
Aan het programma wordt nog gewerkt, zet de datum alvast in uw agenda!

Karel V en Gent

'In Gent stond de wieg van de grootste keizer van het Westen, Karel V. Hij zag zich een rijk in de schoot vallen waarvan vóór hem geen vorst had kunnen dromen. Maar met geen enkele stad heeft de keizer in zijn streven om als modern monarch de staat te centraliseren zozeer af te rekenen gehad als met zijn rebelse geboortestad Gent. De traditie van eigenzinnigheid waartegen de graven van Vlaanderen en na hen de Bourgondische hertogen zo lang ten strijde waren getrokken, was hier verre van uitgedoofd. Op zijn veertigste verjaardag heeft de keizer zonder mededogen en zeer radicaal een einde gemaakt aan de eeuwige opstandigheid. Hij maakte de Gentenaars tot 'stropdragers', de spotnaam waarmee ze de geschiedenis zijn ingegaan.'
Johan Decavele, *Gentenaars stropdragers*, 1995.

Excursie

Op 15 april mochten wij 120 belangstellenden verwelkomen in het Grand Hotel Karel V, voor een dag die geheel in het teken stond van Karel V. Het animo voor deze dag was groot, zo groot dat wij helaas vele mensen hebben moeten teleurstellen. Zij konden niet deelnemen aan de Karel V-dag.
Herhaling van deze dag in het Duitse Huis was om verschillende redenen niet mogelijk. Daarom heeft de Activiteitencommissie gezocht naar een alternatief. Wij denken dit nu gevonden te hebben in de op 8 oktober 2000 geplande excursie naar Gent, met als thema 'Karel V en Gent'.

Het programma ziet er als volgt uit:*

8.00 uur: vertrek per luxe touringcar, stop met kopje koffie onderweg
11.00 uur: ontvangst in Gent met koffie
11.30 uur: lezing door Johan Decavele (zie citaat hierboven), oudstadsarchivaris van Gent, thans hoofd dienst cultuur van deze stad. De lezing, getiteld 'Keizer Karel V, Mythe en werkelijkheid', wordt een historisch-biografische karakterschets van Karel V; een dubbelportret van enerzijds een goedmoedig keizer, dichtbij het volk, anderzijds een meedogenloos heerser.
12.45 uur: warme lunch in (waarschijnlijk) Restaurant Carlos Quinto.
14.15 uur: rondleiding in de St. Baafskathedraal, waar Karel V gedoopt is; bezichtiging van het beroemde 15de eeuwse altaarretabel 'Het Lam Gods'.
15.00 uur: koffie/theepauze
15.30 uur: wandeling door Gent onder leiding van deskundige gidsen, waarbij onder andere aan bod komen: een beeld van het middeleeuwse Gent; de Prinsenhof, waar Karel V geboren is en waar hij in 1540 zijn intrek nam tijdens de bestraffing van Gent; een beeld van Gent in Karel's tijd (Patershol); we eindigen bij het stadhuis, waar verschillende elementen nog herinneren aan de bestraffing van Gent.
17.45 uur: vertrek naar Utrecht, koude avondmaaltijd in de bus
20.00 uur: aankomst te Utrecht

** wijzigingen voorbehouden*

U kunt zich inschrijven voor deze excursie door overmaking van ƒ60,00 (leden) of / ƒ120,00 (niet-leden) op girorekening 56066 t.n.v. De penningmeester van Oud-Utrecht, o.v.v. 'Karel V en Gent'.
Degenen die zich hadden ingeschreven voor de Karel V-dag op 15 april, en die toen niet deel konden nemen, krijgen voorrang bij de inschrijving. Hun namen zijn bij de penningmeester bekend. Inschrijven is mogelijk tot 1 juli 2000.
Voor meer informatie: Jacquelien Vroemen, van 1 juni tot 12 juni tussen 18.00 en 19.00 uur, telefoon 030-2662914. Van 12 juni tot 1 juli kunt u bellen naar: Jacques Hauptmeijer, ook tussen 18.00 en 19.00 uur, telefoon 030-6047924. Als u een antwoordapparaat krijgt: spreek a.u.b. duidelijk uw naam en telefoonnummer in zodat wij u terug kunnen bellen.

Een straatlengte voorsprong in service!

Daar kunt u op rekenen bij de verkoop van uw huis door ERA Makelaardij Utrecht.

Gaat u maar na. Wij geven uw huis een opvallende presentatie op een druk punt in het winkelgebied Utrecht-Oost, in het landelijke ERA Woonmagazine en op internet (www.era.nl en www.nvm.nl).

Wij plaatsen opvallende "te koop" borden, adverteren voor u en sturen een mailing aan de omwonenden.

Wij geven u de ERA Service Waarborg waarin duidelijk staat wat u van ons mag verwachten. Daarnaast bieden wij u de mogelijkheid van het Koper Garantie Plan tegen gebreken. En u krijgt een uiterst professionele begeleiding tot na de overdracht.

Kortom, wij wachten niet af, maar gaan actief voor u op zoek naar een koper. Sterk door service is ons motto.

Wij maken het iedere dag waar!

Makelaardij Utrecht

ERA

Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65, 3581 KN Utrecht
Tel. 030 233 21 32. Fax 030 254 60 26.
E-mail: MakelaardijUtrecht@era.nl
Internet: www.era.nl/MakelaardijUtrecht

NVM

geenen cs

bedrijfsjuridische dienstverlening

Mr J. C. V. Geenen

* Contracten
* Contractbesprekingen
* Behandeling én overname van incasso's
* Begeleiding bij aan- en verkoop onroerend goed
* Assurantiën en financiële dienstverlening

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

tel. 030-231 68 40
fax 030-233 45 95

Hermans & Schuttevaer

notarissen

Aangesloten bij

FORMAAT NOTARISSEN

Utrecht : Hermans & Schuttevaer • Maliebaan 81 • Tel. 030 - 233 66 99
Vleuten: Notarispraktijk Hagen • Pastoor Ohllaan 25 • Tel. 030 - 677 61 17
(maakt deel uit van Hermans & Schuttevaer).

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- Aan- en verkoopbegeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

makelaardij in onroerende goederen **Muus & IJzerman**

NVM

ISO 9002 GECERTIFICEERD

Maliebaan 48, Postbus 14014, 3508 SB Utrecht, Telefoon: 030 - 234 00 08, Fax: 030 - 232 19 70

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030-2631111
fax: 030-2623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

BEAUFORT BOGAARD
MAKELAARS

Voor een gedegen advies in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvestging

Maliebaan 39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**

J&B Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

J&B

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheken

pre-publishing
content management
cd-rom
internet
digital print
drukwerk
direct mail
logistieke dienstverlening
teleservices

PlantijnCasparie
→Utrecht

Vrieslantlaan 14
3526 AA Utrecht
Postbus 7052
3502 KB Utrecht

T 030-282 28 22
F 030-288 35 61

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

Je moet ze soms horen over deze kunst. Dan zeg ik: verderop hangen de Hollandse meesters. Jullie zijn hier gewoon nog niet aan toe. Dat laatste zeg ik natuurlijk niet. Dat denk ik alleen.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt van ons een gratis Museumjaarkaart op uw Europas. Want we willen graag dat iedereéén kan genieten van kunst en cultuur.

Rabobank
Midden in de samenleving

Rabobank Utrecht (030) 287 87 00

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Oud-Utrecht

BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

73e jaargang

4

2000

In de voetsporen van de meester

Drs. A.M. Janssens

Ramptoerisme naar het verleden

De Bruntenhoftuin

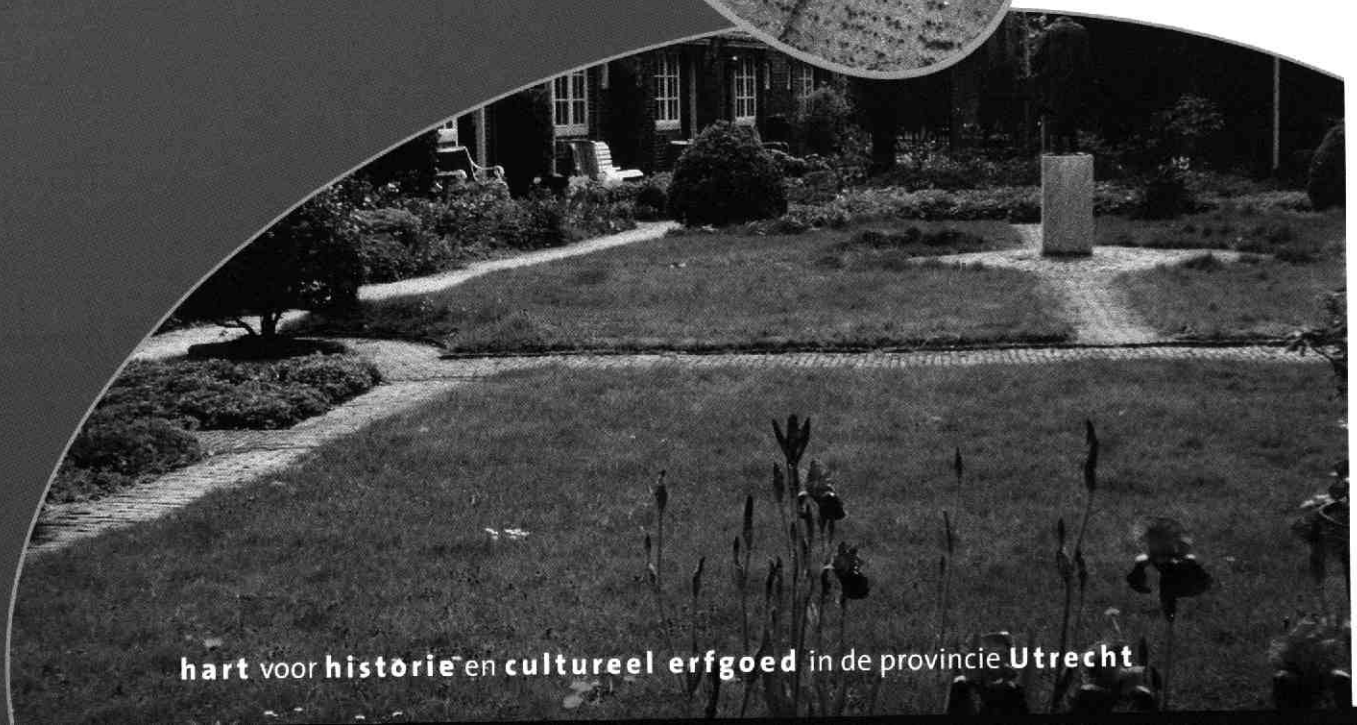

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

voor
Utrecht-boeken
stad en provincie

Broese Wristers
Boekverkopers

aan de Stadhuisbrug 5 - Utrecht - tel. 030 2335200

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Maarssenbroeksedijk 15A
3606 AG Maarssen
Tel. 030-241 31 15

DAATSELAAR & GODHELP
ANTIQUAIRS - BEËDIGD TAXATEUR
Lid. VHOK/CINOA/VNAG/NVK

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Utrecht
Korte Jansstraat 17-19, 3512 GM Utrecht
Tel. 030-2318266, Fax 030-2316474

Amsterdam
Rokin 46, 1012 KV Amsterdam
Tel. 020-6208100

Laren
Torenlaan 5, 1251 HE Laren
Tel. 035-5381454

'beeldbepalend in bouwen'

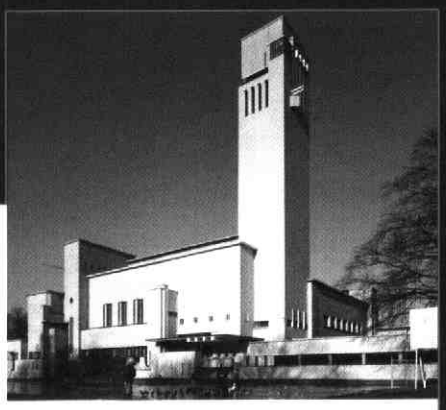

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Zeist
Maarssen

*Telefoon
030-2412912
(hoofdvestiging)

AANNEMINGSBEDRIJF H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

* **Elektra**
* **Klimaat**
* **Sanitair**
* **Beveiliging**
* **Telematica**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN
BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

Rectificatie

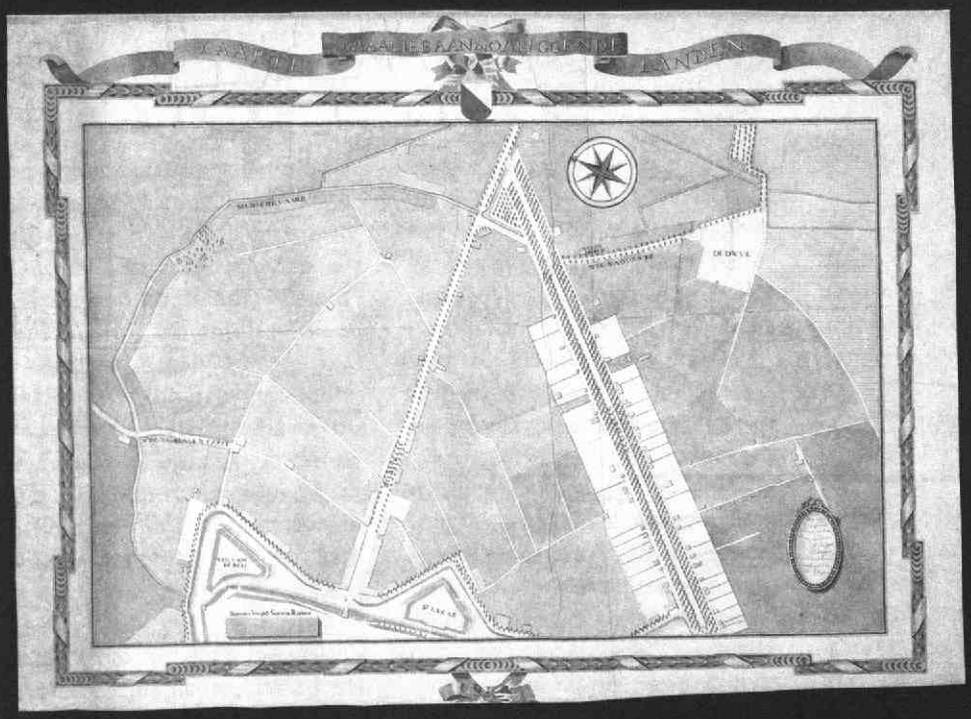

In het artikel van mevrouw Lammertse-Tjalma getiteld 'De Nieuwe Baan met de plaatsen de Oorsprong en het Hoogeland' (nummer 3 van deze jaargang) is het een en ander mis gegaan met de volgorde van de afbeeldingen. Dit is de juiste afbeelding 1 behorend bij dit artikel [Kaart van de Maliebaan en omliggende landen, 1783. Bron: Het Utrechts Archief].
De bij het artikel opgenomen afbeelding 1 (kaart van het buitengoed de Oorsprong aan de Nieuwe Baan, ca 1850) is in werkelijkheid afbeelding 4.

De redactie

Inhoud

Van de bestuurstafel 92

In de voetsporen van de meester 93
VINCENT VAN DRIE

Mw. drs. A.M. Janssens: Kapitale bijdrage aan historie van Centraal Museum 99
JOS DE MEYERE

Bruntenhoftuin Van gesloten 'speelhoff' naar openbare stadstuin 104
MARIJKE DONKERSLOOT-DE VRIJ

Ramptoerisme naar het verleden 110
WIM HOOGENDOORN

Literatuursignalement 112

Agenda 113

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
73e jaargang nr. 3
juni 2000
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: P.A. Blok
Secretariaat:
Mw. C.C.S. (Tolien) Wilmer,
p/a Alexander Numankade 199-201,
3572 KW Utrecht.
Tel.: (030) 2866611
Fax: (030) 2866600
Het internetadres van Oud-Utrecht is: www.oud-utrecht.nl
Penningmeester: P. Kroes
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,
Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt ƒ 54,= per jaar (26- ƒ 30,-; 65+ ƒ 44,- per jaar).
U-paslid ƒ 30,-
Familielidmaatschap ƒ 15,-
Contributie- en ledenadministratie:
P. Kroes.
Betaling contributie op giro 575520.
Redactie: B. van den Hoven van Genderen, M.C. van Oudheusden, J.C.M. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, M.A. Vugts en M. van de Vrugt.
Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: Jeroen Tirion, Utrecht
Vormgeving cover: Hans Lodewijkx
Druk: PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht.
Tweemaandelijks tijdschrift
verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda nummer 5/2000:
20 augustus 2000, verschijningsdatum 1 oktober 2000.
Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versie 5 of Word versie 6). Aanbevolen omvang 3000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de bestuurstafel

Voorjaarsledenvergadering 2000

Eerst nadat de datum voor de voorjaarsledenvergadering op 22 juni was vastgesteld werd ik me ervan bewust dat die op gespannen voet stond met de naam van de vergadering. Op 22 juni zou immers de zomer al officieel begonnen zijn. De datum was echter op voorstel van de secretaris zeer bewust op de eerste voetballoze avond rond de langste dag van het jaar bepaald. Dan zouden immers de fraaie gebrandschilderde ramen van de St. Antoniuskerk het beste bezichtigd kunnen worden.
Niet alleen de datum, ook de locatie was met zorg gekozen. Onze vereniging heeft zich immers ingezet voor behoud van pastorie en tuin van de St. Antoniuskerk. Die werden bedreigd door appartementenbouw. Gelukkig lijkt thans de ernstigste dreiging afgenomen. De keuze voor de vergaderlocatie leek temeer aangewezen, nu de agenda als onderwerp bevatte het onderdeel van het beleidsplan inzake het waken over het behoud van het cultureel erfgoed. Aan de formulering daarvan leverde de Commissie van Acht een belangrijke bijdrage.
Maar niet alleen datum en locatie maakten de voorjaarsledenvergadering 2000 bijzonder. Die vergadering was het meest memorabel, omdat gesproken zou kunnen worden over het bestemmen van de opbrengst van het zeer grote legaat van mevrouw Ulbrich. Dat legaat biedt onze vereniging extra mogelijkheden en nieuwe kansen.

Alvorens kort in te gaan op de vergadering, beken ik u dat die mij in tweeërlei opzicht enigermate heeft teleurgesteld. Allereerst had ik, gelet op de agenda, een wat royalere opkomst verwacht. Meer nog stelde de toonzetting van de discussie over het legaat mij teleur. Ik vond dat er wel erg vanzelfsprekend en koel over het verdelen van de opbrengst werd gesproken. Ik miste een vleugje emotie, vreugde en dankbaarheid over het uitzonderlijke dat onze vereniging na 77 jaar is overkomen. Die gedachte kwam bij mij op tijdens de thuisreis.
Tijdens de vergadering hoorden we eerst wat de redacties en commissies uit onze vereniging aan de leden te rapporteren hadden en wat ons nog allemaal te wachten staat. De tijd en inzet door leden ten behoeve van de vereniging in die fora besteed én de resultaten vind ik indrukwekkend.
Vervolgens werd het deel van het beleidsplan inzake het waken over het behoud van het cultureel erfgoed aanvaard. Dat deel van het beleidsplan geeft weer hoe onze vereniging tegen het tweede deel van haar statutaire doelstelling aan kijkt. Die doelstelling staat vermeld in de colofon op de vorige bladzijde. Uitwerking is nog nodig, vond de vergadering. Het bestuur zal die gaarne ter hand nemen.

Dat het meeste zou worden gesproken over de gewenste bestemming van de opbrengst van het legaat was te voorzien. Belangrijk discussiepunt vormde de stelling van de kascommissie dat de structurele kosten van de vereniging, zoals die voor Tijdschrift, Jaarboek en beheer, uit de contributies moeten worden betaald en niet mede vanuit het legaat bekostigd zouden mogen worden.
Die gedachte vond veel steun, die nadien meer genuanceerd werd. Als wensen werden geuit: het frequenter verschijnen van het Tijdschrift, ondersteuning van de Kadastrale Atlas van Vleuten-De Meern, ondersteunen van historisch onderzoek over Utrecht en jaarlijks een grote activiteit voor de leden. Op voorstel vanuit de vergadering werd besloten dat tot 1 september a.s. nog wensen bij het bestuur kunnen worden ingediend. Alle wensen zullen, voorzien van een kostenplaatje én een advies van het bestuur in de najaarsledenvergadering van 23 november a.s. aan de leden worden voorgelegd.

Ook werd besloten dat de concept-statuten van de stichting, die belast zal worden met het beheer van het legaat, ter inzage zullen liggen bij Het Utrechts Archief. Van de zijde van het bestuur werd en wordt erop gewezen dat de bestemming van de netto-opbrengst van het legaat volledig bij de ledenvergadering zal berusten; de stichting zal zich dan ook uitsluitend met het beheer bezighouden.
Zie hier een bondige weergave van wat besproken en besloten werd.

Tijdens de vergadering zagen we de ramen van de kerk in kleurenrijkdom afnemen. Niet afgenomen was het enthousiasme van de heer Staal, die bouwkundige aspecten en het interieur van de kerk boeiend toelichtte. Dat die toelichting nog na de rondleiding doorging in de vorm van antwoorden op vragen gaf aan hoezeer de leden geboeid waren geraakt. Aldus kwam een einde aan een ledenvergadering die memorabel was door datum, locatie, beleidsplan en vooral het legaat. Ik stel mij voor in het volgende tijdschrift nog een keer op onze weldoenster terug te komen.

P.A. Blok,
voorzitter

In de voetsporen van de meester

Historische achtergronden bij een gesigneerde penanttafel (MVD) 1766, toegeschreven aan Matthijs van Dijk (Utrecht 1745 - Schiedam 1800), élève van de Fundatie van Renswoude en leerling van de meesters beeldhouwen Arnoldus Koopman en Willem van der Wall te Utrecht.

De penanttafel maakt deel uit van de collectie meubelen van de Utrechtse Fundatie van Renswoude, aan de Agnietenstraat. Het meubel vormt een set met een tweede tafel en twee bijbehorende hoge spiegels. Zij staan nog steeds op hun oorspronkelijke plaats in de Regentenzaal van het Fundatiegebouw. Men spreekt van penanttafels en penantspiegels als de meubelen speciaal zijn gemaakt om geplaatst te worden voor de penanten, de smalle muurdelen tussen de raamkozijnen. De penantmeubelen zijn geheel in overeenstemming met de principes van de rococo-stijlperiode vormgegeven en vormen een geheel met het interieur van de Regentenzaal. De tafels zijn gebeeldhouwd uit een eiken frame,

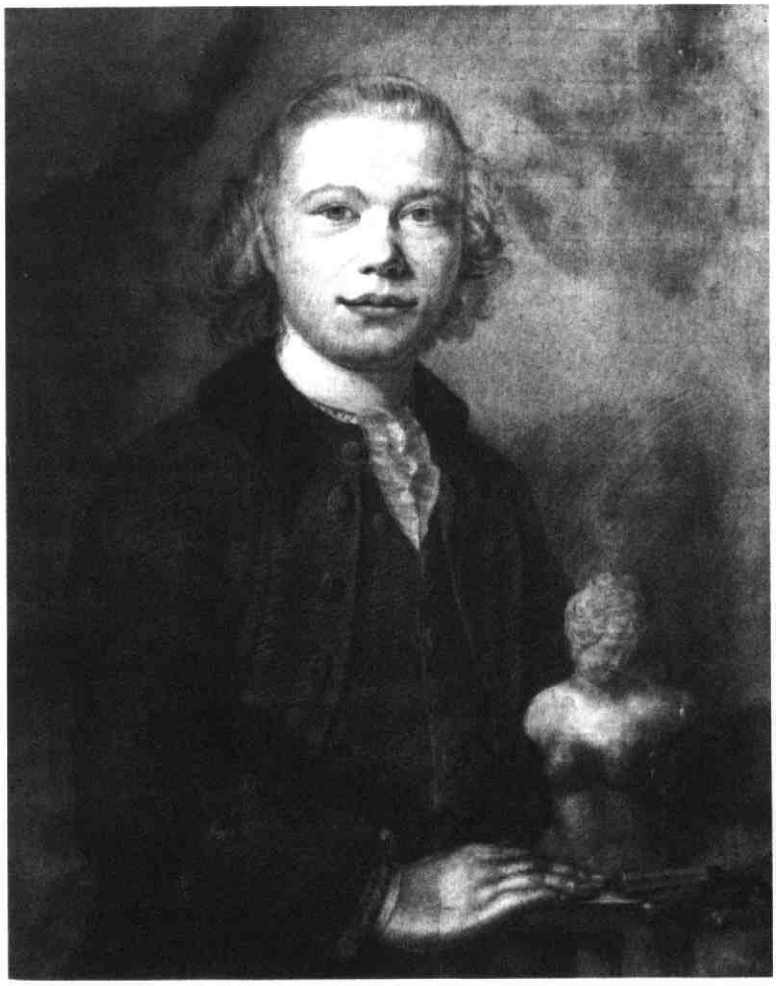

Portret van Matthijs van Dijk met gesneden vrouwentorso en beeldhouwersgereedschap, door een leerling van Van Velthoven. Fotodienst van Het Utrechts Archief

Gestempelde signatuur op de bovenzijde van linker penanttafel in de Regentenzaal van de Fundatie van Renswoude te Utrecht, toegeschreven aan Matthijs van Dijk. Foto: V.A. van Drie

gepolychromeerd met lichtgroen en goud en voorzien van een donkergrijs hardstenen blad. Ze zijn met bouten aan de muur bevestigd omdat er alleen voorpoten, ofwel voorstijlen, zijn aangebracht waardoor het meubel niet zelfstandig aan de muur kan staan. Het gesigneerde exemplaar bevindt zich voor de linker penant aan de zijde van de Agnietenstraat. De tafel is in centimeters gemeten, 89 hoog, 78 breed en 49 diep. De linker stijl is aan de onderzijde, en de rechter stijl aan bovenzijde gestempeld met de letters M V D.

In 1991 is het snijwerk van de penanttafel gerestaureerd en werd de signering ontdekt.[1] Men ging er bij de Fundatie vanuit dat de bovengenoemde meubelen uit het bezit van de stichteres, Maria Duijst van Voorhout kwamen. Zowel de aanwezigheid als de betekenis van de aangetroffen signering op een van de twee exemplaren was niet bekend. In de wetenschap dat het zeer uitzonderlijk is om een in Nederland vervaardigd meubel met een signatuur aan te treffen, ben ik op onderzoek uitgegaan. Het resultaat is de hier beschreven levens-

VINCENT VAN DRIE, MEUBELRESTAURATOR.

In de voetsporen van de meester

geschiedenis van een leerling van de Utrechtse Fundatie van Renswoude, die tot beeldhouwer werd opgeleid en zich vestigde in Schiedam alwaar hij tweehonderd jaar geleden is overleden.

Weesjongen in het Ambachtskinderhuis.

Matthijs van Dijk wordt in 1745 te Utrecht geboren als zoon van Gerrit van Dijk en Stephanie Peerdevoet. Hoewel zijn vader roomskatholiek is, wordt hij op 1 juni in Buiten Tolsteeg hervormd gedoopt. Op 12 december 1748 wordt hij op driejarige leeftijd in het Stads Ambachtskinderhuis te Utrecht geplaatst. Mogelijk is het verschil in kerkelijke gezindte bij de ouders van Matthijs, de reden waarom hij zeer waarschijnlijk als wees, juist in dit kinderhuis wordt geplaatst. Dit kinderhuis nam als enige kinderen uit gemengde huwelijken op, maar droeg vanzelfsprekend een gereformeerd karakter, omdat in die tijd de heersende religie onverbrekelijk met de heersende stand was verbonden. Verder is er geen familie bekend. De kosten voor levensonderhoud worden betaald door de Aalmoezenierskamer. In het kinderhuis ontvangt hij beperkt onderwijs, waarbij hij op elfjarige leeftijd leert spellen. In 1757 krijgt hij onderwijs in de speciaal ter voorbereiding van de opname in de Fundatie opgerichte kweekschool, eveneens in het gebouw van het Ambachtskinderhuis.

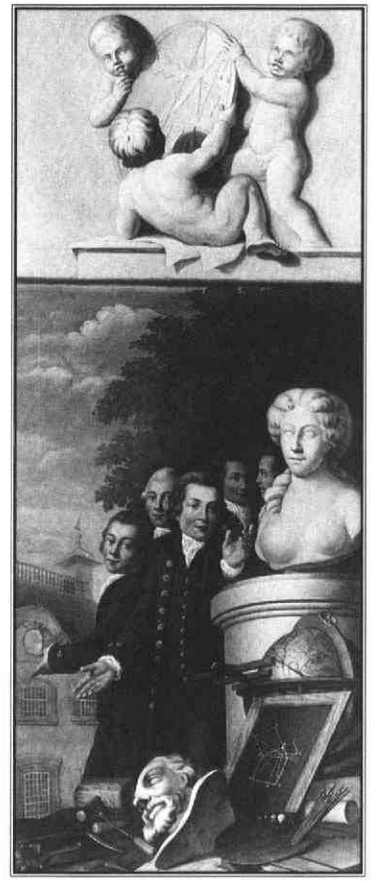

J. Krakoo, 1777. Leerlingen met opleidingsattributen, het gebouw, wapen en borstbeeld van de Vrijvrouwe. Schoorsteenstuk in het Fundatiegebouw te Utrecht. Fotodienst van Het Utrechts Archief

Een gesigneerde penanttafel (MVD), Utrecht ca. 1768, toegeschreven aan Matthijs van Dijk. Fotodienst van Het Utrechts Archief

Elève van de Fundatie van Renswoude.

In 1749 maakt Maria Duijst van Voorhout (Delft 1672 - Utrecht 1754), Vrijvrouwe van Renswoude, haar testament op. Zij heeft het voornemen om haar kapitaal na haar dood beschikbaar te stellen voor de opleiding van verstandige, schrandere en bekwame jongens die in twee weeshuizen in Delft en Den Haag en in het Stads Ambachtskinderhuis van Utrecht verblijven. Het is haar bedoeling dat zij les krijgen in hetzij 'de Mathesis, Teekenen of Schilderkonst, Beeldhouwen of Beeldsnijden, oefeningen in sware Dijkagien tot behoudinge van ons Landt tegens sware overstromingen van het water of dergelijke Libere Konsten'. Zij overlijdt op 26 april 1754 op het Janskerkhof te Utrecht.

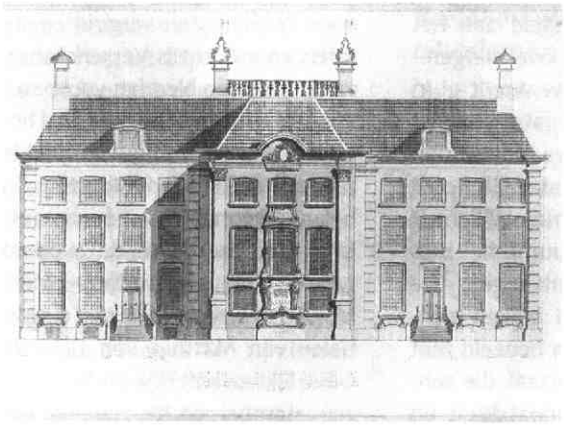

J. Vermeer, 1792. Vooraanzicht van het Fundatiegebouw met links het Fundatiehuis en rechts het Stads Ambachtskinderhuis. De Regentenzaal bevindt zich achter de hoge ramenpartij, in het middengedeelte van het gebouw. Het Utrechts Archief

Haar testament wordt op 1 mei openbaar gemaakt. Na de daar uit voortvloeiende oprichting van de drie Fundaties van Renswoude wordt door de regenten in Utrecht besloten tot de bouw van een Fundatiegebouw aan de Agnietenstraat, op de kop van de Lange Nieuwstraat. Joan Verkerk krijgt de opdracht om dit prestigieuze gebouw te ontwerpen en toezicht te houden op de bouw.

Als het gebouw in 1761 gereed is, worden de jongens in oktober toegelaten. Zij heten voortaan alumni, kwekelingen of élèves. Matthijs van Dijk behoort dan, op 16-jarige leeftijd tot de eerste groep. Zijn leven speelt zich vanaf dat moment voornamelijk binnen de muren van het Fundatiegebouw af. Hij krijgt een zeer modern kostuum aangemeten in de kleuren blauw, wit, zwart en rood, de kleuren van het wapen van de Vrijvrouwe. Een binnenvader is verantwoordelijk voor de dagelijkse gang van zaken. Hij ziet er op toe dat Matthijs en zijn medeleerlingen om 6 uur 's ochtends, net gekleed naar beneden komen en zich verzamelen in 'een gemeen' vertrek om aan het ochtendgebed deel te nemen. Op zondag is er de gebruikelijke dubbele kerkgang; 's ochtends naar de Nicolaïkerk en 's middags naar de Geertekerk. Het eten wordt opgediend op met tafellinnen en servetten gedekte tafels. Matthijs moet zijn tweepersoons bed delen met de twee jaar oudere Jacobus van Wijk.

De weekindeling van de alumni is bepaald door circa 20 uur mathesis en minstens 2 uur catechese, waarbij er per vier dagen van de week 2 uur tekenen, en soms Frans of Engels wordt gegeven. Laurens Praalder (1711-1793) krijgt in juni 1761 een aanstelling als binnenvader en vooral mathematicus. Hij geeft wiskunde, natuurkunde, mechanica, kosmografie, en alles wat verder bij landmeten en navigatie te pas komt. Dirk de West gaat 'schoonschrijven' geven. Een zekere 'vader' Anthonie Veerman leest de kranten en gaat de geografische gegevens met hen na op de globe. Hendrik van Velthoven (1728-1770) wordt aangesteld als tekenmeester, hoewel de benoeming vanwege zijn katholieke gezindte omstreden is. Hij geeft aan enkele leerlingen de opdracht om de portretten van de élèves op papier vast te leggen. De portretten sieren nog steeds de wanden in het gebouw. Het is zeer waarschijnlijk dat er ook exemplaren door Matthijs zijn getekend omdat tekenen en schetsen tot de basisopleiding behoren van een toekomstig beeldhouwer.[2] Ook Matthijs is geportretteerd met naast hem een van zijn gesneden werkstukken en zijn beeldhouwers gereedschap. Dat Matthijs tekentalent heeft blijkt uit het feit dat er wordt geopperd om hem de nog ontbrekende schilderijen boven de deuren, de sopraportes van het interieur in de Regentenkamer te laten maken. De reden waarom hem de opdracht uiteindelijk niet wordt gegeven is niet bekend. In 1770 wordt Van Velthoven opgevolgd door Johann Jacob Maurer (1737-1780).

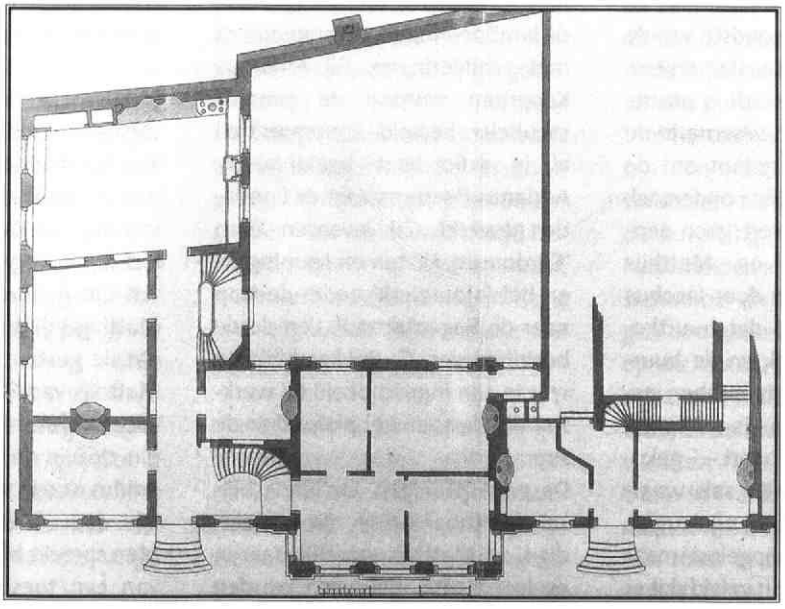

Plattegrond Fundatiegebouw. Het Utrechts Archief

In april 1763 wonen er 11 jongelingen en 2 dienstmaagden in het Fundatiegebouw. De volgende kleine anekdote uit het archief van de Fundatie illustreert een stukje van Matthijs' fundatieleven.
Hij is tijdens de regentenvergadering van 13 juli onderwerp van gesprek. Er blijken problemen te zijn geweest tussen de twee dienstmaagden en de overbuurvrouw in verband met een vermeende diefstal van turf. Lange Karel, de vader van de jongste dienstmaagd zou daarbij betrokken zijn geweest. Tijdens een onderzoek door enkele regenten komt heel wat naar boven. Matthijs van Dijk heeft gezegd dat hij halverwege de maand juni 's morgens vroeg de sleutel van de poort in de kelder heeft gevonden. Hij heeft de poort geopend en 'een boodschap verricht'. Volgens zijn zeggen heeft hij tijdens zijn afwezigheid gedurende een half uur, de poort open laten staan. Hij acht het mogelijk dat toen de turf van de Fundatie is gestolen. Als de heren informeren

Regentenzaal Utrechtse Fundatie van Renswoude. Fotodienst van Het Utrechts Archief

naar de boodschap blijkt Matthijs in grote verlegenheid te worden gebracht. Hij zweert eerst dat hij 'zulks maar eens van zijn leven gedaan heeft' en bekent daarna dat hij bij een 'vrouw van zonden' is geweest op de Oude Gracht bij de Geertebrug. Na deze bekentenis komen er allerlei pekelzonden aan de orde. Alle jongens blijken te weten dat de sleutel van de kleerkast op de slaapkamerdeur, en de ladesleutels op de ramen aan de walkant passen. De oudste van de alumni bezit een vuurslag en een tondeldoos en er wordt 's nachts flink tabak gerookt, waarna in de kelder bier wordt getapt om de dorst te lessen. Het onderzoek naar de diefstal levert geen eenduidige verklaring op. Matthijs van Dijk, bijgestaan door Jacobus van Wijk, verklaart dat buurtbewoner Willem Odijk en de buurvrouw van nr 10 iets hebben gezien. Volgens hen is '...eenen lange Carel uijt de poort.-..' gekomen '...met een witte sak, waarscheijnlijk met turf, op zijn rug...'. De diefstal is niet opgelost maar zal er wel toe hebben geleid dat er paal en perk is gesteld aan het vrije leventje van de kwekelingen.

Het Fundatiegebouw wordt al in de beginjaren regelmatig gebruikt voor representatieve doeleinden ten behoeve van de stad. Zo wordt op 8 maart 1766 Prins Willem V door het Stadsbestuur in het moderne gebouw ontvangen. De Utrechtse regenten blijken zichzelf goed te hebben bedeeld met een fraaie Regentenzaal, die centraal tussen het Fundatiehuis en het Ambachtskinderhuis was gesitueerd. Vanuit de zaal had men een vrij uitzicht, over de Lange Nieuwstraat richting de Dom en via de tuinen richting de wal.

Opleiding tot beeldhouwer.

In 1763 heeft Matthijs op 18 jarige leeftijd voor timmeren als beroepsopleiding gekozen. Op 13 juli is hij 'op ambacht' gegaan bij beeldhouwer Arnoldus Koopman (meester 1755).[3] Deze woont op de Lange Nieuwstraat vlakbij het Fundatiegebouw. Hij leert schetsen, ontwerpen, boetseren, beeldhouwen en beeldsnijden. Daarvoor betaalt de Fundatie 80 gulden per jaar aan Koopman. Het leergeld ten behoeve van het Antijcksnijdersgilde (bijlhouwersgilde) bedraagt 2 gulden en wordt door Matthijs zelf, op 25 maart 1764 afgedragen.[4]

In de Regentenzaal worden langzaam maar zeker de door timmerman Adrianus Verbeek uitgevoerde lambrizeringen gecompleteerd met schilderingen. Bij Arnoldus Koopman worden de penantmeubelen besteld. Koopman had al in 1760 met beeldhouwer Adrianus Beertens voor de Fundatie gewerkt. Zij leverden toen 'Cardousen, Lijsten en Leuningen' en het 'ajourwerk' onder de trap naar de Regentenzaal. Een derde beeldhouwer, G. Bakker blijkt in 1761 te zijn ingeschakeld bij werkzaamheden aan het plafond en de sopraportes.

De penantspiegels en tafels blijken bij Koopman te zijn vervaardigd, als Matthijs van Dijk daar in de leer is. De meubelen worden door W. Schouten verguld en de tafels door Cornelis Verkerk Jansz. van marmeren bledden voorzien.[5] Voor een penanttafel met blad betaalt de Fundatie 77 gulden. Het is zeer waarschijnlijk dat Matthijs, in belangrijke mate aan één penanttafel heeft meegewerkt. De op de penanttafel aangetroffen letters M V D komen overeen met de initialen van Matthijs van Dijk. De élève lijkt er letterlijk en figuurlijk zijn stempel op te hebben gedrukt. Aangezien er in het gilde naast Matthijs als leerling, geen andere personen met deze initialen worden aangetroffen en de andere betrokken ambachtslieden afwijkende initialen hebben, is het zeer waarschijnlijk dat deze letters naar hem verwijzen.

Deze penanttafel behoort tot de heel zeldzame gesigneerde Nederlandse meubelen. De in ons land vervaardigde meubelen worden zelden voorzien van stempels. Als ze worden aangetroffen gaat het meestal om het stempel van het Amsterdamse St. Jozefsgilde en vaak niet zoals bij Franse meubelen om een verwijzing naar de maker. Een uitzondering op deze regel vormen de stoelen van Adam Struys (1721-1782) uit Den Haag, die zijn meubels stempelt met AS of A. STRUYS. Een ander voorbeeld vormen de twee stoelrompen uit ca. 1675-1680, met daarop de letter G gesneden en het wapen van Leiden gestempeld.

Het is bekend dat vaak door de élèves van de Fundatie als blijk van hun kunnen en waarschijnlijk ook als dank, een door hen vervaardigd product werd geleverd. Het is vanwege dit gebruik en het feit dat geen ander produkt van Matthijs bij de Fundatie bekend is, dat de gestempelde initialen aan Matthijs van Dijk kunnen worden toegeschreven. Het meubel is begin 1766 in de werkplaats van Arnoldus Koopman zeer waarschijnlijk door Matthijs vervaardigd. Men spreekt bij deze constatering van een toeschrijving omdat er

geen document is gevonden waar de levering uit blijkt van Matthijs aan de Fundatie of aan Koopman.

Na Matthijs zijn vertrek bij Koopman in 1769/1770 neemt Jacobus Schrieder zijn plaats in. De meester beeldhouwer is in die periode tekenmeester van het Gereformeerd Burgerweeshuis geworden. Ten behoeve van zijn lessen koopt hij diverse boeken en prenten. Symon Bosboom, *Cort onderwijs van de vijf Colommen* en Abraham Bloemaert, *Oorspronkelijk en vermaard konstrijk tekenboek*, zijn enkele voorbeelden. Boeken waar Matthijs mogelijk ook les uit heeft gekregen. Zijn volgende leermeester wordt de beeldsnijder Willem van der Wall (meester 1755).[6] Deze leerperiode is echter aanzienlijk korter omdat op 1 april 1771 door de regenten, een maximum leertijd van 10 jaar wordt ingevoerd. Matthijs van Dijk en Jacobus van Wijk worden beiden, kort daarop op staande voet ontslagen uit de Fundatie van Renswoude.

Matthijs vertrekt dan naar Schiedam en lijkt zijn naam iets te hebben aangepast. 'Mattheus van Dijk ... geboortig van Utrecht' verkrijgt op 3 augustus 1771 het Klein Burgerrecht van Schiedam. Op 28 augustus beklaagt hij zich over het feit dat hij ondanks zijn eervol ontslag nog steeds geen 'uitzet' heeft mogen ontvangen. De oorzaak voor het uitblijven van zijn uitkering lijkt een interne ruzie te zijn over de financiën, tussen de Regenten van de Fundatie en een van de drie executeurs-testamentair Van Wachendorff.

De vorm waarin door de Fundatie wordt uitgekeerd is per geval verschillend. Het bedrag wordt bij voorkeur in porties voldaan. Er wordt onregelmatig uitgekeerd. Matthijs ontvangt telkens 50 gulden. Als de uiteindelijke bestemming dan conform de bedoeling van De Fundatie is, volgt de finale uitzet.

Beeldhouwer, schoolmeester, tekenleraar.

Op 18 oktober (St. Lucas) 1771 als hij 26 jaar oud is, treedt Matthijs toe tot het Lucasgilde van Schiedam. Als gildebroeder betaalt hij ieder jaar 4 stuivers. Er wordt hem geen meesterproef afgenomen want dat is alleen gebruikelijk voor de glazenmakers. In het jaar 1777 wordt vrijwel bij iedere gildebroeder van het Lucasgilde zijn beroep vermeld. Als enige staat beeldhouwer Matthijs vermeld. In 1781 betaalt hij zijn laatste bijdrage aan het gilde.

In verband met zijn aanstaande huwelijk vraagt Matthijs op 24 maart 1773 'een uitzetje' aan de Fundatie. Hij gaat op 24 april hervormd in ondertrouw met Grietje van der Horst. De volgende dag richt hij zich in een brief tot de binnenvader, waarin hij zich beklaagt over het uitblijven van de financiële steun. Op 16 juni krijgt het prille paar bezoek van de heer Van Wachendorff. Hij doet hiervan 'een weledele en zeer gunstige getuigenis' bij de Fundatie. Mattheus en Grietje laten een 'Testament van egtelieden niet boven 4000 gulden' op de langst levende opstellen. Hun eerste dochtertje Pieternella wordt in 1774 geboren, maar leeft slechts 18 dagen. Op 4 juni 1775 wordt Pieternelletie van Dijk geboren.

In 1781 heeft hij een betrekking gekregen als schoolmeester van het Hervormd Weeshuis in Schiedam. Het is niet duidelijk of hij zijn werkzaamheden als beeldhouwer is gestopt. Als vergoeding voor zijn diensten en die van zijn vrouw als breimoeder, ontvangt hij 110 gulden per jaar en kost en inwoning voor zijn gezin. Dat is in die tijd een redelijk salaris. Er wordt vermeld dat hij burgers van buiten het Weeshuis tekenonderricht mag blijven geven. Daaruit valt te concluderen dat hij dit voorafgaand aan deze periode ook deed. De burgers melden zich op 9 juni aan om onderwezen te worden in de tekenkunst. Matthijs krijgt toestemming om niet aanwezig te zijn bij de avondlijke catechisatie. Voor wat betreft de tekenles aan de weeskinderen krijgt hij op 8 september 1783 de complimenten voor de behaalde gunstige examenresultaten. Twee jaar later krijgt Grietje de nieuwe functie van naaimoeder.

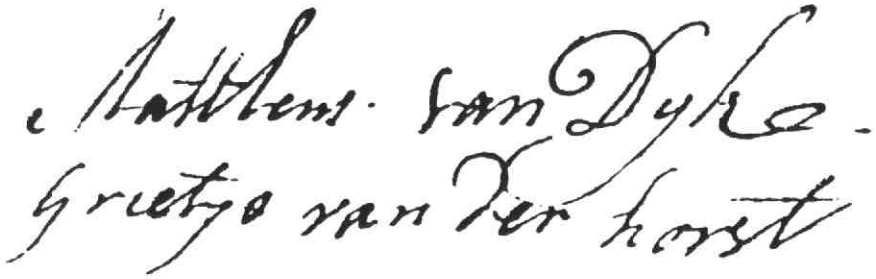

Handtekeningen van Mattheus van Dijk en Grietje van der Horst.

Patriottentijd

Vóór 1787 is het Weeshuisarchief onvolledig. De oorzaak is niet te achterhalen, maar mogelijk heeft dit te maken met het roerige einde van de Patriottentijd. In die periode vallen de Pruissen Nederland binnen om het gezag van Willem V te herstellen waarbij de patriotten van hun stellingen worden verdreven. Naar schatting 5% van de bevolking van de Noordelijke Nederlanden slaat in de maanden september en oktober over het algemeen gedurende enkele dagen op de vlucht. Diverse patriotten, onder wie Willem Koopman (1758-1808)[7], de zoon van Arnoldus, vluchten naar Grevelingen of St. Omar in Frankrijk[8]. In het volgende jaar 1788 is Matthijs van Dijk niet meer in dienst van het Hervormd Weeshuis en wordt hij in

In de voetsporen van de meester

Dit artikel kunt u met het complete notenapparaat en de literatuurverwijzingen eveneens aantreffen op internet: www.oud-utrecht.nl

het archief niet meer aangetroffen. Er is dan sprake van een andere schoolmeester. De reden voor zijn ontslag is niet gevonden.
Er zijn geen feiten gevonden met betrekking tot zijn leven na deze periode. Tweehonderd jaar geleden, is Mattheus van Dijk op 23 augustus 1800 in zijn woonplaats Schiedam overleden. Hij is 55 jaar geworden. Zijn weduwe Grietje van der Horst overlijdt 20 maart 1820 in haar woning aan de Gooijstraat te Schiedam.

Noten

1 *De restauratie werd door de auteur uitgevoerd, in opdracht van mevrouw Marian Langenbach, toenmalig Châtelaine van de Fundatie van de Vrijvrouwe van Renswoude te Utrecht. Zij heeft mij zeer geïnspireerd en gestimuleerd bij dit onderzoek.*

2 *Het werd al waarschijnlijk geacht maar nu vanwege dit onderzoek meer gegevens met betrekking tot het beroep en het talent van Matthijs van Dijk bekend zijn geworden, is de conclusie gerechtvaardigd dat hij ook deel nam aan het tekenen van de portretten.*

3 *Arnoldus Koopman, (..., Utrecht 1805). Meester Beeldhouwer 15-1-1755, gereformeerd, gehuwd 26 december 1757 met Diewertina Bak. Lange Nieuwstraat W.Z., Wijk A (Oranjestam) nr. 309, in eigendom 6-9-1766.*
Uit dit huwelijk:
13 december 1758, Willem Nicolaas beeldhouwer, distillateur en patriot (overleden te Antwerpen 1808.
7 september 1760, Clasina Rutgera.
4 september 1763, Gergregta Christina.
Werkzaamheden:
1760 onderdelen voor de trap naar de Regentenzaal van de Fundatie van Renswoude.
1766 twee penantspiegels en een penanttafel voor de Fundatie van Renswoude te Utrecht.
1769 tekenmeester van het Gereformeerd Burgerweeshuis.
1762-1777 onderdelen van het interieur van Kasteel Loenersloot, voor Strick van Linschoten.
1781 Fronton met wapen van de stad, boven IJsselpoort aan het Stadhuis te Montfoort.
1787 Een rouwbort voor het graf van gesneuveld patriot, van der Vlerk in de Weeskerk.
1801 stopt als tekenmeester van het Gereformeerd Burgerweeshuis.

4 *HET UTRECHTS ARCHIEF, Bewaarde arch. I, inventaris nr. 141, ; Rekenboek Antijcksnijdersgilde 1611-1792.*

5 *HET UTRECHTS ARCHIEF, Archief Fundatie Vrijvrouwe van Renswoude II.B.5., inv. nr. 86. Uit het 'Tweede Capittel. Uitgave van Tractementen aan Meesters en Officianten deeser Fundatie' blijkt het volgende:*
Betaald 80 gulden, 'Aan Arnoldus Koopman Mr Beeldhouwer voor Een Jaar onderwijs aan Matthijs van Dijk, verschenen den 31 December 1766.'
HET UTRECHTS ARCHIEF, Archief Fundatie Vrijvrouwe van Renswoude II.B.5., Bijlagen tot de rekeningen, inv. nr. 108. Met betrekking tot de penantmeubelen is het volgende gevonden:
1 meij 1766, debet aan **A. Koopman** *voor het sneijden van twee spiegellijsten voor de penanten f120, twee penanttafels f80.*
15 may 1766, 2 fraje blauwe marmer gepolijste penantbledden, gebruik op de Zaal, 't stuk met arbeidsloon a 21 guld ... f42. Per ordere Jan Verkerk, **Cornelis Verkerk Jansz.**
27 Maaij, debet aan **W. Schouten**, *2 penant Taafels Verguld & uijtgediept a.16.gl. t stuk ... 32:-:-:, 2 extra groote penantlijsten dito a.26.gl. t stuk ... 52:-:-:*
De rekeningen blijken in Maart 1767 te zijn voldaan.

6 *Willem Hendrik van der Wall, (Utrecht 1716, Utrecht 1790).*
Meesterbeeldhouwer in het Antijcksnijdersgilde te Utrecht op 27-12-1755 op voorspraak van de Vroedschap. Hij werd door Jacob Cressant en de Haagse beeldhouwer Jan Baptist Xavery opgeleid. In 1764 werd hij lid van het Utrechtse schilderscollege, waar hij in 1778 zelfs tot mededirecteur werd benoemd.
Zijn werk stond geheel onder invloed van de zuidnederlandse barok, hij was directeur van de Stads Tekenschool.
Werkzaamheden:
1755 terracotta beeldengroep met de allegorische voorstelling van de christelijke liefde Caritas.
1764/1765 twee altaarbeelden en een preekstoel voor de katholieke schuilkerk St. Catharina te Utrecht.
1782 witmarmeren beeld van Galateia.-
Willem Rutgaart van der Wall, (Utrecht 1756,Utrecht 1813). Leerling van zijn vader Willem Hendrik van den Wall (beeldhouwer). In 1778 lid en in 1795 meester van het Utrechtse Gilde. Schilder van landschappen met vee. Hij was leermeester van Jan Kobell.

7 *Willem Nicolaas Koopman, (Utrecht 1758,Antwerpen 1808).*
Werkzaamheden:
1778 portretreliëf, G. Bonnet (1723,1805).
1781 beeld van Keizer Hendrik IV, voor de St. Mariakerk ter vervanging van een ouder exemplaar uit 1563 dat werd vervaardigd door Rijck Henricksz. van Beest. Deze is in 1844 bij de sloop verwijderd, verblijfplaats onbekend.
1783 portretreliëf, Cypriaan Berger (1700,1786).
1796 portretreliëf, Sebald Rau (1725,1818).

8 *De betrokkenheid met de patriotten blijkt uit een op 18 januari 1796 in de Raad van Utrecht besproken rekening:*
Door order van de Heere Raden de Stadt Utrecht in het jaar 1787, heeft A. Koopman, beelthouder, gemaakt een rouwbort met zeyn kreystroffees, een eike krans daarom, ovaal, 664 letters daarop gesneden voor Van der Vlerk.

voor het snijden van ider letter 1 Sr	*33, 4, -*
voor de ijke krans daarom	*28, 0, -*
voor de kreystroffees	*16, 0, -*
voor het hout	*10, 0, -*
Somma F	*87, 4, -*

De patriot Van der Vlerk sneuvelde op 9 mei 1787 tijdens de gevechten nabij Jutphaas.
Koopman werd negen jaar later uitbetaald.

Mevrouw drs. A.M. Janssens

Kapitale bijdrage aan historie van Centraal Museum

Op 17 januari 2000 overleed op 74-jarige leeftijd drs. Adeline Maria Janssens, voor intimi Lineke. Van 1972 tot 1988 was ze directeur van het Centraal Museum te Utrecht. Jos de Meyere, die in die periode conservator van dat museum was, blikt terug op die periode.

Mevrouw Janssens en wethouder Pot bij het begin van de viering van het 150-jarig bestaan van het Centraal Museum in 1988.

In 1972 maakte mevrouw Janssens de overstap van het Aartsbisschoppelijk Museum (thans Museum Het Catharijneconvent) naar het Centraal Museum (CM), een overstap tevens van een geborgen museum naar een turbulent instituut. Ze was haar carrière in 1956 begonnen als wetenschappelijk assistente en in 1960 werd ze adjunct-directeur van het Aartsbisschoppelijk Museum, dat onder één dak was gehuisvest met het CM.

De desastreuze situatie waarbij ze bij haar aantreden in 1972 werd geconfronteerd, viel haar zwaar tegen, ondanks het feit dat ze beschikte over de degelijke basis die noodzakelijk is voor een taak als die van directeur van een der grootste musea in Nederland. Bij haar afscheid in 1988 liet ze een museum achter dat niet alleen nationaal maar ook internationaal meetelde.

Moeilijke start

Mevrouw Janssens begon haar loopbaan als directeur van het CM met veel tegenwind. Gesteund door haar voorganger, mevrouw dr. M.E. Houtzager, had het Utrechts Nieuwsblad een intensieve campagne gevoerd om dr. L. Gans als directeur van het Centraal Museum aan te stellen. De heer Gans was toen freelancer; voorheen conservator van het Stedelijk Museum te Amsterdam. Parallel met het promoten van de heer Gans werd een anti-Janssens-campagne gevoerd. Ook na de benoeming van mevrouw Janssens bleef het Utrechts Nieuwsblad jarenlang tegen haar ageren. Krantenkoppen als 'Voordracht Centr. Museum gaat aan vernieuwing voorbij' (22-4-1972), 'Troonrede' en 'Pruiken' ('Een van de eerste daden van dra. Janssens als museumdirecteur zal zijn zo vernemen wij, het inrichten van een verzameling oude pruiken' 6-5-1972) liegen er niet om.

Behalve deze weinig kiese campagne was daar ook de negatieve houding van de afdeling Culturele Zaken (CZ) van de Gemeente. De chef van die afdeling, drs. B. Peiser, was uitgesproken voorstander van drs. W. Kotte als directeur van het CM. De heer Kotte was toen hoofd Hedendaagse Kunst Utrecht (HEDAKU). Beide heren zouden het, mede door de machtspositie die de chef CZ binnen de gemeente innam, mevrouw Janssens jarenlang uitermate lastig maken. In de eerste tien jaren van haar directeurschap had mevrouw Janssens te maken met niet minder dan zeven wethouders

JOS DE MEYERE

'cultuur', waarvan de ene nog minder geïnteresseerd was in het CM dan de andere: een situatie die uiteraard ten faveure van de chef CZ werkte.
Wellicht het zwaarste probleem was de erfenis van haar voorganger. Het personeelsbeleid was één groot debacle. HEDAKU, dat hierna nog aan de orde komt, was opgericht ten gevolge van wanbeleid op gebied van moderne en hedendaagse kunst binnen het CM.

HEDAKU

In 1974 werd in de Museumnota van de gemeente Utrecht expliciet de wens geuit om HEDAKU, dat in 1970 officieel was geopend, te integreren bij het CM. Door beide instituten werden stapels beleidsvisies, -voornemens, etc., etc. geproduceerd. In augustus 1977 werd het conflict tussen HEDAKU en CM openbaar toen wethouder Hartekamp tijdens een raadscommissie voor culturele zaken op provocerende wijze een vertrouwelijke brief van mevrouw Janssens openbaar maakte. In haar schrijven maakte ze namelijk bezwaar dat het beleidsplan van HEDAKU in de bewuste raadsvergadering behandeld zou worden zonder dat het CM daar vooraf bij betrokken werd.
De controverse, die uitgroeide tot een uitermate nare affaire, zou zich nog jaren voortslepen, tot wethouder Pot daadwerkelijk de kluwen van knopen zou doorhakken. Per 1 januari 1990 werd HEDAKU gesloten, waarmee de integratie bij het CM een feit werd. Het college van B&W baseerde zijn besluit op het advies dat het had ingewonnen bij dr. S.H. Levie en dr. R.W.D. Oxenaar, directeuren van respectievelijk het Rijksmuseum te Amsterdam en het Rijksmuseum Kröller-Müller te Otterlo. Daarmee kwam een einde aan wat wethouder Pot 'het meest weerbarstige probleem' uit zijn jarenlange wethouderschap noemde.

Relaties

Toen mevrouw Janssens directeur werd van het CM was het haar niet onbekend dat er nogal wat mis was met wat tegenwoordig 'externe communicatie' heet. Van nabij had ze, om slechts één voorbeeld te noemen, de 'affaire Blankert' meegemaakt: een proces tussen conservator Albert Blankert en zijn directeur Houtzager betreffende auteursrechten. Het betekende niet alleen het vertrek van de erudiete kunsthistoricus (later dr.) Blankert uit het CM, maar tevens stapte toen diens promotor, de eminente hoogleraar dr. J.G. van Gelder op als lid van de museumcommissie. Het werd een definitieve breuk tussen CM en het Kunsthistorisch Instituut van de Utrechtse universiteit.
Mevrouw Janssens slaagde er in om de verbroken relationele banden weer te lijmen en bovendien zowel in binnen- als buitenland tal van nieuwe contacten aan te knopen. Internationaal gezien leidde dat tot intensieve samenwerking met onder meer het Wallraf-Richartz-Museum te Keulen en het Herzog Anton Ulrich-Museum te Braunschweig.
Ook in Utrecht werden, om dichtbij huis terug te keren, de banden weer aangehaald. Zo trok mevrouw Janssens al vrij kort na haar aanstelling twee nieuwe medewerkers aan die duidelijke banden met het Kunsthistorisch Instituut hadden: dr. Derk Snoep, wetenschappelijk medewerker bij professor Van Gelder, werd conservator van de historische afdeling en mevrouw drs. Hoos Blotkamp, echtgenote van dr. Carel Blotkamp (die toen wetenschappelijk medewerker moderne kunst bij het Kunsthistorisch Instituut was), werd hoofd educatieve afdeling van het CM. De heer Snoep werd later directeur van het Frans Hals Museum te Haarlem; mevrouw Blotkamp eerst hoofd afdeling beeldende kunsten en bouwkunst bij het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, en later directeur van het Nederlands Filmmuseum te Amsterdam.
Dankzij haar integriteit, strategie en charme wist mevrouw Janssens een breed vertakt relationeel netwerk op te bouwen waardoor het Centraal Museum zowel in binnen- als in buitenland weer als bonafide partner meetelde.

Exposities

Mede dankzij goede relaties was het mogelijk een aantal spraakmakende exposities samen te stellen. Zo leverde de heer Blankert bijvoorbeeld het concept voor de tentoonstelling 'Nieuw Licht op de Gouden Eeuw', die in samenwerking met het Herzog Anton Ulrich-Museum te Braunschweig in 1986-1987 gerealiseerd werd.
De goede banden met het Kunsthistorisch Instituut lieten ook op tentoonstellingsgebied hun sporen na. Zo kwamen bijvoorbeeld in samenwerking met Carel Blotkamp en Frans Haks, die toen beiden aan dat instituut verbonden waren, tentoonstellingen tot stand als 'Peter Struycken' in 1974-1975 en 'Het nieuwe wereldbeeld - Het begin van de abstracte kunst in Nederland 1910-1925' in 1975. In samenwerking met professor Eddy de Jongh kwam de serie 'Een schilderij centraal' tot stand: een reeks van zes exposities waarin telkens een schilderij uit de collectie van het CM, daterend uit zes achtereenvolgende eeuwen en vervaardigd door Utrechtse kunstenaars, werd belicht.
Tot de hoogtepunten behoort een baanbrekende en tegelijk spectaculaire expositie als 'De kogel door de kerk?', die ter gelegenheid van de herdenking van de Unie van Utrecht in 1979 werd gehouden. Overigens leidden meerdere 'jubilea' tot opvallende tentoonstellingen. Zo bijvoorbeeld 'Landschap in Utrecht' in 1974 ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van Staatsbosbeheer en 'Dood en begraven' in 1980 naar aanleiding van het

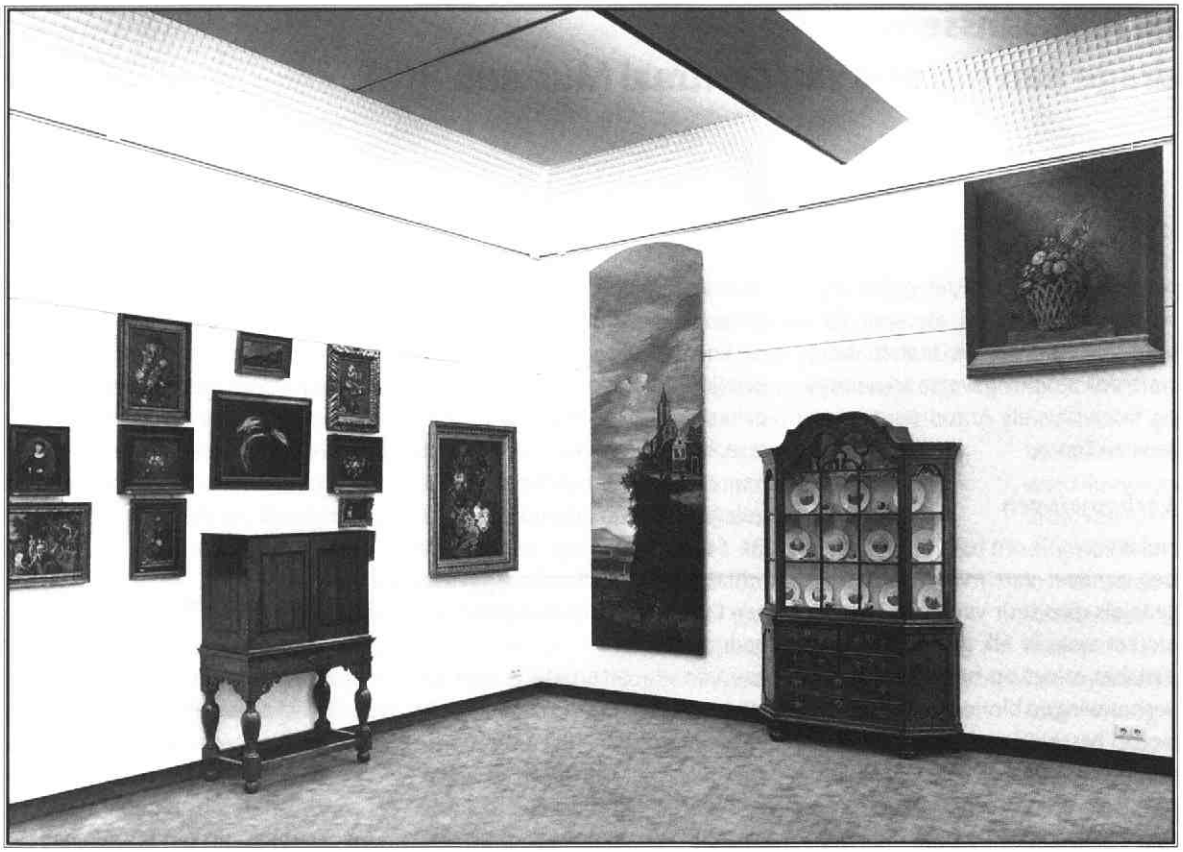

Experimentele opstelling van de afdeling schilderijen, 1978.

150-jarig bestaan van algemene begraafplaatsen in Utrecht.
De lijst van tentoonstellingen die onder mevrouw Janssens werden gerealiseerd is zeer lang en respectabel. Haar expositiebeleid was goed doordacht en evenwichtig. Zowel oude als moderne en hedendaagse beeldende kunst en kunstnijverheid inclusief kostuums, evenals historie kwamen goed gedoseerd aan bod. Ook dat deel van de eigen collectie dat gewoonlijk in depots was ondergebracht, werd regelmatig op aardige en boeiende wijze gepresenteerd.
Het regelmatig geponeerde verwijt dat mevrouw Janssens voorbij ging aan Utrechtse moderne en hedendaagse kunstenaars is volstrekt onjuist. Ten bewijze noem ik de exposities van de volgende Utrechters: Johan Uiterwaal (1973), Alain Teister (1975), Otto en Adya van Rees (1975), Charles Donker (1976), Sybold van Ravesteyn (1977-1978), Gerrit van 't Net (1979), Johan Miedema(1982), Tom Eyzenbach (1982), Erich Wichmann (1983), Janus de Winter (1986), Gérard Grassère (1986) en Pieter d'Hont (1987).

Herinrichting

Mevrouw Janssens hechtte zeer veel belang aan de wijze van presenteren. Niet zo verwonderlijk dus dat alle collectie-afdelingen op geheel nieuwe wijze werden gepresenteerd.
Als eerste kwam de historische afdeling in 1975 in aanmerking voor herinrichting. In 1978 volgden de kostuumafdeling en de afdeling schilderijen. Sinds de eerste opstelling in de jaren '20 van de 20ste eeuw was de kostuumafdeling nooit ingrijpend gewijzigd en leidde een verborgen bestaan op zolder. Bij de herinrichting werd die afdeling verplaatst naar de begane grond.
De afdeling schilderijen werd niet op traditionele wijze gepresenteerd, maar in een experimentele opstelling onder de titel 'Spelen met de vaste collectie'. De schilderijen werden niet op de conventionele kunsthistorische wijze opgehangen - chronologisch en/of stilistisch - maar rond bepaalde thema's. Bovendien werden de schilderijen gecombineerd met andere objecten uit de collectie. Het was voor het eerst dat in een Nederlands museum een dergelijke opzet daadwerkelijk in praktijk werd gebracht.
In 1981 volgde een enigszins vergelijkbaar project in de dependance van het CM, aan de Utrechtse Maliebaan. Onder de titel 'Een museum is meer' werd daar door alle afdelingen van het museum een presentatie gegeven van werkzaamheden 'achter de schermen'. Ook deze opzet was uniek in Nederland.
In 1982 volgde tenslotte de herinrichting van de afdeling kunstnijverheid.
Afgezien van deze presentaties waren er nog de projecten van de afdeling educatie. In nog sterkere mate maakten projecten als 'Wat is werkelijkheid?', 'Ruimte en perspectief' en 'Kijk maar, er staat niet wat er staat' de tongen los.
In geen Nederlands museum kreeg de presentatie in de jaren '70 en '80 van de 20ste eeuw zoveel aandacht als in het CM onder

Mevrouw drs. A.M. Janssens
Kapitale bijdrage aan historie van Centraal Museum

mevrouw Janssens. Dat geldt zowel voor de inhoud als voor de vormgeving. Wat dit laatste betreft trok ze vormgevers van naam en faam aan als Anton Beeke en Jan van Toorn.

Verbouwingen

Het is moeilijk om te taxeren waar het aandeel van mevrouw Janssens als directeur van het CM het sterkst was. In elk geval was dat niet het minst op het gebied van verbouwingen binnen het CM. Het begon bescheiden, in 1973, met de verbouwing van de concierge-woning tot verkoop- en koffiekamer. Spectaculair was de opening met de expositie van 'Eat-Art', letterlijk eetkunst. Die expositie, die georganiseerd werd in samenwerking met de Düsseldorfse kunstenaar Daniel Spoerri, begon in de hal van het museum, zette zich voort in de stijlkamers en eindigde in de nieuw geopende ruimte.

In 1974 werd het CM uitgebreid met de naast het museum gelegen pand 'De hoge stoep'. Daar kregen staf en administratie een onderkomen, terwijl een gedeelte van het gebouw tevens als depot werd gebruikt.

In 1977 verliet het Aartsbisschoppelijk Museum (thans Museum Het Catharijneconvent) het CM, waar het jarenlang gehuisvest was geweest in de bewaard gebleven vleugel van het voormalig Agnietenklooster en de Agnietenkapel. De vrijgekomen ruimten werden grondig verbouwd. Daarna werd het complete museumgebouw systematisch aangepakt. Als architect werd wijlen Mart van Schijndel aangetrokken. Hij was het ook die de voormalige, in zeer vervallen staat verkerende artilleriestallen verbouwde. In 1987 werden 'De stallen', zoals het complex voortaan genoemd zou worden, geopend. Aansluitend bij De Stallen enerzijds en De Hoge Stoep anderzijds, creëerde Mart van Schijndel een aula, die hijzelf volkomen terecht als een hoogtepunt binnen zijn oeuvre beschouwde. Ter gelegenheid van de opening van De Stallen werd op gezamenlijk initiatief van de Utrechtse galeries een Kunstweekend in de Domstad georganiseerd.

Los van de uitbreiding met De Hoge Stoep en de ingrijpende verbouwing van het gehele museumcomplex, inclusief De Stallen, werden in 1978 onderhandelingen aangeknoopt met het College van Kerkvoogden van de Hervormde Gemeente. Doel was het medegebruik, althans voor een gedeelte, van de naast het CM gelegen Klaaskerk. Onder meer werd daar Middeleeuwse steensculptuur uit de collectie van het CM tentoongesteld.

Tot slot was er het wereldberoemde, uit 1924 daterende Rietveld-Schröderhuis. In 1983 aanvaardde de Utrechtse gemeenteraad het monument voor *ƒ* 1,- per jaar erfpacht van de Stichting Rietveld-Schröderhuis; het beheer van het pand én van de archieven van architect Rietveld en mevrouw Schröder kwam in handen van het CM. Na restauratie werd het huis, dat op de Wereldlijst Monumenten staat, in april 1987 voor het publiek opengesteld.

In 1988 werd niet alleen het 150-jarig bestaan van het CM gevierd, maar tevens de herdenking van de 100ste geboortedag van Rietveld. Het CM organiseerde toen de expositie 'Het Rietveld Schröderarchief'. Tevens vond de presentatie plaats van de ontwerpen van een Rietveldmunt. Bovendien werd toen door het CM, in samenwerking met het Utrechts Nieuwsblad, de 'Rietveldlezing' ingesteld.

Wat mevrouw Janssens als 'bouwpastor' heeft gepresteerd, dwingt tot zeer groot respect en zelfs bewondering, zeer zeker wanneer men bedenkt dat externe steun en financiële middelen in die periode gering waren.

Museale taken

Aan een van de museale taken, namelijk exposeren, is hier reeds aandacht besteed. Tot de andere taken behoren: verzamelen, beschrijven, conserveren/restaureren, bestuderen en publiceren. Het is niet mogelijk om binnen het bestek van dit artikel in extenso in te gaan op al die aspecten. Wel kan gesteld worden dat mevrouw Janssens ook hieraan alle nodige aandacht besteedde, ondanks het feit dat dit voor 'de buitenwereld' niet altijd even spectaculair was.

De collectie van het CM is onder mevrouw Janssens aanzienlijk uitgebreid aan de hand van een weloverwogen en consequent verzamelbeleid waarbij alle afdelingen aan bod kwamen. Een van de meest bijzondere aanwinsten was 'Mercurius, Argus en Io', omstreeks 1594 geschilderd door de Utrechtse kunstenaar Abraham Bloemaert. De Utrechtse hoogleraar kunstgeschiedenis Peter Hecht noemde het de belangrijkste aankoop die sinds tien jaar op gebied van oude schilderkunst was gedaan door een Nederlands museum.

Wat de moderne beeldende kunst betreft werd een sterk accent gelegd op werk van 'vroege Nederlandse abstracten'. In geen ander museum werd daar aandacht aan besteed.

Van kapitale betekenis was het in 1979 in langdurig bruikleen krijgen van de collectie Van Baaren.

Deze verzameling, die bijeen is gebracht door de Utrechtse aannemer L.H. van Baaren, bevat voornamelijk werk van 19de- en vroeg-20ste-eeuwse Nederlandse en Franse kunstenaars, waaronder Mondriaan, Van Gogh, Willink, Jongkind, Courbet, Rousseau en Daubigny.
Mevrouw Janssens stimuleerde haar medewerkers om historisch en kunsthistorisch onderzoek te verrichten en de resultaten daarvan te publiceren. Ook externe deskundigen nodigde ze daartoe uit. Zo kreeg de Amerikaanse kunsthistoricus dr. Molly Faries de mogelijkheid om in Utrecht archivalisch, kunsthistorisch en natuurwetenschappelijk onderzoek te doen betreffende Jan van Scorel. Dat onderzoek lag aan de basis van de expositie 'Jan van Scorel in Utrecht. Altaarstukken en schilderijen omstreeks 1540 - Documenten, technisch onderzoek' die in 1977 behalve te Utrecht ook in het Franse Douai werd gehouden.

Het initiatief voor het publiceren van onder meer de catalogus oude schilderijen van het CM (die thans is verschenen) werd onder mevrouw Janssens genomen; een zeer aanzienlijk deel van het voorbereidend werk werd onder haar gerealiseerd.
Grote zorg had mevrouw Janssens ook voor het degelijk conserveren en vakkundig restaureren van de haar toevertrouwde collectie. Ook dat leidde tot exposities zoals 'Nieuwe zorg voor oude beelden' in 1976 en 1979 naar aanleiding van de restauratie van de 15de-eeuwse zogeheten Dombeelden.

'CM Mededelingen'

Ook weer uniek in de Nederlandse museumwereld was de serie 'Mededelingen' die in 1973 startte. Per kwartaal verscheen een aflevering die telkens door een andere kunstenaar op eigen wijze werd ingevuld. Onder hen waren Constant, Moesman, Lucebert, Willink, Armando, Sandberg, Schoonhoven en Carel Visser.
Niet alleen de informatie van het CM werd op aparte wijze verwerkt; dat gold ook voor de aanwinsten, die in een 'Spectacle Coupé' werden gepresenteerd, eerst in 1974 en nogmaals in 1982. Ook dat was een primeur in het Nederlandse museumland.
Uit de veelheid van andere activiteiten die onder mevrouw Janssens plaatsvonden noem ik slechts het tuinconcert, in 1973, met Indiase sitar-muziek, waar meer dan 600 mensen op afkwamen; het 10-jarig bestaan, in 1977, van Studio Laren, met 20 kleine concerten; de opvoering, eveneens in de tuin, in 1983, van Aristophanes' 'Lysistrata' met o.a. Nelly Frijda onder regie van Aram Adriaanse en, in 1988, 'Koningin Sophie', gespeeld door Nel Kars.

Afscheid

In 1988 werd het 150-jarig bestaan van het CM gevierd. De eerste in een rij van exposities ter gelegenheid van dat jubileum was gewijd aan de geschiedenis van het gebouw. Andere tentoonstellingen belichtten onderdelen van de eigen collectie. Hoogtepunten waren de exposities 'De ideale stad' en 'Utrecht op schilderijen'. Naast tentoonstellingen, die vergezeld gingen van wetenschappelijk verantwoorde publicaties, stonden nog tal van andere activiteiten op het programma zoals lezingen, cursussen, concerten, toneelvoorstellingen en, niet te vergeten, een spectaculaire kostuumshow 1838-1939.
Het jubileumjaar was ook het jaar waarin mevrouw Janssens het CM verliet, op 11 november 1988. Wethouder Pot prees haar om haar 'geduld, gewetensvol handelen en vriendelijkheid'. Ze werd benoemd tot officier in de orde van Oranje-Nassau en ontving de zilveren stadsmedaille. En in het Utrechts Nieuwsblad verscheen een positief artikel over mevrouw Janssens.
De waardering, met name van haar werkgever de gemeente Utrecht, kwam erg laat. Anderen hadden mevrouw Janssens al veel eerder geëerd. België bijvoorbeeld met de benoeming tot officier in de orde van Leopold II. Niet zonder reden bezochten leden van het Nederlands koninklijk huis - Juliana (als koningin en als prinses), Beatrix (als prinses en als koningin), Claus en Margriet - herhaaldelijk het CM, officieel en incognito.
In het genoemde artikel in het Utrechts Nieuwsblad (10-11-1988) staat ondermeer het volgende citaat van mevrouw Janssens: 'Het ligt niet in mijn karakter om het Centraal Museum als 'mijn' museum te beschouwen. Het is dacht ik aardig gelukt om samen met de voortreffelijke mensen die hier werken het museum verder uit te bouwen. Ik denk, dat velen die hier werken, spreken van 'ons' museum. En dat is goed: ik hou niet van nadrukkelijke presentatie van één persoon, zeker niet de mijne'.
Bescheidenheid en respect voor anderen sierden mevrouw Janssens in zeer hoge mate, maar werden slechts matig begrepen en nog minder gewaardeerd. De geschiedenis zal bevestigen dat ze een kapitale en unieke bijdrage heeft geleverd aan de ontwikkeling van het CM.

De Bruntenhoftuin

Van gesloten 'speelhoff' naar openbare stadstuin

Ingang van de tuin in 1975, met links het kaarsenwinkeltje van Ruud Snel, dat in 1979 werd gesloopt. Het Utrechts Archief

De tuin van de Bruntenhof, aangelegd volgens zeventiende-eeuwse principes, is nu bijna een kwart eeuw oud. Dit stukje stadsgrond heeft een lange groene voorgeschiedenis gekend. Het in de late middeleeuwen ommuurde terrein werd vermoedelijk eerst gebruikt als moestuin, waarin ook wat fruitbomen stonden. In de 17de eeuw werd het een 'speelhof' (een tuin om van te genieten), waarin naast nutsplanten ook sierplanten een plaats kregen. Vervolgens, vanaf de tweede helft 18de eeuw, was hier gedurende twee eeuwen een particuliere plantenkwekerij. Tenslotte werd de verlaten en verwilderde plek getransformeerd in de huidige semi-openbare stadstuin, inmiddels bekend bij vele tuinliefhebbers en rustzoekers.

Ligging van de tuin

Oude topografische tekeningen en kaarten laten zien dat de Bruntskameren (tegenwoordig Bruntenhof genoemd), in 1621 gesticht, pal tegen de oostelijke vestingwal en stadsmuur lagen, gescheiden door een smal straatje. Midden negentiende eeuw veranderde die situatie enigszins door de afbraak van de stadsmuur. Een heuvel, de vergraven stadswal, met daar bovenop het huis Lievendaal (uit 1862), kwam er voor in de plaats en het nabijgelegen bolwerk Lepelenburg (uit 1579) was plantsoen geworden. Deze heuvel is nu vooral bekend door de uitbundige bloei van sneeuwklokjes, crocussen en fluitekruid later in het voorjaar.

Aan de zuidkant van de Bruntenhof loopt de Schalkwijkstraat waar aan de overkant nog altijd het pestgasthuis Leeuwenberch (1567) staat, nu in gebruik als kerk. Hier bevindt zich de toegang tot de tuin. Velen herinneren zich misschien nog het, in 1979 gesloopte, kaarsenwinkeltje van Ruud Snel (nu Donkerstraat 23), dat links van de tuiningang stond. Het maakte plaats voor het huidige smeedijzeren hekwerk gevat in stenen metselwerk.

Aan de westkant van de tuin bevindt zich de bebouwing van het Achterom. Op de hoek staat het brandspuithuisje (gebouwd midden 19de eeuw, nu een architectenkantoor) en verderop het sociale woningbouwcomplex uit 1983 met de ondiepe tuintjes grenzend aan de laurierheg van de Bruntenhoftuin. De noordgrens van de tuin wordt gevormd door de achtergevels van de huisjes van de Metelerkampfundatie (uit 1844) die aansluiten op de vier kameren van het Bruntenhofcomplex aan de Bruntensteeg. Het kaartje op pagina 105 bovenaan geeft meer zicht op de situering van de tuin.

Vrijkameren zonder tuin

Iets verderop stond, tot de afbraak in 1804, het 'sterke' huis Groot-Lepelenburg (gebouwd ca 1400) op de zuidoostelijke hoek van de Brigittenstraat. Op de meeste oude kaarten is Groot-Lepelenburg door zijn toren goed te onderscheiden van de omringende bebouwing. Hier woonde 's winters, vanaf 1609 of mogelijk reeds eerder, de zeer vermogende advocaat mr. Frederick Brunt (ca. 1530 - 1622), die in Rijswijk bij Den Haag zijn zomerverblijf had.

Nadat Brunt in 1609 eigenaar was geworden van Groot-Lepelenburg kocht hij in 1621 het aangrenzende Klein-Lepelenburg, eveneens rond 1400 gebouwd, met het bijbehorende grote erf [zie hiernaast]. Tevoren was dit huis veelal bewoond geweest door kanunniken van het kapittel van Oud-Munster (1). De aankoop hield verband met Brunts wens om hier armenwoningen te bouwen; godskameren of vrijkameren genoemd, omdat

MARIJKE DONKERSLOOT-DE VRIJ

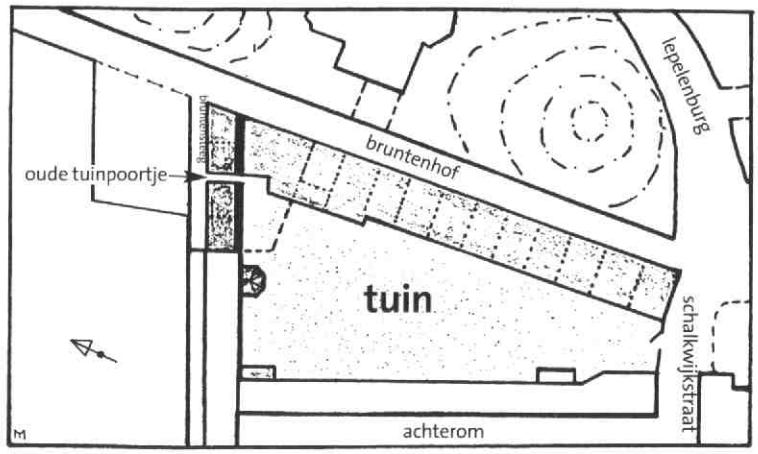

De situering van de Bruntenhof en de tuin. Tekening door de auteur.

Toegangshek van de tuin (met bloeiende hop). Foto van de auteur, september 1999

de bewoners geen huur hoefden te betalen en het woongedeelte uit één kamer bestond. De toen al zeer bejaarde, vrijgezel Frederick Brunt die rooms-katholiek was, voelde het als zijn christelijke plicht dit goede werk te doen, waarschijnlijk ook om zich hiermee te verzekeren van een plaatsje in de hemel. Bij testament liet hij vastleggen dat een aanzienlijk bedrag uit zijn vermogen werd vrijgemaakt voor het onderhoud en de gebruikelijke preuven (levensmiddelen zoals brood, boter en kaas en brandstof zoals turf).

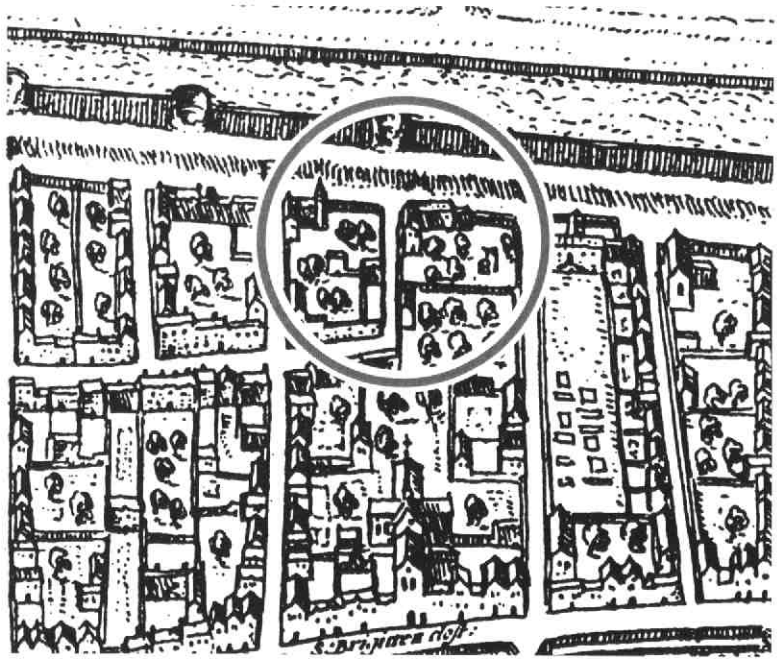

Een vergroot detail uit de kaart van Frans Hogenberg, vervaardigd in 1570 (afkomstig uit de stedenatlas van Georg Braun, uitgegeven in Keulen). Het noorden is linksboven. Vrij gedetailleerd is de topografie weergegeven die bestond voordat de Bruntskameren werden gebouwd: Groot-Lepelenburg (met torentje) op de hoek van de Brigittenstraat en iets verderop Klein-Lepelenburg (thans Bruntenhof 5) aan de Hoeksteeg, beiden vlakbij de stadswal en muur. Bolwerk Lepelenburg was er nog niet. De hof van Klein Lepelenburg (nu de tuin van de Bruntenhof) is omheind door een muur. Daarbinnen zijn (fruit)bomen en een waterput(?) weergegeven. Facsimile auteur

Klein-Lepelenburg (thans Bruntenhof 5), gelegen op de hoek van de vroeger veel bredere Hoeksteeg (ook Groenesteeg geheten) ging als hoofd- of regentengebouw met de nieuwgebouwde, fraai gebeeldhouwde, poort deel uitmaken van het gehele complex, waarvan de bouw in 1624 werd voltooid.

De vier kameren die het eerst gebouwd werden, kwamen te staan tegen de 45 cm dikke middeleeuwse tuinmuur en zijmuur van Klein-Lepelenburg aan de Hoeksteeg, die daardoor aanmerkelijk werd versmald (de huidige Bruntensteeg is hiervan het restant). Nog altijd is deze noordelijke tuinmuur aanwezig.

Een klein afgerond poortje (waarin zich een houten deur bevindt) dat nog altijd bestaat, vormde de toegang tot het oorspronkelijke omheinde binnenterrein (de hof of tuin).

Aansluitend aan Klein-Lepelenburg werd langs de stadswal de overige reeks van elf kameren gebouwd. De huisjes hadden oorspronkelijk geen uitgang naar de hof. Bij de restauratie in 1979-1981 (volgens plannen van de architecten C.A. Baart de la Faille en A. Verlaan) heeft een groot aantal huisjes (nrs 8 tot en met 16) aan de achterkant een keukenaanbouw gekregen en tevens een deur naar de tuin.

Voorgeschiedenis van de tuin

Voor de bedijking heeft hier een voormalige Rijnloop vruchtbare zandige klei afgezet en vanaf het ontstaan van de stad of al eerder heeft dit stukje grond een agrarische functie gehad. Vanaf 1252 maakte het deel uit van het grondbezit van het kapittel van Oud-Munster dat als Boeltgens

Begin januari 2000 is het verwaarloosde pand aan de overzijde van de Bruntensteeg gesloopt om plaats te maken voor de bouw van vier moderne stadsappartementen. Hierdoor was (tijdelijk) een goede overzichtsfoto van de kameren aan de Bruntensteeg te maken. Duidelijk is het poortje met houten afgeronde deur, de vroegere tuiningang, middenin zichtbaar. Foto auteur, januari 2000.

camp bekend stond.
Nadat rond 1400 de eerste bebouwing - Groot- en Klein-Lepelenburg - kwam, werd het gebied ommuurd en bleef het gebruik ongewijzigd. Hierbij kan gedacht worden aan een moestuin met wat fruitbomen. Deze situatie zal vermoedelijk zo gebleven zijn tot in Brunts tijd.
Klein-Lepelenburg en het ommuurde, bijbehorende erf werd in Brunts eerste fundatiebrief (30 april 1621) aangeduid als 'Speelhuijs ende hoff... [voor] mijn erfgenaemen ende descendenten ende oick alle mijn bloetvrienden soo in Hollant als in de stad van Utrecht wonende'. Aangenomen mag worden dat het hoofdgebouw niet uitsluitend bedoeld was voor de bestuurswerkzaamheden ('omme nopende die Godts cameren te besoigneren'), maar ook diende voor - onze fantasie kan hierbij de vrije loop nemen - het aangenaam verpozen bij een aantrekkelijke tuin. In zijn tweede fundatiebrief van 10 november 1621 wordt gesproken over 'speelhoff van mijn erfgenaemen ende die vrinden van Utrecht' (2).
Over de inrichting van de 'hof' vanaf 1624 is helaas niets bekend, maar men mag aannemen dat deze tuin in die tijd een geometrisch patroon had, zoals toen gebruikelijk was. Behalve nutsplanten en fruitbomen die er voordien al waren, zullen er ook enige sierplanten in hebben gestaan.

Plantenkwekerij

Vanwege financiële tekorten werd de hof vanaf 1756 verhuurd aan een hovenier-plantenkweker. Dit gebeurde toen de laatst overgebleven erfgenaam van de Fundatie Bruntskameren (Catharina, gravin van der Nath, die zich in een klooster vestigde) het bestuur niet wenste over te nemen. Het beheer van het complex was vanaf die tijd in handen van administrateurs.
Het binnenterrein is onafgebroken verhuurd geweest, voor zover thans bekend, aan een plantenkweker tot circa 1960. Veel is over deze bedrijven niet bekend. Enkele kwekers kennen we inmiddels wel van naam.
Achter Bruntenhof 6 en 7 werd in de tweede helft van de achttiende eeuw een gebouwtje neergezet dat veelal als hovenierswoning wordt aangeduid. Of het deze functie gehad heeft is echter onduidelijk, want in de negentiende eeuw huurden de opeenvolgende plantenkwekers het hoofdgebouw (Bruntenhof 5).
De eerste hovenier van de Bruntenhof die we van naam kennen is Gerrit de Groot. Hij huurde vanaf 1812 voor *f* 70,- per jaar ook het hoofdgebouw (3). Een verrassend gegeven verschaft een tekening uit 1843, bewaard in Het Utrechts Archief: een reclamebord boven de gebeeldhouwde ingangspoort van het hoofdgebouw laat zien dat een zekere C. de Groot - misschien de zoon van Gerrit - als bloemist hofleverancier was van Koning Willem II en zijn gemalin. Tenslotte maakt het adresboek van de stad Utrecht tussen 1860 en 1867 melding van de bloemist J.R. de Groot. De naam De Groot zal in het negentiende eeuwse Utrecht in de bloemistenbranche redelijk bekend zijn geweest, want verschillende anderen met dezelfde familienaam waren elders in de stad als bloemist of hovenier werkzaam.
Na drie generaties De Groot werd in 1871 de bloemisterij overgeno-

Tekening van de poort van het hoofdgebouw van de Bruntskameren, gemaakt door J.H. de Haas in 1843. Een (houten?) plank met opschrift boven de poort van het hoofdgebouw, die gedeeltelijk het beeldhouwwerk (met engeltjes en wapenschild enz.) afdekt, laat zien dat de toenmalige hovenier C. de Groot, hofleverancier van Koning Willem II en zijn gemalin was. Het toenmalige adres was: wijk A nr 1108, zoals duidelijk te lezen is op deze tekening (later werd dat Lepelenburg 9 en thans is het Bruntenhof 5). Het Utrechts Archief

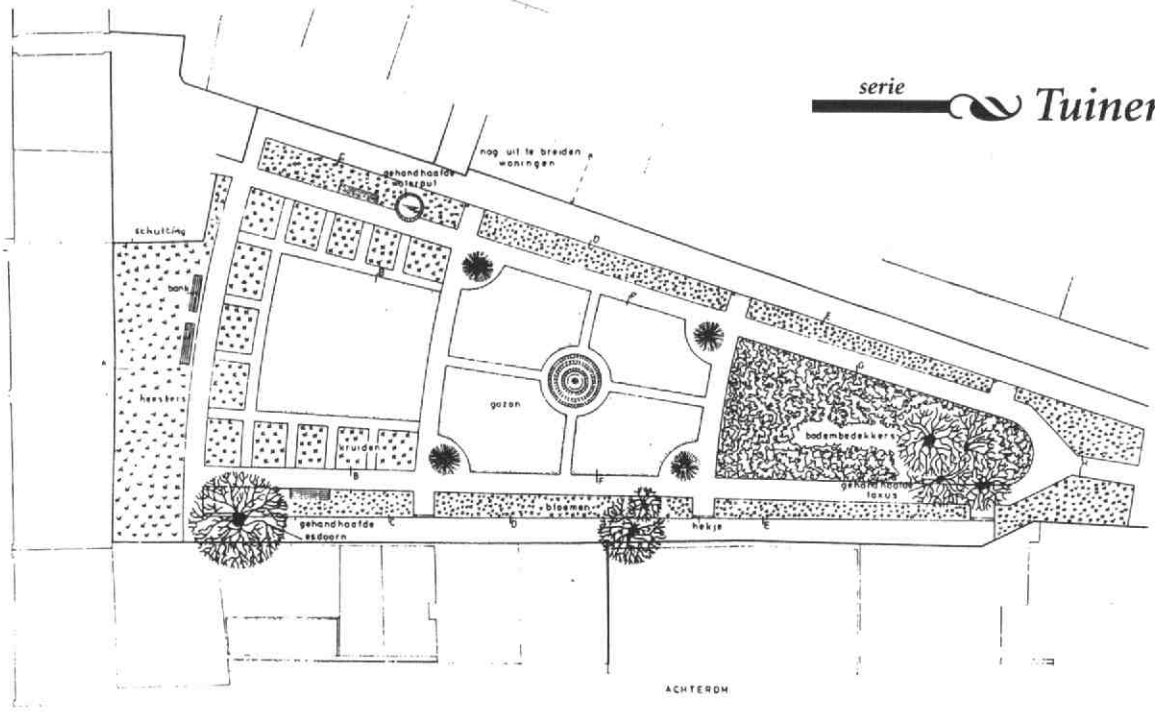

Het tuinontwerp, getekend in 1976 door C.W. Werner van de Plantsoenendienst van Openbare Werken. Fotokopie UMF

men door de weduwe A. van Nooy. Zij maakte al spoedig plaats voor J.W. van Nooy (mogelijk haar zoon), onder wiens naam het bedrijf vanaf 1874 tot 1906 bekend staat. Van 1876 tot 1884 huurde deze bloemist het hoofdgebouw met de tuin en de plantenkas voor *f* 400,- per jaar (3). Waar hij na 1884 woonde is onbekend. Het adres van de bloemisterij bleef hetzelfde, namelijk Schalkwijksteeg A 1108 en vanaf 1891 (na de afschaffing van de wijknummers) Schalkwijksteeg 32.

J.W. van Nooy werd opgevolgd door A. Boere, die de bloemisterij dreef tot 1933 of nog later. Gegevens over de periode daarna ontbreken vooralsnog. Met Theo Oostveen, die tot circa 1960 in de Bruntenhoftuin zijn bloemen kweekte en verkocht in zijn winkel op de Lange Smeestraat nr. 11, eindigde de lange periode van bloemkwekers in de Bruntenhoftuin (4).

Na 1960 heeft het terrein een nogal rommelige en onduidelijke bestemming. Voor onderzoeksdoeleinden heeft de universiteit er tijdelijk nog een plantenbelichtingskas gehad, waar tot slot de al genoemde kaarsenwinkel van Ruud Snel enige tijd was.

Foto's uit 1975, aanwezig in de Collectie beeldmateriaal van Het Utrechts Archief, laten zien dat onder andere een langwerpige glazen (ingestorte) plantenkas stond tegen de blinde achtermuur van de kameren in het verlengde van de zogenaamde hovenierswoning, waar zich nu de keukenaanbouw bevindt.

Een nieuwe periode breekt aan

Financiële problemen waren de oorzaak van de verkoop in 1975 van het Bruntenhofcomplex (voor het symbolische bedrag van *f* 1,-) door de fundatie aan de Stichting Het Utrechts Monumentenfonds (UMF).

Tegelijk met de renovatie van de huisjes werd het binnenterrein ingericht als siertuin met een zeventiende-eeuws karakter. Een belangrijke financiële steun die de gemeente gaf in het kader van het Europese Monumentenjaar 1975 maakte deze bijzondere tuinaanleg mogelijk. De totale kosten van de tuinaanleg bedroegen ruim *f* 85.000,-.

November 1976 werd begonnen met de sloop van de oude kassen en schuurtjes en de verwijdering van de verwilderde planten van de oude kwekerij. De oude bomen, enkele taxussen (venijn-boom) bleven gespaard, ook de oude waterput nabij de hovenierswoning bleef bestaan. Een klein gedeelte in de noordoostelijke hoek bleef afgescheiden van de tuin en in ge-

Tuin van de Bruntenhof vlak voor de restauratie. Plantenkassen van de voormalige kwekerij staan tegen de achtergevel van de huisjes (nrs. 8 tot 11), waar zich thans de keukenuitbouw bevindt. Fotodienst van Het Utrechts Archief

De tuin gezien naar het noorden. Taxussen, deels begroeid met klimop; daaronder in de verte, beeld en tuinhuisje op de centrale as. Foto auteur, maart 2000

bruik bij de huurders van de benedenwoning van het hoofdgebouw. Twee grote esdoorns die aanvankelijk ook gehandhaafd werden, zijn omstreeks 1995 vervangen door Parottia persica, die minder groot zullen worden.

De ideeën voor de tuinaanleg en de nieuwe beplanting waren afkomstig van C.S. Oldenburger-Ebbers, toen werkzaam bij het Biohistorisch Instituut van de Universiteit Utrecht, en M.P. Houdijk-Haks van de Gemeentelijke Plantsoenendienst. Samen stelden zij een lijst van zeventiende-eeuwse sierplanten op. De gegevens hiervoor zijn ontleend aan twee oude tuinboeken, namelijk *het Cruyde Boeck* (uit 1554) van Rembert Dodoens en *Den Nederlandtsen Hovenier* (uit 1669) van Jan van der Groen. Deze laatste was hovenier in dienst van de Prins van Oranje. Vooral het destijds populaire boek van Van der Groen, waarin ongeveer 800 planten worden besproken, is geraadpleegd om tot een zorgvuldige, historisch juiste plantenkeuze te komen. Ik zal er hier geen opsomming van geven. Er werden planten gekozen die wat betreft kleur en bloeitijd goed op elkaar zijn afgestemd. Bolgewassen, geïntroduceerd in ons land eind zestiende eeuw en die in de zeventiende eeuw tot statussymbool werden (vooral tulpen), zijn natuurlijk ook opgenomen. Ook heesters en bomen werden op de lijst gezet.

Het tuinontwerp werd getekend door C.W. Werner van de Plantsoenendienst. Het huidige tuinpatroon is grotendeels ongewijzigd en heeft een symmetrische indeling met aparte tuinvakken. De met ijsselsteentjes, geplaveide paden begrenzen de tuinvakken. De voor dit soort tuinen kenmerkende, centrale as (ongeveer 60 m. lang) loopt nagenoeg van zuid naar noord. Deze zogenaamde formele tuin met strak geometrische vorm verwijst naar de Hollands classicistische tuinaanleg (1600-1680), overgaand in de Franse tuinstijl. Deze gingen vooraf aan de Engelse landschapstuin, die eind achttiende eeuw in zwang kwam.
Het centrale gedeelte van de tuin bestaat uit twee grasperken. Het eerste grasperk heeft op de vier hoekpunten een kegelvormig gesnoeide buxus van circa 1 m hoog. Het andere wordt aan drie kanten begrensd door tuinvakken met verschillende soorten planten. De beplantingswerkzaamheden namen enige jaren in beslag, mede doordat bepaalde planten moeilijk waren te verkrijgen. Om die reden is nogal van de lijst afgeweken.
In het midden van het eerste grasperk bevindt zich een cirkelvormig plaveisel, waarop in het centrum een bronzen beeld staat, vervaardigd door de Amsterdamse kunstenaar Hans Bayens. Door een succesvolle actie - actie Bruntenhof geheten - is het benodigde geld (*f* 20.000,-) hiervoor bijeengebracht. Vele begunstigers van het UMF leverden een bijdrage. Dit beeld, een man met schuiftrompet, met daaronder de tekst: 'en hoe verder hij ging, des te langer was zijn terugweg' is bedoeld om de herinnering aan de Utrechtse schrijver C.C.S. Crone (1914-1951) levend te houden (5). Ter gelegenheid van de officiële openstelling van de tuin voor het publiek werd onder zeer grote belangstelling (men schatte het aantal personen op circa 500) op 16 juni 1979 het beeld onthuld. Dit gebeurde door mevrouw J.P.W. Crone-Markenhof, echtgenote van de schrijver en toen wonend in een van de huisjes van de Bruntenhof. De schrijver Simon Carmiggelt en muziek-criticus Wouter Paap waren uitgenodigd om te spreken over het leven en werk van Crone. Pers, radio en TV schonken uitgebreid aandacht aan deze feestelijke, muzikaal omlijste, manifestatie.

Bij de zitgelegenheid achterin de tuin werd aan het noordeinde van de centrale as tegen de achtermuur van een van de Metelerkamp-huisjes in 1983 een passend tuinhuisje neergezet. Dit werd ontworpen door architect Verlaan en was een geschenk van een aannemerscollectief en een loodgietersbedrijf aan het UMF ter gelegenheid van het 40-jarig jubileum van de stichting.

De tuin gezien naar het zuidoosten vanaf het tuinhuis. Op de voorgrond blauw-paarse irissen Foto auteur, april 2000

De tuin, een blijvend juweel

Het onderhoud van de tuin was tot 1982 (toen de aanleg van de beplanting vrijwel voltooid was) in handen van de gemeente, daarna werd dit een taak van het UMF. Ook vrijwilligers, waaronder enkele Bruntenhofbewoners, zijn hierbij betrokken. In de praktijk bleek al gauw dat in deze historiserende stadstuin niet al te strak kon worden vastgehouden aan plantensoorten die in onze zeventiende-eeuwse siertuinen voorkwamen; het onderhoudsarme karakter werd sterk bepalend voor de keuze. Ook zorgden wensen van de Bruntenhofbewoners voor nogal wat water in de wijn. Plantensoorten, zoals bijvoorbeeld vlambloem of Phlox (vanaf circa 1750 in Nederlandse tuinen), vrouwenmantel of Alchemilla en vlinderstruik of Buddleia (beiden pas vanaf eind negentiende eeuw ingevoerd) vonden inmiddels een plaatsje in de tuin. De drie grote leivruchtbomen (peer, kers en appel) die in december 1999 werden geplant in het voorste gedeelte parallel aan het brandspuithuisje, zijn wel weer meer historisch verantwoord.
Vorig jaar is een globale inventarisatie gemaakt van de planten, struiken en bomen die thans in de tuin voorkomen. Deze informatie is bij een tuinplattegrond, opgehangen in het tuinhuisje.

Vele bezoekers vonden hun weg reeds naar deze groene oase; de laatste jaren vooral ook op Open Monumentendag, de tweede zaterdag in september. Bruntenhofbewoners schenken op die dag koffie en thee bij het tuinhuisje.
De Bruntenhoftuin, ooit een gesloten 'speelhof' voor weinigen gedurende eeuwen, bestaat nu bijna een kwart eeuw als semi-openbare stadstuin - 's avonds gaat het hek op slot. Tuinliefhebbers en rustzoekers zijn zich goed bewust van de kwaliteit van deze enigszins verborgen tuin. Wie geluk heeft kan er ook aardige vogelwaarnemingen doen. Naast merels, koolmeesjes en eksters zijn onder andere ook de meer bijzondere soorten als grote bonte specht, vlaamse gaai en boomklevertjes er te zien.
Het is te hopen en zeker te verwachten dat dit jonge 'tuinmonument' tot in lengte van jaren zal blijven bestaan.

Noten

1 Van Doorn (1959-II) geeft een lange opsomming van personen die vanaf circa 1400 tot eind achttiende eeuw woonden in Klein-Lepelenburg.
2 De aangehaalde woorden zijn afkomstig uit fundatiebrieven, integraal gepubliceerd als bijlagen in het artikel van Van Doorn (1959-II). Van Doorn heeft destijds inzage gehad in het archief van de Fundatie Bruntscameren. Dit archief is thans (april 2000) onvindbaar.
3 Zie Van Doorn (1959-II) p. 478
4 Ruud Snel wist mij de naam van de laatste bloemist te noemen.
5 De tekst is ontleend aan Crones novelle *Het feestelijk leven*, Wereldbibliotheek N.V. Amsterdam, 1939 (p.82).

Met dank aan Carla Oldenburger voor het commentaar op een eerdere versie van de tekst.

Voor het schrijven van dit artikel is dankbaar gebruik gemaakt van het *Utrechts Documentatiesysteem* (UDS) - Bruntenhof, Bruntensteeg en Schalkwijkstraat 32, de jaarverslagen en nieuwsbrieven van het Utrechts Monumentenfonds vanaf 1975 en de adresboeken van de stad Utrecht vanaf 1850, voor zover aanwezig in het Utrechts Archief. Voorts werd geput uit de navolgende literatuur:

Bruijn, M.W.J. de, *Husinghe ende Hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen.* Utrecht, 1994
Burgers, J.W.J., 'De 14e-eeuwse verkaveling van Boeltgens camp in Utrecht' in *Historisch-Geografisch Tijdschrift* jrg 8, nr 3, 1990, p.90-101
Dolfin, Marceline J., E.M. Kylstra en Jean Penders: *Utrecht. De huizen binnen de singels.* SDU Uitgeverij, 's Gravenhage 1989 (p.233-236)
Doorn, Z. van, 'Meester Frederick Reiniersz. Brunt en zijn familierelaties' in Gens Nostra. *Maandblad van de Nederlandse Genealogische Vereniging* jrg. 14 nr 7-8, 1959, p. 155-171
Doorn, Z. van, 'Lepelenburg en het Bruntenhof' in De Stichtse Heraut, Mededelingenblad van de *Afdeling Utrecht der Nederlandse Genealogische Vereniging* jrg 6 nr 4, 1959 p.465-481
Graswinckel, D.P.M., *Nederlandsche Hofjes.* Allert de Lange, Amsterdam 1947 (derde druk)
Hofjes in Nederland (door Robert Lopes Cardozo e.a.). J.H. Gottmer, Haarlem 1977
Oldenburger-Ebbers, C.S. *De tuinengids van Nederland.* Rotterdam 1989
Thoomes, W., *Hofjes in Utrecht. Historische Reeks Utrecht 3.* Matrijs, Utrecht 1986 (vierde gewijzigde druk)
Wagenaar, C.W. *Vrije woningen te Utrecht.* Utrecht 1913 (heruitgegeven als 'Nieuwe en oude hofjes', Steengoed nr 26, tijdschrift Utrechts Monumentenfonds, juni 1998)

Ramptoerisme naar het verleden

In eerdere afleveringen van deze serie is vermeld dat ons aardkundig erfgoed bestaat uit objecten, patronen en processen. De processen kunnen nu veelal niet meer of minder uitbundig optreden. Processen die gebonden zijn aan ijstijden, zoals de vorming van stuwwallen en regionale verplaatsing van zand door wind zijn verleden tijd. Lokale verplaatsing van zand en erosie en sedimentatie door rivieren werd tot enkele tientallen jaren geleden slechts mondjesmaat toegestaan. Nu wordt het zeer plaatselijk en binnen duidelijk gestelde grenzen aangemoedigd als een vorm van natuurontwikkeling.

WIM HOOGENDOORN

Foto's: RMG-plaatgroep (H.Bol/W. Hoogendoorn)

De procesliefhebber die eens wil gaan kijken hoe de rivier uit haar nauwe korset van het zomerbed barst en overstroomt binnen de winterdijken, wordt door de media betiteld als ramptoerist. Gelukkig is er een alternatief. We kunnen op een rustige zonnige dag eens wat rampen uit het verleden bekijken.

Rivieren voor de bedijking

Een groot deel van de provincie Utrecht is opgebouwd uit afzettingen van rivieren. Deze afzettingen liggen soms nog aan het oppervlak, zoals bijvoorbeeld in het Kromme Rijngebied. In het westen van de provincie Utrecht zijn deze afzettingen op veel plaatsen weer bedekt door veenpakketten. Wanneer we op een plaats in het rivierengebied een gat in de grond boren, dan kunnen we veelal meerdere lagen onderscheiden. Soms is de gelaagdheid een gevolg van bodemvormende processen. Maar in andere gevallen zien we een afwisseling tussen zandige, kleiige en venige lagen. Wat kunnen we ons hierbij voorstellen?
Rivierwater transporteert grind, zand en klei stroomafwaarts. Als het water minder snel stroomt, kunnen de grofste deeltjes niet meer verplaatst worden. In een snel stromende bergbeek in de bovenloop van de Rijn treffen we dan ook grotere stenen aan dan in de benedenloop in Nederland. Ook op de onderste afbeelding op pagina 111 is te zien dat de bakstenen door het overstromingswater minder ver zijn verplaatst dan het zand.
Dwars op een rivier geldt eveneens een dergelijk selectiemechanisme. Als de overstromende rivier haar (zomer)bedding verlaat, neemt de stroomsnelheid af en worden de grofste deeltjes afgezet. Naast de rivierbedding vormen zich dan natuurlijke oeverwallen, die meestal opgebouwd zijn uit zandig materiaal. Kleideeltjes zweven verder in het overstromingswater en bezinken pas als het water tot stilstand komt op grotere afstand van de rivier (komgronden).

Wanneer we in ons boorgat opeens een duidelijke afwisseling zien van kleiige en zandige lagen, dan is dat een mogelijke aanwijzing dat in het verleden zich een rivier verlegd heeft. Zand op klei betekent dat de rivier dichterbij ons boorgat is gekomen. De aanwezigheid van een veenlaag, zonder kleideeltjes, betekent dat de invloed van de rivier nagenoeg verdwenen is. In hoeverre deze natuurlijke verleggingen van de rivier een ramp betekenden voor de toenmalige, duizenden jaren geleden levende mens, is nauwelijks bekend. Voor de recreant is deze vorm van ramptoerisme via onderzoek in boorgaten niet echt spectaculair en veel te arbeidsintensief. Dat laten we liever over aan aardkundigen. Door de aanleg van kaden en dijken heeft de mens echter meegeholpen aan het veroorzaken van rampen die nu nog wel in het landschap zichtbaar zijn.

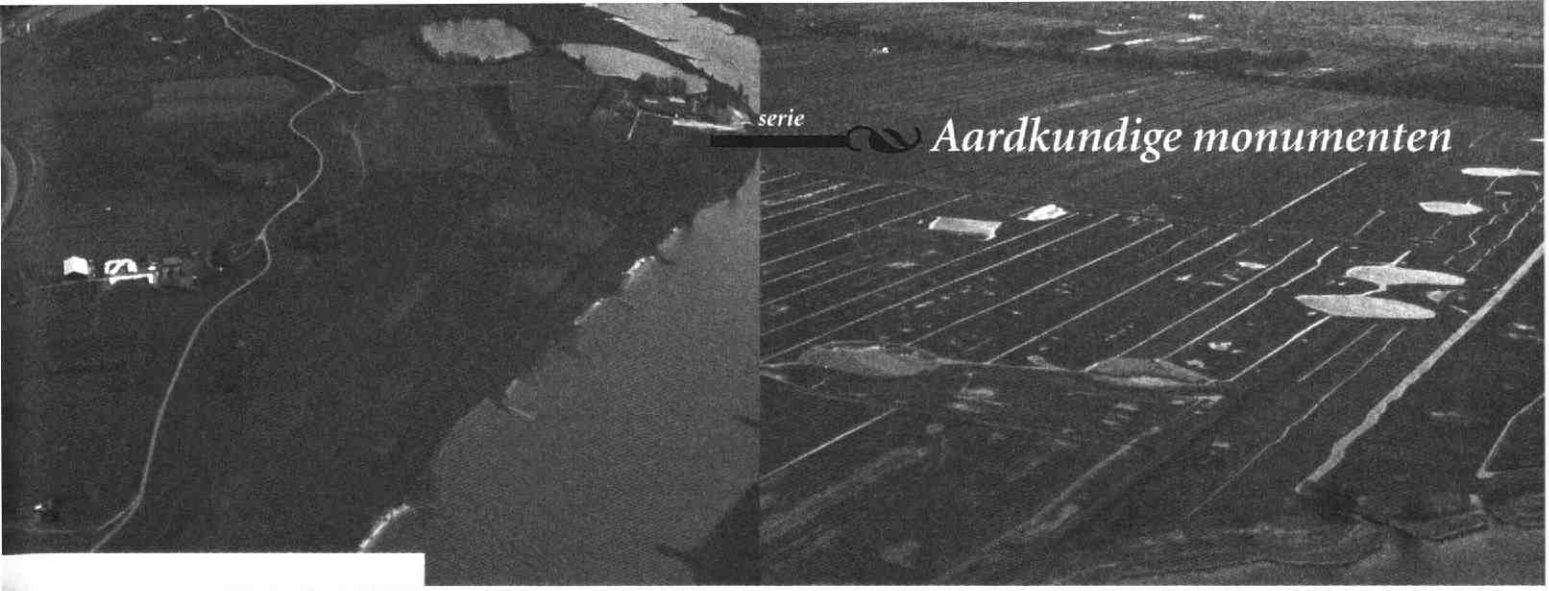

Rivieren na de bedijking

De mens is op een gegeven moment zijn woongebied gaan beschermen tegen overstromingen door de aanleg van dijken. Aanvankelijk zal dat wel zeer lokaal gebeurd zijn, maar vanaf de 11e eeuw is dit meer systematisch aangepakt. Een doorbraak door een dijk had tot gevolg dat het achterliggende gebied gedeeltelijk onder water kwam te staan. Dat betekende uiteraard tijdelijk een hoop ellende voor de bewoners, maar met het water verdwenen ook weer de meeste sporen van de overstroming. Dicht bij de doorgebroken dijk bleef een kolkgat achter. Het uit het kolkgat afkomstige materiaal werd landinwaarts over de reeds bestaande rivierafzettingen als een zogenaamde overslagwaaier afgezet. Kolkgaten, ook wel wielen of waaien genoemd, zijn vaak nog herkenbaar in het landschap als ronde plasjes naast een kronkelige dijk.

De afbeelding linksboven op deze pagina toont een gedeelte van het rivierengebied bij Wijk bij Duurstede. Iets links van het midden loopt de winterdijk als een kronkelig lint door de foto. Links liggen de binnendijkse gronden en rechts liggen buitendijks de uiterwaarden en de Lek. Veel van het oorspronkelijke landschap is veranderd. Nieuwe infrastructuur zoals de weg links en linksboven het Amsterdam Rijnkanaal met de sluizen hebben binnendijks veel veranderingen met zich meegebracht. Buitendijks, in de uiterwaarden, ligt heel kenmerkend voor het rivierengebied een steenfabriek. Veel van de bestaande natuurlijke hoogteverschillen zijn door de met de steenfabrikage gepaard gaande kleiwinning verdwenen. Nieuwe hoogteverschillen, in de vorm van ontgrondingsplassen, zijn gevormd.

Temidden van al die veranderingen in het landschap zijn nog enkele gevolgen te zien van voormalige natuurrampen. De winterdijk slingert niet voor niets. Binnendijks, met andere woorden links van de winterdijk op de foto, is een min of meer rond plasje te zien. Dat is het restant van het kolkgat dat het overstromingswater bij de dijkdoorbraak gevormd heeft. De dijk is vervolgens om het plasje heen gelegd, waardoor in dit geval het wiel binnendijks is komen te liggen. Aan de rechterzijde van de winterdijk liggen direct onderlangs de dijk wat drassige laagten. Daar werd, in dit geval niet voor de steenfabrieken, maar voor herstel en onderhoud van de dijk, klei gewonnen. Op diverse plaatsen treffen we deze kleiputten nog langs de rivieren aan.

Bij nadere bestudering van bijvoorbeeld oude rivierkaarten blijkt dat veel wielen en kleiputten in de loop der tijd gedempt zijn. Toch kunnen we, gewaarschuwd door een stevige kronkel in de winterdijk, vaak nog wel in het terrein zien waar het wiel gelegen heeft.

Er is in de provincie Utrecht nog een plaats waar een hele verzameling wielen te zien is. Ook hier is overstromend water weer de boosdoener, maar in dit geval hebben we niet te maken met een rivier, maar met de zee. De afbeelding rechtsboven op deze pagina toont de overgang van de hogere stuwwalgronden van het Gooi naar de lagere gronden in Eemland. Langs de Meentdijk en de Zomerdijk ligt een kralensnoer van ronde plasjes. De Zuiderzee is herhaaldelijk over en door de dijk gestroomd en heeft daarbij kolkgaten gevormd. De dijk is telkens om deze wielen of waaien heengelegd en heeft daardoor een zeer bochtig verloop gekregen.

Veel plezier als ramptoerist in de prachtige en veelzijdige provincie Utrecht. En mocht het weer tegenzitten... breng dan een bezoek aan http://go.to/aardkundigewaarden op internet.

Hermans & Schuttevaer

notarissen

Aangesloten bij

Utrecht : Hermans & Schuttevaer • Maliebaan 81 • Tel. 030 - 233 66 99
Vleuten: Notarispraktijk Hagen • Pastoor Ohlaan 25 • Tel. 030 - 677 61 17
(maakt deel uit van Hermans & Schuttevaer).

Mr J. C. V. Geenen

* Contracten
* Contractbesprekingen
* Behandeling én overname van incasso's
* Begeleiding bij aan- en verkoop onroerend goed
* Assurantiën en financiële dienstverlening

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

tel. 030-231 68 40
fax 030-233 45 95

Weten wat uw huis waard is?
Vraag naar de gratis waarde-indicatie!

De prijzen van koopwoningen zijn de afgelopen jaren flink gestegen. Ook uw huis is hoogstwaarschijnlijk meer waard geworden. Maar hoeveel? Ligt dat droomhuis nu binnen uw bereik? Of kunt u met de overwaarde de keuken moderniseren?
Wat uw wensen ook zijn: u kunt pas echt plannen gaan maken als u weet hoeveel uw huis waard is!
ERA Makelaardij Utrecht geeft u gratis en geheel vrijblijvend een waarde-indicatie van uw woning. En dat is slechts één onderdeel van de service die ERA u kan bieden.
Als het u wat waard is om de waarde van uw huis te weten, bel dan met ERA voor die gratis waarde-indicatie. Of gewoon om meer te weten te komen over de diensten die wij bieden. Dat kost u niets en levert u waardevolle informatie op.

Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht.
Tel. 030 233 21 32. Fax 030 254 60 26
E-mail: MakelaardijUtrecht@era.nl
Internet: www.era.nl/Makelaardij Utrecht

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE
Graag wil ik een vrijblijvende, gratis waarde-indicatie van mijn woning. Bel mij voor een afspraak.

Naam: .....
Straat: .....
Postcode: .....
Plaats: .....
Telefoon: .....

Knip de bon uit en stuur op naar ERA Makelaardij Utrecht, Burg. Reigerstraat 65, 3581 KN Utrecht.

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- Aan- en verkoopbegeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

makelaardij in onroerende goederen **Muus & IJzerman**

NVM

ISO 9002 GECERTIFICEERD

Maliebaan 48, Postbus 14014, 3508 SB Utrecht, Telefoon: 030 - 234 00 08, Fax: 030 - 232 19 70

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030-2631111
fax: 030-2623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

BEAUFORT BOGAARD
MAKELAARS

Voor een gedegen advies in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvestging

Maliebaan 39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**

J&B Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

J&B

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheken

Een straatlengte voorsprong in service!

Daar kunt u op rekenen bij de verkoop van uw huis door ERA Makelaardij Utrecht.

Gaat u maar na. Wij geven uw huis een opvallende presentatie op een druk punt in het winkelgebied Utrecht-Oost, in het landelijke ERA Woonmagazine en op internet (www.era.nl en www.nvm.nl).

Wij plaatsen opvallende "te koop" borden, adverteren voor u en sturen een mailing aan de omwonenden.

Wij geven u de ERA Service Waarborg waarin duidelijk staat wat u van ons mag verwachten. Daarnaast bieden wij u de mogelijkheid van het Koper Garantie Plan tegen gebreken. En u krijgt een uiterst professionele begeleiding tot na de overdracht.

Kortom, wij wachten niet af, maar gaan actief voor u op zoek naar een koper. Sterk door service is ons motto.

Wij maken het iedere dag waar!

Makelaardij Utrecht

ERA

Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65, 3581 KN Utrecht
Tel. 030 233 21 32. Fax 030 254 60 26.
E-mail: MakelaardijUtrecht@era.nl
Internet: www.era.nl/MakelaardijUtrecht

NVM

geenen cs

bedrijfsjuridische dienstverlening

Mr J. C. V. Geenen

* Contracten
* Contractbesprekingen
* Behandeling én overname van incasso's
* Begeleiding bij aan- en verkoop onroerend goed
* Assurantiën en financiële dienstverlening

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

tel. 030-231 68 40
fax 030-233 45 95

Hermans & Schuttevaer

notarissen

Aangesloten bij

FORMAAT NOTARISSEN

Utrecht : Hermans & Schuttevaer • Maliebaan 81 • Tel. 030 - 233 66 99
Vleuten: Notarispraktijk Hagen • Pastoor Ohllaan 25 • Tel. 030 - 677 61 17
(maakt deel uit van Hermans & Schuttevaer).

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- Aan- en verkoopbegeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

makelaardij in onroerende goederen **Muus & IJzerman**

NVM

ISO 9002 GECERTIFICEERD

Maliebaan 48, Postbus 14014, 3508 SB Utrecht, Telefoon: 030 - 234 00 08, Fax: 030 - 232 19 70

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030-2631111
fax: 030-2623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

BEAUFORT BOGAARD
MAKELAARS

Voor een gedegen advies in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvestging

Maliebaan 39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**

J&B Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

J&B

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheken

pre-publishing
content management
cd-rom
internet
digital print
drukwerk
direct mail
logistieke dienstverlening
teleservices

PlantijnCasparie
→Utrecht

Vrieslantlaan 14
3526 AA Utrecht
Postbus 7052
3502 KB Utrecht

T 030-282 28 22
F 030-288 35 61

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

Je moet ze soms horen over deze kunst. Dan zeg ik: verderop hangen de Hollandse meesters
Jullie zijn hier gewoon nog niet aan toe. Dat laatste zeg ik natuurlijk niet. Dat denk ik alleen.

Rabobank
Midden in de samenleving

De Rabobank heeft iets me
kunst en cultuur. Eerlijk gezegd
we zijn er gek op. En onze
smaak is al even breed als die
van u. Popmuziek of klassiek,
Cobra of impressionisme, vaan-
delzwaaien of klootschieten,
het is ons allemaal even lief.
Daarom krijgen heel veel ver-
schillende evenementen onze
steun. En u krijgt van ons een
gratis Museumjaarkaart op uw
Europas. Want we willen graag
dat iedereéén kan genieten van
kunst en cultuur.

Rabobank Utrecht (030) 287 87 00

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Oud-Utrecht

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

73e jaargang

2000

De oprichting van het CentraaL Israëlitisch Weeshuis in Utrecht

Wedrennen in de Johannapolder

Aangetast...Waardevol!

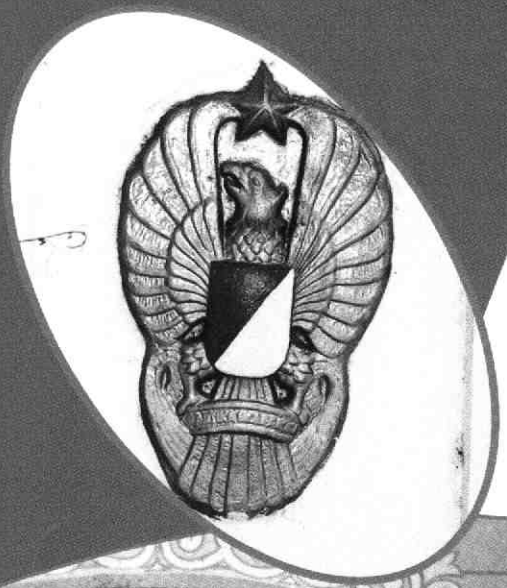

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

voor
Utrecht-boeken
stad en provincie

Broese Wristers
Boekverkopers

aan de Stadhuisbrug 5 - Utrecht - tel. 030 2335200

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Maarssenbroeksedijk 15A
3606 AG Maarssen
Tel. 030-241 31 15

DAATSELAAR & GODHELP
ANTIQUAIRS - BEËDIGD TAXATEUR
Lid. VHOK/CINOA/VNAG/NVK

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Utrecht
Korte Jansstraat 17-19, 3512 GM Utrecht
Tel. 030-2318266, Fax 030-2316474

Amsterdam
Rokin 46, 1012 KV Amsterdam
Tel. 020-6208100

Laren
Torenlaan 5, 1251 HE Laren
Tel. 035-5381454

'beeldbepalend in bouwen'

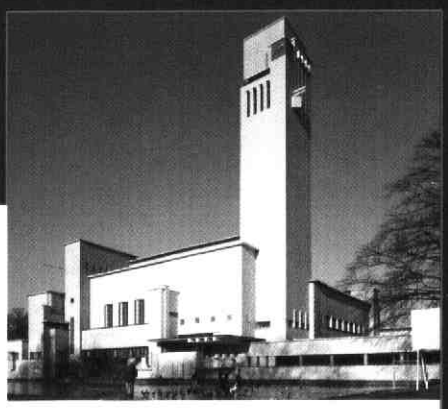

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Zeist
Maarssen

*Telefoon
030-2412912
(hoofdvestiging)

AANNEMINGSBEDRIJF H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

* **Elektra**
* **Klimaat**
* **Sanitair**
* **Beveiliging**
* **Telematica**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN
BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

LOT; TJ oct 1903

IAB-Ic

Redactioneel

Enkele lezers was het al opgevallen, ons Tijdschrift heeft een kleine verandering ondergaan. Oud-Utrecht heeft tegenwoordig kleurenpagina's. De redactie dacht deze speciale kleurenpagina's voor kleurenfoto's te reserveren. Dat bleek ten koste te gaan van het stukje dat de redactie zelf altijd schrijft in het Tijdschrift. Maar wat bleek Oud-Utrecht heeft meer lezers dan kijkers en het verzoek aan de redactie was dan ook het 'Van de redactie' weer in ere te herstellen.

In dit nummer staan veel korte berichten maar ook twee langere artikelen. De ene handelt over een renbaan die ooit in Utrecht heeft gelegen. De baan heeft maar korte tijd bestaan en is daardoor enigszins in de vergetelheid geraakt. Het tweede artikel gaat over het joodse Weeshuis en wordt opgeluisterd met enkele fraaie afbeeldingen van details van het nu nog aanwezige interieur. De voorstellen voor de bestedingen van het legaat worden uitvoerig behandeld in dit nummer. Daarnaast zijn de gebruikelijke rubrieken weer terug te vinden in dit nummer, waarvan helaas het stuk over de tuinen dit keer niet aanwezig is. De redactie hoopt dit volgende keer weer te kunnen presenteren. Veel lees- en kijkplezier in dit nummer van Tijdschrift Oud-Utrecht.

Namens de redactie, Nanette Vugts

Inhoud

Van de bestuurstafel 120

De oprichting van het centraal Israëlitisch weeshuis in Utrecht
Henk Langenberg en Mieke van Zeben 121

Wedrennen in de Johannapolder (1904-1906)
D. Minkema 129

Hulp gevraagd 133

Een Indonesisch schil met het Utrechts gemeentewapen 133

Aanvullende informatie over eenzalfpotje
JanJaap Luijt 129

Literatuursignalement 136

Aangetast... Waardevol!
W. Hoogendoorn 138

Agenda 141

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
73e jaargang nr. 5
oktober 2000
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis *der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.*

Voorzitter: P.A. Blok
Secretariaat:
Mw. C.C.S. (Tolien) Wilmer,
p/a Alexander Numankade 199-201,
3572 KW Utrecht.
Tel.: (030) 2866611
Fax: (030) 2866600
Het internetadres van Oud-Utrecht is: www.oud-utrecht.nl
Penningmeester: P. Kroes
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,
Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt *f* 54,= per jaar (26- *f* 30,-; 65+ *f* 44,- per jaar).
U-paslid *f* 30,-
Familielidmaatschap *f* 15,-
Contributie- en ledenadministratie:
P. Kroes.
Betaling contributie op giro 575520.
Redactie: B. van den Hoven van Genderen, M.C. van Oudheusden, J.C.M. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, M.A. Vugts en M. van de Vrugt.
Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: Jeroen Tirion, Utrecht
Vormgeving cover: Hans Lodewijkx
Druk: PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht.
Tweemaandelijks tijdschrift
verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda nummer 5/2000
20 oktober 2000, verschijningsdatum: 1 december 2000.
Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versie 5 of Word versie 6). Aanbevolen omvang 3000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de bestuurstafel

In memoriam een weldoenster (bis)

Met haar erfenis aan Oud-Utrecht heeft mevrouw Ulbrich veel in beweging gezet. In de bestuursvergaderingen heeft de erfenis menigmaal op de agenda gestaan en is er langdurig over gesproken. Ook in de voorjaarsledenvergadering maakte haar erfenis vele tongen los en tijdens de najaarsledenvergadering zal dat zonder twijfel wederom het geval zijn. En door de erfenis ben ik zo nieuwsgierig geworden naar haar, dat ik tot het bedrijven van oral history ben gebracht.

Mevrouw Ulbrich is in onze vereniging nooit actief geweest. Zij betaalde haar contributie en las tijdschrift en jaarboek. Daarmee hield het op. De kans om meer over haar te weten te komen dan ik dankzij haar vroegere buurvrouw in het juninummer kon schrijven leek dan ook klein. Tot bleek dat mevrouw Hylkema, de moeder van één van mijn voorgangers als voorzitter, haar al op de lagere school en ook nadien gekend heeft. En tot bleek dat het stukje over haar in ons tijdschrift te Dongen onder de aandacht was gekomen van de voorzitter van de Club voor Klassieke BMW Automobielen. Hij belde mij op en vertelde dat hij jaren geleden een oude auto had gekocht, waarvan mevrouw Ulbrich de eerste eigenaar bleek te zijn geweest en dat hij vervolgens met haar in contact was gekomen. Hij had zelfs de oorspronkelijke reservesleuteltjes nog van haar gekregen; die had ze meer dan twintig jaar bewaard en na, veel zoeken, weer gevonden. Ook haar vroegere buurvrouw gaf nog enkele aanvullingen.
Alle aanleiding, dunkt mij, voor een tweede In Memoriam, waarmee bovendien de dankbaarheid van onze vereniging voor haar royale geste wordt onderstreept.

Mevrouw Hylkema ontmoette mevrouw Ulbrich voor het eerst in 1920, in de tweede klas van de lagere school. Met nog vier andere meisjes bezochten ze daarna de middelbare school in Utrecht. Daarnaast vormde de padvinderij in Bilthoven een gemeenschappelijke liefhebberij. En juist de padvinderij bracht de zes meisjes van de lagere en middelbare school, die elkaar uit het oog waren verloren, weer bij elkaar. Een ontmoeting, tijdens een reunie in het begin van de zestiger jaren leidde vanaf 1968 jaarlijks tot een eigen reunie van de zes. Mevrouw Hylkema en mevrouw Ulbrich bezochten elkaar vanaf 1988 frequenter, zij gingen uit eten en maakten uitstapjes.
Dagexcursies vond zij heerlijk. Eenmaal was zij met een vliegtuig naar het Zuiden geweest. Vreselijk had zij dat gevonden en voortaan ging zij, zolang het haar mogelijk was, weer dagjes uit. Van een bezoek met haar aan tuinen, zoals die te Arcen, konden de anderen genieten. Alle bomen en planten kende zij bij naam. Planten en dieren waren haar grote liefde. 'Dieren zijn veel leuker dan mensen', was één van haar karakteristieke uitspraken.

Toen zij na een kwart eeuw een foto van haar gerestaureerde vroegere auto kreeg, merkte zij dankbaar op: 'Fijn dat er nu weer een foto van Ferdinand op het kastje kan staan'. Ter verklaring: de BMW 501a placht liefkozend de Barokengel te worden genoemd; na het bijwonen van een barok muziekstuk met in de hoofdrol een zekere Ferdinand, noemde zij haar auto voortaan naar die zanger.

Zij liet er zich niet op voorstaan dat zij zeer vermogend was, integendeel. Toch kon zij lachend aan haar goede vriendinnen vertellen dat zij toen zij eens zat te eten als flard van een gesprek opving: 'Weet je wie er achter je zit? Eén van de rijkste vrouwen van Bilthoven.'

Aan het onderhoud van huis en tuin besteedde zij weinig aandacht. Binnen zou het huis een wat meer opgeruimde indruk kunnen maken, om het voorzichtig uit te drukken. Haar commentaar daarop was helder: 'een huisvrouw ben ik nooit geweest'.
Om uiterlijk vertoon gaf zij niet. Zij liep in eenvoudige oude kleren. Tot het laatst droeg ze nog een rok, die zij in haar studententijd had gekocht.
Mevrouw Ulbrich was een begaafde, boeiende en interessante vrouw, die graag haar eigen gang ging. Al was zij eenzaam, toch vulde zij haar leven, op haar eigen markante manier.
In haar opvattingen was zij duidelijk en had uitgesproken sym- en antipathieën. Door haar sympathie voor het werk van onze vereniging nam zij ons op in haar testament. De vereniging Oud-Utrecht denkt aan haar met erkentelijkheid.

P.A. Blok,
voorzitter

De oprichting van het Centraal Israëlitisch Weeshuis in Utrecht

Henk Langenberg en Mieke van Zeben

Een groep weeskinderen, 1932. Het Utrechts Archief

Tussen 1871 en 1942 was, op de hoek van de Magdalenasteeg in Utrecht aan de Nieuwe Gracht, het Centraal Israëlitisch Weeshuis (C.I.W.) gevestigd. Er werden wezen, halfwezen en later ook voogdijkinderen verpleegd, jongens en meisjes. Het weeshuis heeft nooit veel pupillen uit Utrecht gehad. De meesten waren afkomstig uit Amsterdam, maar daarnaast waren er kinderen uit het hele land. Het was voor zijn tijd zeer modern.

Iemand schreef in het Tijdschrift van de Vereeniging voor Weezenverpleging: 'Dit weeshuis is opgericht in 1871; terwijl er eene uitbreiding reeds heeft plaats gehad in 1873. Tijdens ons bezoek bevonden zich in dat weeshuis 31 jongens en 14 meisjes. Het is wel de moeite waard om dit gesticht te zien, dat voor een weeshuis uitstekend is ingericht. In het nieuw gebouwde gedeelte vindt men zeer bezienswaardige, ruime, goed geventileerde slaapkamers. Op de school hoorden wij op allerliefste wijze door de kinderen een lied zingen dat bij de viering van het tweejarig bestaan der stichting en de inwijding van het nieuwe gedeelte van het gesticht gezongen was. (...) De kleederdracht is zeer eenvoudig. (...)Wij kunnen iedere belangstellende aanraden dit waarlijk goed ingericht weeshuis eens te gaan bezichtigen. Hij zal niet onvoldaan huiswaarts keeren.'[1] Hoe is dit weeshuis tot stand gekomen en tegen welke achtergrond? Wie waren de initiatiefnemers, en wat waren hun motieven?

Joodse wezenzorg in Nederland

Nederland kende al vanaf de Middeleeuwen instituten waarin wezen, vaak samen met bejaarden, werden verzorgd. Daarnaast werden weeskinderen in pleeggezinnen geplaatst. Voor joodse kinderen was uitbesteding, indien mogelijk bij joodse gezinnen, tot ver in de 19e eeuw de enige vorm van zorg. De verzorging van de kinderen in pleeggezinnen was vaak schamel. Er kwam weinig terecht van godsdienstig onderwijs en het leren van een vak, en volgens sommigen leidden de kinderen een leven dat resulteerde in slordigheid, onreinheid, ongehoor-

De oprichting van het Centraal Israëlitisch Weeshuis in Utrecht

Foto van het plafond van de Synagoge gemaakt na 'herontdekking' van de ruimte. Foto: Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum

zaamheid en onoppassendheid. Soms werden kinderen genadeloos uitgebuit. In reactie op dit 'assepoester-syndroom' werd in 1836 in Amsterdam het eerste joodse weeshuis voor jongens geopend. Dit voorbeeld werd gevolgd: eind 19e eeuw vormden vier Amsterdamse joodse weeshuizen, samen met weeshuizen in Leiden, Rotterdam, Den Haag en het C.I.W. in Utrecht de kern van de joodse wezenzorg in Nederland. Aan uitbesteding van weeskinderen is echter nooit een einde gekomen. Voor een deel had dit te maken met een gebrek aan opvangmogelijkheden, maar ook met veranderende opvattingen over wezenzorg, zoals we later zullen zien.

Problemen in de Mediene

De Mediene bestond uit een veelheid van middelkleine en kleine plaatselijke zelfstandige joodse gemeenschappen, die over heel Nederland verspreid waren. Halverwege de 19e eeuw waren er dan wel in een aantal grote steden joodse weeshuizen, maar deze hadden allemaal een plaatselijke functie. Maar ook in de Mediene kwamen weeskinderen voor. Ook daar heersten dodelijke (besmettelijke) ziektes, ook daar was de gemiddelde levensverwachting een stuk lager dan tegenwoordig, ook daar was binnen de joodse gemeenschap armoede een veelvuldig voorkomend verschijnsel. Plaatselijke joodse armbesturen waren verantwoordelijk voor hun geloofsgenoten die één of andere vorm van ondersteuning nodig hadden. Dit kon verschillen van tijdelijke ondersteuning in de vorm van geld, tot hulp in natura, waaronder kosher vlees of pesachbroden. Maar het kon ook - in het geval van weeskinderen - gaan om vrijwel permanente ondersteuning tot zij volwassen waren en voor zichzelf konden zorgen. In de Mediene leefde dezelfde onvrede over de uitbesteding van wezen die ook in Amsterdam had geleid tot veranderingen. Men wilde ook kinderen uit de Mediene meer bieden dan op dat moment mogelijk was.

Het initiatief

Het initiatief om een C.I.W. op te richten werd genomen door de afdeling Utrecht van de Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland. Deze was in 1849 opgericht. De grondlegger was de jurist Abraham De Pinto. In zijn dagelijks leven was hij onder andere deken van de orde van advocaten, rijksadvocaat en gemeenteraadslid van Den Haag.[2] Tijdens de algemene vergadering van de Maatschappij tot Nut der Israëlieten op 6 augustus 1865 kwam de afdeling Utrecht met het voorstel om een centraal weeshuis op te richten. Deze poging strandde nog diezelfde dag: het zou teveel kosten, en het zou beter zijn om aansluiting te zoeken bij het pas opgerichte Israëlitische Jongensweeshuis in Amsterdam. Maar het initiatief was opgemerkt. Kort na de vergadering publiceerde de Groningse arts I. Oppenheim de brochure: 'Abtaljon, of een goed woord tot alle Israëlieten en Israëlietinnen in Nederland'.[3] De brochure was bedoeld om onder een breed publiek steun te winnen voor de oprichting van een Centraal Israëlitisch Weeshuis, dat vooral bedoeld zou zijn om kinderen uit de Mediene op te vangen. Een hartverscheurende beschrijving van de ellende van een wees werd ingezet als beproefde methode om liefdadigheid te genereren. 'Wil men een beklagenswaardig wezen schilderen, dat door

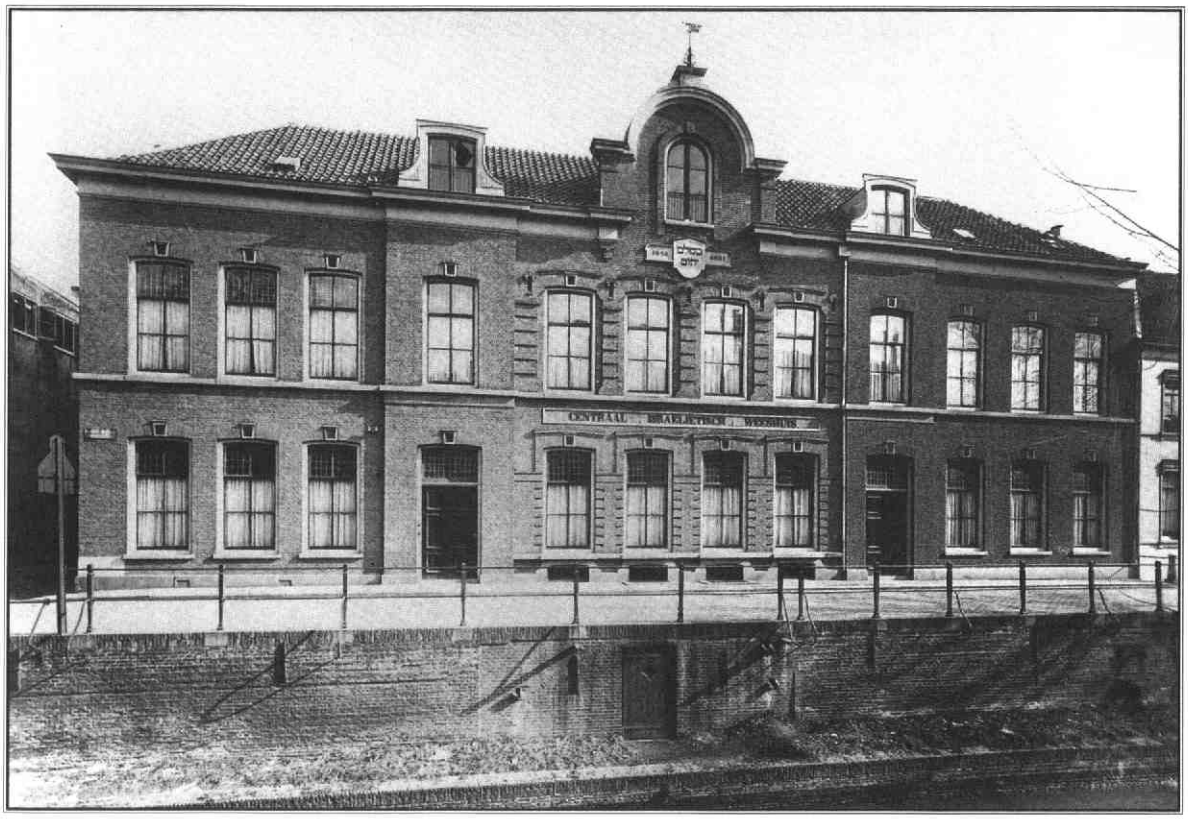

Gezicht op de voorgevel van het weeshuis, 1932. Het Utrechts Archief

ramp op ramp getroffen, aan jammer en lijden overgegeven, van rijke verwanten vervreemd, van machtige vrienden verlaten, aan niemand openhartig zijn nood durft klagen, aan niemand Zijne behoeften vertrouwelijk durft blootleggen, dat hulpeloos en eenzaam, zonder steun en zonder stut, zonder leidsman en raadgever in de wereld staat, dan kan men dit niet treffender doen, dan onder het beeld van een wees!'[4] Zoals in die tijd gebruikelijk werd de brochure via advertenties in de joodse pers onder de aandacht van het publiek gebracht. Zo werd geadverteerd in het Weekblad voor Israëlieten van 27 oktober 1865. Zowel deze redactie als de redactie van het Nieuw Israëlitisch Weekblad zouden zich steeds een groot voorstander van de Utrechtse zaak tonen. De advertentie was voor de redactie van het Weekblad voor Israëlieten de aanleiding om zich achter het initiatief te stellen. Hiermee werd de discussie verplaatst naar het publieke domein.

Achtergrond van de discussie

Dat het initiatief en de daaropvolgende discussie zich juist in deze periode afspeelden sluit aan bij meer algemene ontwikkelingen: na 1850 groeide het aantal tehuizen in Nederland snel, onder meer doordat er door de economische groei in Nederland in die periode meer geld beschikbaar kwam. Het aantal particuliere huizen was tussen 1830 en 1850 verdubbeld, maar in de ruim twintig jaar daarna verviervoudigde het.[5] De discussie die nu op gang kwam, sloot aan bij een bredere discussie die in de 19e eeuw werd gevoerd, over gestichtsverpleging versus gezinsverpleging. In deze periode ontstond wetenschappelijke belangstelling voor de opvoedingsproblematiek en werd er een basis gelegd voor de professionalisering van de pedagogiek. Dit vond plaats tegen de achtergrond van een verschuiving in denkbeelden over gezin en samenleving, die ook in de wezenzorg zou doordringen. In de loop van de negentiende eeuw was het leven binnen de beschutting van het gezin vooral bij de burgerij een steeds belangrijker rol gaan spelen. Ook werd het gezin in toenemende mate een essentiële rol toebedacht bij de opvoeding van kinderen. Juist deze pedagogische functie van het gezin ging in het debat over de gestichtsopvoeding weerklinken, ook in de joodse gemeenschap.[6]

Voor- en tegenstanders

De cholera-epidemie in 1866 legde de discussie stil. De afdeling Utrecht had op dat moment wel wat anders aan het hoofd. De plaatselijke joden hadden alle hulp nodig die er maar gegeven kon worden. Met het wegebben van de cholera werd de discussie in de joodse pers voortgezet. De aftrap werd gedaan door B.I. Levi uit Schiedam. Hij toonde zich een groot voorstander van een centraal weeshuis.[7] Voor Levi was met name het lot van joodse wezen in kleine plattelandsgemeenten een probleem. Twee weken later werd in het Weekblad voor Israëlieten op het stuk van Levi gereageerd door de

De oprichting van het Centraal Israëlitisch Weeshuis in Utrecht

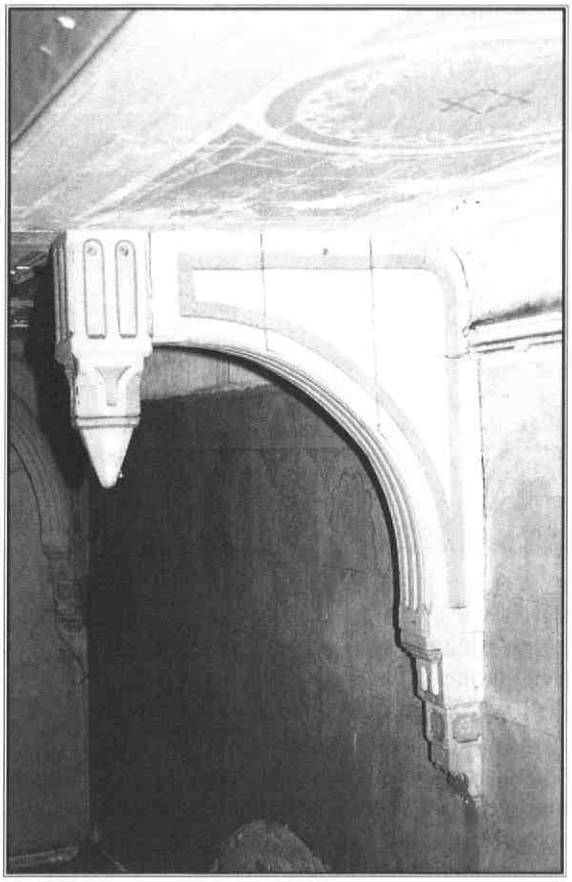

Foto van het plafond van de Synagoge gemaakt na 'herontdekking' van de ruimte. Foto: Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum

nieuwe voorzitter van de Utrechtse afdeling van de Maatschappij tot Nut der Israëlieten, H.J. van Lier.[8] Hij meldde dat nu de choleraepidemie over haar hoogtepunt heen was, men het initiatief weer zou gaan oppakken. Hij riep op tot het geven van geld en medewerking. Een regent van het joodse weeshuis in Rotterdam, J. van Raalte, reageerde op de oproep van Levi en het antwoord van Van Lier met een stuk in het Weekblad voor Israëlieten.[9] Hij maakte vooral principieel bezwaar tegen het feit dat kinderen die uit diverse milieus kwamen in één weeshuis bij elkaar gestopt zouden worden, een onnatuurlijke situatie. Bovendien zou de orthodoxe joodse opvoeding die de kinderen daar zouden krijgen, kunnen leiden tot maatschappelijk isolement.[10] Verpleging in een gezin zou dit probleem tenminste voorkomen. 'De Weezenliefhebbend' (zijn pseudoniem is tot op heden niet ontrafeld) uit Rotterdam vond het juist wèl heel belangrijk dat er een nieuw joods weeshuis zou komen. De joodse gemeenschap in het land was armer dan andere gezindten; men moest ondanks deze financiële positie blijven streven naar iets blijvends en kenmerkends voor de joodse gemeenschap in Nederland. Een volgend argument dat hij hanteerde was dat het uitbesteden van kinderen in pleeggezinnen meer zou kosten dan het oprichten van een weeshuis. En tenslotte vond hij het geven van een joodse godsdienstige opvoeding aan weeskinderen wèl van belang.[11] Hij voegde nog een aantal elementen toe aan de discussie, als aanvulling op het gedachtengoed van Levi. Levi was er van uit gegaan dat de jongens in de weeshuizen een ambachtelijke opleiding zouden moeten volgen. De 'Weezenliefhebbend' koos voor een meer specifieke opleiding voor de weesjongens. Liever eerder nog een opleiding op kantoren van joodse handelaren, bankiers, makelaars etc. dan het aanleren van een ambacht. Een ambachtelijke opleiding zou te weinig kansen bieden om los te komen van de kleinhandel in lucifers, garen en band etc. waartoe veel joden veroordeeld waren. Van Raalte somde zijn bezwaren tegen een centraal weeshuis in Utrecht in het Weekblad voor Israëlieten nog eens op. Hij gooide het nu over een andere boeg: hij presenteerde zich nu niet meer als tegenstander van gestichtsverpleging als zodanig, maar eerder als tegenstander van het idee dat het weeshuis juist in Utrecht zou moeten komen. In Utrecht heerste onverdraagzaamheid tegen de joden, er waren weinig fabrieken en er was minder handel zoals in Rotterdam en Amsterdam, aldus Van Raalte. Hierdoor zouden er te weinig werkbazen zijn voor al de weesjongens om in de leer te kunnen gaan. Wanneer de jongens en meisjes uit het weeshuis de leeftijd zouden bereiken om ontslagen te worden uit het weeshuis, was de kans erg groot dat zij zich blijvend in de stad Utrecht zouden gaan vestigen. Als deze jonge mensen er niet in zouden slagen een zelfstandige positie in de Utrechtse maatschappij te vinden, zag Van Raalte dit als een bedreiging voor de gehele welvaart en de toekomst van de joodse kerkelijke gemeente in de stad. Hij raadde de Utrechtse joodse gemeente dan ook aan een reserve-armenfonds op te richten 'om zoodoende middelen te vergaren, die spoediger dan gij denkt verslonden zullen worden'.[12]

Op 1 maart 1867 verscheen in het Weekblad voor Israëlieten een laatste stuk van Van Raalte. Hij stelde nu voor om een centraal fonds te creëren voor de opzet van Provinciale Israëlitische Weeshuizen. Hieraan zouden twee voordelen zijn verbonden: Ten eerste waren provinciale weeshuizen minder aan een plaats gebonden zoals de stad Utrecht met al haar verderfelijke invloeden. En ten tweede zouden de kosten eerlijker worden

verdeeld over meerdere gemeenten, in plaats van dat de gemeente Utrecht alle kosten zou moeten dragen. Andere voordelen ten opzichte van een weeshuis in Utrecht zouden kunnen zijn dat een provinciale oplossing goedkoper was dan een instelling in Utrecht. Bijvoorbeeld vanwege kapitaal dat nodig was voor inrichting, stichting, personeel e.d. voor het verzorgen van zo'n 200 weeskinderen. Voor de kinderen zou een groot voordeel van een provinciale oplossing zijn dat zij niet zo ver van huis zouden worden verzorgd. Bovendien bood een provinciale oplossing ook nog eens meer kans op opleiding en daaruit voortvloeiende werkgelegenheid voor de weesjongens. Hier kwam bij dat provinciale weeshuizen kleinschaliger waren, waardoor er meer kans zou zijn op een echt familieleven in de instelling. Dit zou dan weer gunstig zijn voor de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling van de kinderen. Tot slot zou een provinciaal weeshuisbestuur dichter bij de pupillen staan dan een centraal bestuur. Dit zou zeker voor de oudere kinderen beter zijn. Naar de werkelijke motieven die Van Raalte had om zich zo hard te verzetten tegen een centraal weeshuis kan nog slechts worden gegist. In ieder geval blijft het opmerkelijk, dat juist hij, als bestuurder van een weeshuis, zich zo sterk beriep op argumenten die het hele fenomeen weeshuis ter discussie stellen. Hij heeft zich echter nooit uitgelaten over de vraag wat de gevolgen van zijn opvattingen voor zijn eigen weeshuis zouden moeten zijn. Opmerkelijk is ook zijn geestelijke lenigheid: als de argumenten tegen gestichtsverpleging het niet meer zo goed doen, schakelt hij over op de negatieve kanten van de stad Utrecht, terwijl hij tenslotte maar accepteert dat er een instelling moet komen, maar dan wel versnipperd in de provincies. Alles bij elkaar ontstaat toch de indruk dat enig eigenbelang hier zeker niet afwezig was: het zou immers kunnen gaan om een concurrent, die wellicht een aanzuigende werking zou krijgen op de beschikbare geldstromen. Ook in de 19e eeuw bestond er immers een soort van liefdadigheidsmarkt, die bewerkt moest worden.

Foto van het plafond van de Synagoge gemaakt na 'herontdekking' van de ruimte. Foto: Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum

De doorbraak

In januari 1867 werd op initiatief van de afdeling Utrecht van de Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland de oprichtingsvergadering gehouden in Utrecht. Ter vergadering werd een commissie ingesteld, die zich bezig zou gaan houden met het opstellen van ontwerp-statuten voor een C.I.W. in Utrecht voor zowel Portugees Israëlitische als Nederlands Israëlitische kinderen. De commissie bestond uit de heren Roelof Citroen (Amsterdam), A.E. Cohen (Arnhem), E.L. Jacobson (Den Haag), B.I. Levi (Schiedam), H.J. de Beer, Mr. L. de Hartog, Mr. H.J. van Lier, Mr. S.M.A. de Mosch en J. de Rooij (allen uit Utrecht). De zelfde commissie werd ingeschakeld om geld in te zamelen. De commissie vormde tegelijk het Voorlopig Bestuur. Zij organiseerde de fondsenwerving via subcommissies, die door middel van 'correspondenten' de contacten onderhielden. In die tijd met gebrekkige communicatiemiddelen was dit een gebruikelijke opzet. Niettemin duurde het lang voordat deze structuur daadwerkelijk iets opleverde. Voor een deel had dit te maken met het feit dat ook in 1867 nog veel geld nodig was in verband met de nog steeds aanwezige cholera, hoewel de epidemie over het hoogtepunt heen was. In een verslag van de commissie uit 1869 klonk dan ook een hoop geklaag op: 'geen enkele penning werd geschonken, geen enkele belofte zelfs werd gedaan'.[13] Dit duurde tot ver in het jaar 1868, maar daarna begon de fondsenwerving toch redelijk op gang te komen: met de toezegging van A.E. Cohen uit Arnhem om 600 gulden te schenken leek nu ook een financiële doorbraak te zijn gereali-

De oprichting van het Centraal Israëlitisch Weeshuis in Utrecht

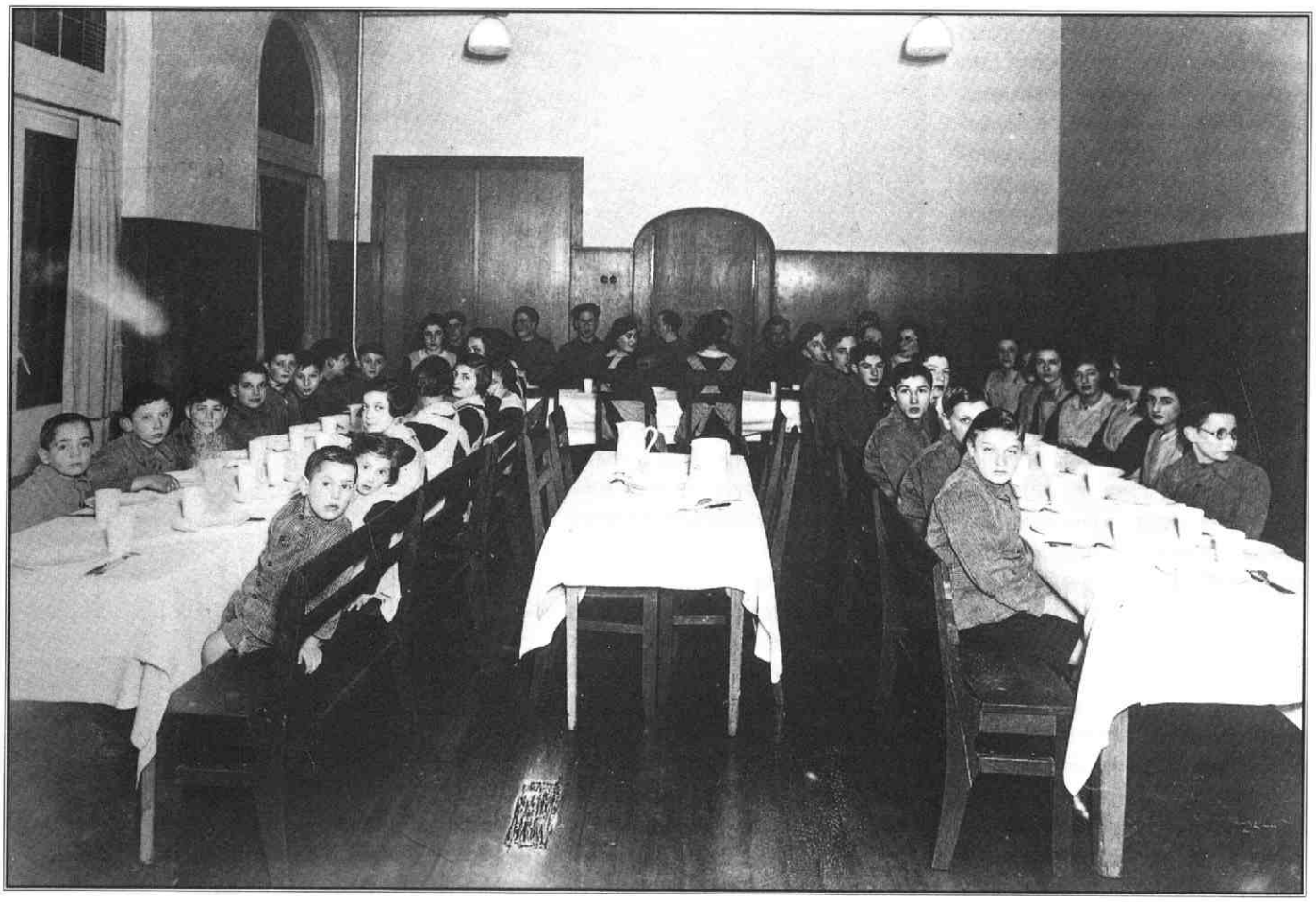

Gezicht in de eetzaal van het weeshuis, 1932. Het Utrechts Archief

seerd. Er werden van dit geld circulaires verspreid onder geloofsgenoten en er volgde een advertentiecampagne in de beide joodse weekbladen, die stevig werd ondersteund in redactionele artikelen. En inderdaad, het hielp: 'Zoo koud men vroeger was, zoo onverschillig men zich had getoond, zoo ijverig, ja vurig toonde men zich nu'.[14] Eind 1868 was er ongeveer 30.000 gulden toegezegd, inclusief een gift van Koning Willem III. Er was nu genoeg geld om een pand te kopen. Het oog viel op een pand aan de Nieuwe Gracht in Utrecht, op de hoek van de Magdalenasteeg. De overdracht van het pand vond plaats op 1 februari 1869. Daarna werd op 1 mei 1869 het belendende pand aangekocht. Toen de aankoop eenmaal was gerealiseerd, stroomde het geld weer sneller binnen: kennelijk was er doordat er nu iets concreets gebeurd was het vertrouwen in de onderneming ook groter.

Amsterdamse bemoeienis

Tot het moment dat er naar een pand werd gezocht had de joodse gemeenschap uit Amsterdam zich grotendeels afzijdig gehouden in de discussies over het centrale weeshuis, wellicht uit een gebrek aan interesse voor al het gedoe in de Mediene. Immers: Amsterdam had al vier weeshuizen, dus wat viel er nog te doen? Maar op 3 januari 1869 was ook daar opeens een subcommissie van het joodse Nut opgericht, die zich bezig hield met het C.I.W. Het is verleidelijk om te denken dat grootstedelijke arrogantie en opportunisme hier een belangrijke rol in speelden. Anderzijds blijkt dat H.J. van Lier inmiddels van Utrecht naar Amsterdam was verhuisd, en het is waarschijnlijk niet toevallig dat juist hij optrad als voorzitter van de Amsterdamse subcommissie. De Amsterdammers pakten meteen fors uit met een gift van 6800 gulden ineens en een toezegging om ieder jaar nog eens 1000

gulden bij te dragen. Maar er werden wel voorwaarden verbonden aan de Amsterdamse inzet. Het ging om het recht van toezicht en het recht van plaatsing van Amsterdamse kinderen in het weeshuis. Het is daarom niet verwonderlijk dat gedurende de hele periode dat het weeshuis in Utrecht bestond, de meerderheid van de kinderen uit Amsterdam afkomstig was.

Een modern weeshuis

In 1871 werd het voorlopige bestuur vervangen door een college van regenten dat optrad als dagelijks bestuur. Een commissie van Toezicht vanuit de Maatschappij tot Nut der Israëlieten was bedoeld om het dagelijks bestuur in het gareel te houden. Uiteindelijk gingen in 1871 de deuren van het weeshuis open. In het weeshuis was plaats voor ongeveer 50 kinderen, terwijl in andere weeshuizen het aantal pupillen kon oplopen tot ver over de 200. Dit kleine aantal had te maken met ontwikkelingen in opvattingen over gestichtsopvoeding. Zo rond 1875 waren de meeste discussies over opvoeding in weeshuizen geluwd. Vrij algemeen heerste nu de overtuiging dat plaatsing in een gezin de beste optie was, maar omdat daar risico's aan waren verbonden in de sfeer van uitbuiting, misbruik en andere gruwelijkheden was de verpleging in een gesticht een goede tweede optie. Maar dan moest zo'n gesticht wel zoveel mogelijk op een gezin lijken.

Er moesten een 'vader' en een 'moeder' zijn, en ook de bestuurders moesten de kans hebben om de kinderen te kennen. Niet alleen het betrekkelijk kleine aantal kinderen moest het weeshuis een beetje laten lijken op een gezin, ook het feit dat jongens en meisjes in het weeshuis samenwoonden moest hier aan bijdragen. Het C.I.W. was ook in dit opzicht zeer modern. Natuurlijk was men zich bewust van de enorme gevaren - vooral op zedelijk terrein- die dit met zich meebracht, maar men zag de voordelen, al was het maar dat broertjes en zusjes bij elkaar konden blijven. Overigens was dit 'samenwoonen' eigenlijk alleen maar mogelijk in kleine weeshuizen. En hoewel het natuurlijk gevaarlijk was gruwden bestuurders al helemaal bij de gedachte aan de taferelen die zich zouden kunnen afspelen bij een langdurige scheiding der sexen: dat zou kunnen leiden tot 'eigenaardige en zeer groote gevaren aan het afzonderlijk wonen van jongens en meisjes verbonden'. Het gevaar van heteroseksuele 'ongeoorloofde vrijagie' was in te dammen door goed toezicht. Het belangrijkste voordeel van een gemengde populatie lag echter in '...den beschavenden invloed der vrouw. Het ongemanierde, kalfachtige der jongens verdwijnt bij den omgang met de meer verfijnde, vaak meer schrandere, maar stellig op gelijken leeftijd meer ontwikkelde meisjes. Is het onschuldige, argelooze meisje bij haar intreden in de wereld vaak het slachtoffer van gewetenloze mannen, door hare onbekendheid met de maatschappij, en door gemis aan tact hoe zij zich tegenover de man heeft te gedragen, voor een goed deel kan, wanneer in het gesticht op oordeelkundige wijze de omgang tusschen jongens en meisjes wordt bevorderd, het meisje beter toegerust de beproevingen tegen gaan, die voor geen meisje uitblijven'.[15] En dan was er natuurlijk de onvermijdelijke 'Hollandsche gezelligheid'. In het weeshuis was dit niet vanzelfsprekend, maar er werd bewust naar gestreefd om het leven in het weeshuis enigszins draaglijk te maken. De belangrijkste reden hiervoor was het alomtegenwoordige spook van uithuizigheid en het daarmee samenhangende drankgebruik. Uit onderzoek was gebleken dat met name militairen er op dit terrein wat van konden. Hun drankzucht zou voor een groot deel voortkomen uit het gebrek aan gezelligheid in de kazernes, waar zij zich enorm verveelden. Daarom trachtte men in het weeshuis het verblijf zo aangenaam mogelijk te maken, door een 'goede inrichting der kamers en zalen waar de verpleegden na volbrachten arbeid bijeenkomen, met gelegenheid tot lectuur, tot dam- en schaakspelen'. En natuurlijk was er het onvolprezen dominospel, waarvan de beschavende invloed alom was geaccepteerd.

Later zou het weeshuis zelfs beschikken over een eigen vakantiehuis. Aan het eind van de negentiende eeuw werd het belang van frisse buitenlucht en het vieren van vakantie in bepaalde kringen steeds belangrijker gevonden als onderdeel van de ontwikkeling van kinderen. In deze periode zien we allerlei buitenverblijven en vakantiekolonies verschijnen, met name aan de kust van de Noordzee en op de Veluwe. Dit

onderdeel van een 'goede opvoeding' kwam rond 1908-1909 ter sprake in het bestuur van het C.I.W. Een anonieme gulle gever bleek ergens tussen 1908 en 1910 behulpzaam te zijn geweest. Dankzij zijn bijdrage werd in Den Dolder een vakantieoord aangekocht en verbouwd. De kinderen van het Utrechtse weeshuis maakten daarvan in 1911 voor het eerst gebruik. Deze gulle gever was I. van den Bergh uit Rotterdam, regent van het C.I.W en een van de grondleggers van het Unilever-concern.[16]

Tot de deportatie van kinderen en staf in 1942 hebben er altijd veel meer jongens dan meisjes in het weeshuis gewoond, meestal ging het om halfwezen, waarvan de vader was overleden. De meest voor de hand liggende verklaring hiervoor is dat het vaak meisjes waren die de rol van een overleden moeder in het huishouden overnamen. Er hebben nooit meer dan twee kinderen uit Utrecht in het weeshuis gewoond. Amsterdam is altijd de grootste 'leverancier' geweest: vanaf 1887 schommelde het aantal Amsterdamse kinderen rond de twintig, bijna de helft van de verpleegden. Het geringe aantal Utrechtse kinderen mag niet worden gezien als een aanwijzing dat in de Utrechtse joodse gemeenschap meer weerstand bestond tegen plaatsing in een weeshuis dan elders. Kinderen werden namelijk - als dat enigszins kon - bij voorkeur geplaatst buiten hun eigen woonplaats. Dit had vooral te maken met de gedachte dat een weeshuis toch een soort van rehabiliterende functie zou moeten hebben, waardoor de vaak verwaarloosde kinderen zouden worden verheven uit hun slechte omstandigheden. Verplaatsing naar een andere omgeving hoorde daarbij.

Tot slot

Het dagelijks leven in het weeshuis moet nog worden beschreven, we hebben nog niet gesproken over zaken als opvoeding en onderwijs, de plaats die het weeshuis innam in de Utrechtse samenleving, godsdienstige aspecten en het sociale netwerk van regenten, correspondenten en andere betrokkenen en hun bestuurlijke carrières en de ontwikkeling die het weeshuis doormaakte tot zowel weeshuis als voogdijinstelling. Al deze zaken zullen in het vervolg van ons onderzoek nog aan de orde moeten komen. Niettemin is duidelijk geworden dat het C.I.W. is voortgekomen uit initiatieven die werden genomen in een beperkte kring van joodse notabelen, die op landelijk niveau met elkaar samenwerkten, zij het moeizaam. De initiatiefnemers zijn gedeeltelijk geslaagd in hun oorspronkelijke opzet: voor een deel voorzag het weeshuis in de behoefte aan opvangmogelijkheden voor kinderen uit de Mediene, maar de joodse gemeenschap uit Amsterdam wist een flinke claim te leggen op de beschikbare plaatsen.

Dit artikel verscheen eerder in bewerkte vorm in Misjpoge, Jaargang 13 (2000), nr. 3

Noten

1 *Tijdschrift van de Vereeniging voor Weezenverpleging*, Jaargang 6, no. 1, 1875, p. 18.
2 Ibid., p.19
3 I. Oppenheim, *Abtaljon, of een goed woord tot alle Israëlieten en Israëlietinnen in Nederland* (Groningen 1865)
4 *Abtaljon*, p. 4.
5 J. Dane (ed.), *Wezen en boeffes. Zes eeuwen zorg in wees- en kinderhuizen.* (Hilversum 1997), p. 286.
6 J. Dankers, en J. Verheul, *Als een groot particulier gezin. Opvoeden in het Utrechtse Burgerweeshuis tussen caritas en staatszorg 1813-1991.* (Zutphen 1991), p. 117.
7 *Weekblad voor Israëlieten*, 14 september 1866, No. 9, Jrg. 12.
8 *Weekblad voor Israëlieten*, 28 september 1866, No. 11, Jrg. 12
9 *Weekblad voor Israëlieten*, 25 januari 1867, No. 28, Jrg. 12.
10 *Weekblad voor Israëlieten*, 28 december 1866, No. 24, Jrg. 12.
11 *Nieuw Israëlitisch Weekblad*, 18 januari 1867, No. 25, Jrg. 2.
12 *Weekblad voor Israëlieten*, 4 Januari 1867, No. 25, Jrg. 12. J. van Raalte.
13 A.W. Jacobson, *Verslag der commissie belast met de zorg voor het bijeenbrengen der gelden voor een algemeen verplegingsgesticht voor Israelitische weezen in Nederland* (Utrecht 1869)
14 Ibidem
15 *Tijdschrift van de Vereeniging voor Weezenverpleging*, Jrg. 6, 1875, no.3 159.
16 Dit is recentelijk gebleken uit onderzoek van bouwtekeningen en foto's in het gemeentearchief van Amsterdam. Van den Bergh wordt in deze bron genoemd.

Wedrennen in de Johannapolder (1904-1906)

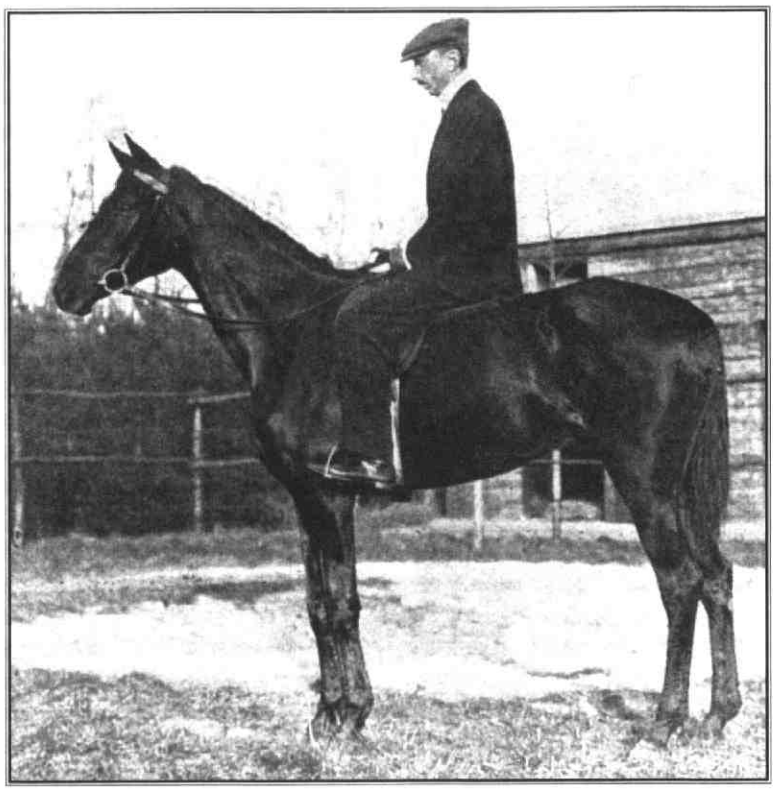

Jhr. C. de Pesters op L'Occasion. Foto: Jochmann Uit: De Revue der sporten, jaargang 1 (1908), nr. 19.

D. MINKEMA

Menig Utrechter zal zich nog de draverijen herinneren op de baan Mereveld, welke op 6 juni 1938 geopend werd en die zich bevond in de vork tussen de spoorlijn naar Arnhem en die naar Den Bosch, toen nog Bunnik's grondgebied. De drafsport beleefde er hoogtijdagen tot in de 60-er jaren het tracé van de rijksweg A27 er dwars door heen geprojecteerd werd. Uiteindelijk kwam die weg pal ten westen van de baan te liggen, maar intussen was Mereveld ten dode opgeschreven. Het leidende orgaan, de Stichting Nederlandse Draf- en Rensport, kwam tot de conclusie dat er in Midden-Nederland naast de gemoderniseerde baan van Hilversum geen plaats was voor een tweede. Mereveld sloot haar poorten definitief op 24 oktober 1971.

De baan bleef nog 20 jaar in gebruik als trainingscentrum voor dravers, eerst bij de trainer Piet Smit (die er veterinaire studenten klaarstoomde voor de befaamde Peerdepietenkoers), later voortgezet door diens weduwe. In april 1993 werden de restanten van de tribune en stalgebouwen gesloopt en al spoedig werd er de golfsport op een driving range beoefend. In de jaren 1998 en 1999 is de drafbaan met de aanpalende landerijen opgegaan in de golfbaan Amelisweerd.

Het Nederlandsche Sportterrein

Minder bekend is dat Utrecht in het begin van de 20ste eeuw ook al een heuse draf- en renbaan bezat en wel op het nieuwe sportterrein in de Johannapolder. Dit sportterrein was in feite de opvolger van het Nederlandsche Sportterrein, dat in 1895 was aangelegd ten oosten van het Oudwijkerveld, waar een paar jaar later (1898) het Wilhelminapark zou komen. Het Nederlandsche Sportterrein lag tussen de huidige Mauritsstraat, Willem de Zwijgerstraat en Frederik Hendrikstraat. Het omvatte o.m. een wielerbaan, een kleine 'paardenbaan' voor concoursen-hippique, een tennisbaan, een voetbalveld en twee zwembaden, één voor heren en één voor dames. Al in het begin van de 20ste eeuw moest dit sportterrein wijken voor de stadsuitbreiding, nadat het de laatste jaren nog slechts als ijsbaan dienst had gedaan.

Het Nieuwe Sportterrein in de Johannapolder

In het voorjaar van 1904 kocht een voorlopig comité onder voorzitterschap van jhr. C.R.F. Kraijenhoff van de landbouwer en veehouder

Wedrennen in de Johannapolder (1904-1906)

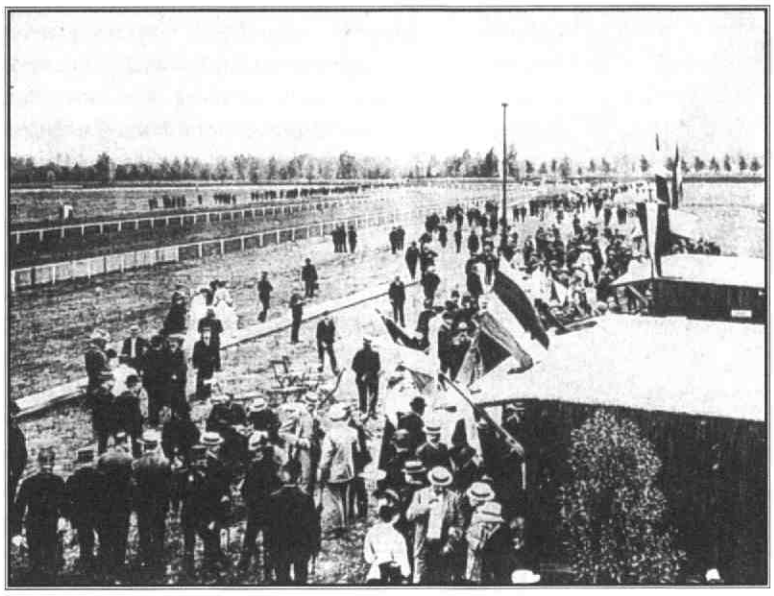

Voor zover bekend de enige afbeelding van de renbaan in de Johannapolder. Ontleend aan Jan Reeskamp, 'Utrecht in oude ansichten'.

A. Roodvoets jr. een terrein van 10 ha. weiland in de Johannapolder. Deze polder maakte toen nog deel uit van de gemeente De Bilt.

Roodvoets, die aan de Absteder-dijk 218 in Utrecht woonde, lag regelmatig in de clinch met de autoriteiten omdat hij het niet zo nauw nam met de beperkingen die hem werden opgelegd door de wet op de Verboden Kringen. Zijn landerijen in de Johannapolder lagen deels binnen de kleine en de middelbare Verboden Kringen van de Linie van Utrecht langs de gedekte gemeenschapsweg tussen het fort op de Biltstraat en het fort Vossegat. Bij de Kringenwet van 1853 waren denkbeeldige kringen rondom deze verdedigingswerken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie getrokken waarbinnen allerlei beperkingen golden ten aanzien van beplantingen en het bouwen van opstallen. Binnen de eerste 300 meter, de zogenaamde kleine kring, moest men zelfs voor het graven van een greppel of het planten van een boom al toestemming hebben van de militaire autoriteiten. Er mochten alleen houten opstallen geplaatst worden en in geval van mobilisatie of oorlog konden tot 1000 meter vanaf de verdedigingswerken alle gebouwen zonder vorm van proces gesloopt of afgebrand worden om een vrij schootsveld te krijgen. Pas in 1963 is de Kringenwet opgeheven, nadat deze in 1951 al was opgeschort.

Roodvoets had in februari 1904 zonder toestemming grind aangebracht op de over zijn grond lopende sintelweg, later bekend als het Zwarte Wegje. Dat liep van de Verlengde Rembrandtkade tot de Oostbroekselaan. Wegens gebrek aan bewijs werd hij echter van deze overtreding vrijgesproken. Begin 1904 werd ook proces-verbaal tegen hem opgemaakt toen hij zonder toestemming een 'houten getimmerte' had geplaatst op één van zijn percelen, dat hij had verhuurd aan de Centrale Commissie 'Rein Leven' voor een openluchtmeeting op de 2de Pinksterdag 1904.

Kortebaandraverij

De inmiddels opgerichte NV 'Het Nieuwe Sportterrein' ging onder voorzitterschap van de heer P.J. Roskam voortvarend te werk. In juli 1904 werd al het verzoek tot het aanleggen van twee lawntennisbanen gedaan en begin augustus 1904 schreef men de minister van Oorlog aan om diverse tijdelijke houten gebouwtjes en een afrastering te mogen plaatsen om op koninginnedag 31 augustus 1904 een kortebaandraverij te houden. Deze vond plaats in samenwerking met de Vereniging tot Bevordering van het Vreemdelingenverkeer voor Utrecht en Omstreken.

Deze kortebaandraverij, waaraan overigens slechts 7 dravers deelnamen, werd gewonnen door Sador II van H.K. Glas Jzn uit het Groningse Loppersum, in die tijd een bekend draver-eigenaar, gereden door de pikeur Jan Ensing. Drie weken later werd er een concours-hippique gehouden, alsmede opnieuw een kortebaandraverij. Ditmaal gewonnen door Colombine van stal Avanti, gereden door Jan G. de Boer.

Het Nieuwe Sportterrein was vanuit de stad te bereiken via de Baanstraat (toen nog doorlopend tot het Wilhelminapark), door dit park en vervolgens langs de nieuw aangelegde, 18 meter brede, Prins Hendriklaan, dan langs de Laan van Minsweerd om tenslotte de gedekte gemeenschapsweg en de Minstroom overstekend het sportterrein te betreden.

Utrechtsche Vereeniging voor Paardensport

Op 3 oktober 1904 kwam het verzoek van het bestuur van het Nieuwe Sportterrein om een baan voor wedrennen en harddrave-

rijen te mogen aanleggen en om hiervoor de sloten tussen de percelen te mogen dempen, om aan de binnenkant van de baan een greppel voor de afvoer van het hemelwater te graven en om een afrastering langs de baan te plaatsen.
In november 1904 werd de Utrechtsche Vereeniging voor Paardensport opgericht met als voorlopig bestuur: Jhr. C.R.T. Kraijenhoff (voorzitter), 1ste Luitenant H.B. van den Oudendijk Pieterse (secretaris), Ritmeester Baron van Boecop, W.H.J. Blom (een bekend draver-eigenaar uit Utrecht), 1ste Luitenant Jhr. Elias, R.H.J Veeren, P.J. Roskam , H.N. Ravesteyn, mr. C. de Wilde Jr., G.J. Hoogland (rijksveearts te Utrecht, wonende aan de Biltstraat), Jhr. Rutgers van Rozenburg, Jhr. F. Bosch van Drakestein (eigenaar van de draverstal Avanti te Lage Vuursche), A.van Eysden Jr. en mr. dr. W.A. van Zijst.

Van het definitieve bestuur zou later jhr. mr J.E. Huijdecoper van Maarseveen tot Nigtevecht voorzitter worden. De vereniging had tot doelstelling het organiseren van harddraverijen, rennen en concoursen-hippique.
Er werd een grote, rechthoekvormige renbaan aangelegd met een lengte van 1125 meter en een breedte van 22 meter. De rechte lijn tot de finish was ruim 240 meter lang. De bochten hadden een straal van 65 meter. Er kwam een tribune voor 600 personen, een clublokaal, een perslokaal, een totalisatorgebouw, een buffet, een 'afgekapt terrein voor de gevers' (bookmakers), een lokaal met twee kleedkamers, een zadelplaats en 20 boxen. Ook op het middenterrein was een buffet en een totalisatorinrichting. De jury- en rechterstoel stond vlak voor de tribune en benam enigszins het zicht. Een bezwaar was verder dat alles wat te ver uiteen lag. Aan de binnenzijde van de renbaan werd een 8 meter brede trainingsbaan aangelegd en 2 banen voor hindernisrennen. Op de renbaan werd rechtsom gelopen. Het sportterrein omvatte ook nog een voetbalveld, tennisbanen en een ijsbaan. Per omnibus kon men zich van het station Biltstraat naar de renbaan laten rijden. Voor *f* 15,- werd men lid van de U.V.P. en had men toegang met dame tot alle meetings van de vereniging.

Modderpoel

De openingsmeeting werd eerst een paar keer uitgesteld omdat de grasbaan nog niet berijdbaar was, maar kon tenslotte op donderdag 29 juni 1905 doorgang vinden in tegenwoordigheid van de Utrechtse burgemeester. De entreeprijs voor de tribune bedroeg voor een heer *f* 5,- en voor een dame *f* 1,-. Het middenterrein kostte twee kwartjes. Men trof die dag prachtig weer en een groot en elegant bezoek bevolkte de renbaan. De pers sprak van een schilderachtig terrein in een prachtige omgeving van natuurschoon. De Veldartillerie zorgde voor muziek. De heer Bus van het café-restaurant 'De Vereniging' liet keurig afgewerkte linnen omslagen voor het programma uitreiken. De openingsprijs (*f*400,-) werd gewonnen door de 4-jarige schimmel Glendina van de heer A. Aartman.
Hoeveel minder aangenaam was het er met slecht weer. Eerst moest men een heel eind lopen over een natte kleiweg, die in een afschrikwekkende conditie verkeerde. Vervolgens kon men nauwelijks uit de voeten op het gladde kleiachtige terrein. Dat moest bij binnenkomst helemaal worden overgestoken om de tribune te kunnen bereiken. Veel hakken en zolen gingen hierbij verloren. Ook de hier en daar gelegde planken waren levensgevaarlijk glad. Het paddock leek op een modderpoel en de baan was net een moeras, waar vanwege de ondoorlaatbaarheid van de bodem het water overal opstond.

Germanicus

Zowel in 1905 als in 1906 werden er vijf meetings per jaar gehouden. Op zaterdag 30 juni 1906 kreeg de renbaan ter ere van de lustrumfeesten van het Utrechtse Studenten Corps bezoek van Germanicus en zijn staf. Germanicus arriveerde om 4 uur op het Nieuwe Sportterrein, gezeten in zijn zegewagen, getrokken door vier vossen. Vooraf gingen de lictoren, gezeten in een brik en getrokken door twee schimmels. Het gezelschap werd ontvangen door het bestuur van de Utrechtse Vereenigng voor Paardensport en haar voorzitter jhr. Huijdecoper van Maarseveen tot Nigtevecht sprak de hoge gast toe, waarna de erewijn werd aangeboden. Honderden belangstellende hadden zich langs de Prins Hendriklaan opgesteld om de 'vorst der week' hulde te brengen. Bij deze meeting was er een nieuwe toegangsweg naar de tribune aangelegd via de Verlengde Rembrandtkade en het Zwarte Wegje, hetgeen een hele verbetering was. Hierlangs konden de bezoekers zowel te

Wedrennen in de Johannapolder (1904-1906)

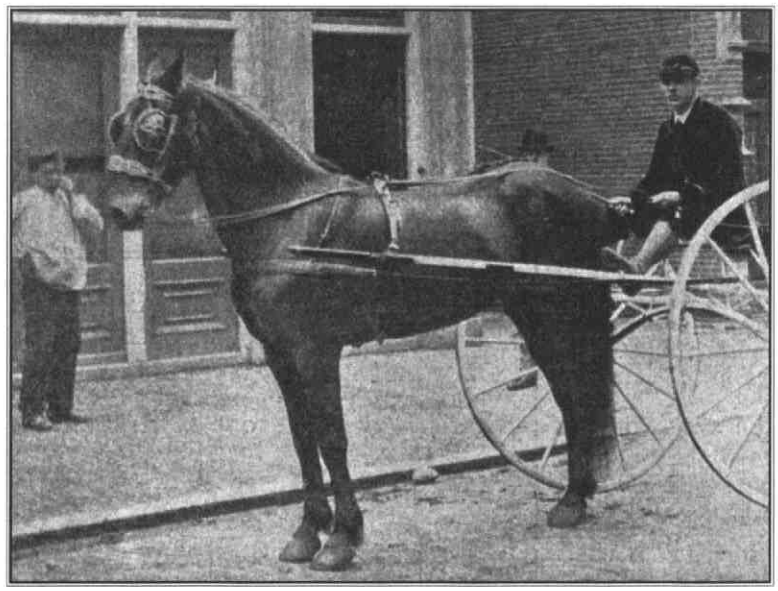

Jan G. de Boer met zijn eigen draver Olga voor zijn zaak op de Biltstraat. Uit: 'De Paardenwereld', 11 september 1924. De foto is vermoedelijk van ca. 1890.

voet als per rijtuig de tribune bereiken. Auto's en rijtuigen konden gratis op het middenterrein gestald worden, hetwelk via de Prins Hendriklaan bereikbaar bleef.

Rennen en draverijen

Het programma van een meeting omvatte twee vlakkebaanrennen, één hordenren en drie draverijen, waarvan er dikwijls één een heatdraverij was. De meest succesvolle reneigenaar in het slechts tweejarige bestaan van de baan was Herman F. Bultman Hzn. uit de Haarlemmermeer, die 8 rennen won. Walter Jochems uit Wassenaar, de man die in 1906 de renbaan Duindigt liet aanleggen, won 7 keer met zijn volbloeds. En Jhr. C. de Pesters uit Zeist won 6 keer. Deze laatste woonde op villa Nuova aan de Utrechtseweg te Zeist (het tegenwoordige hoofdkantoor van Schuttersveld NV) en trainde zijn paarden op de heide in Soesterberg, op de plaats waar nu het vliegveld ligt. Het meest succesvolle renpaard was Chatter Way, die met jockey Matthews 3 maal een hordenren won. Jhr. De Pesters was de eigenaar. De meest succesvolle jockey was Killick, die 5 keer won waarvan 4 keer voor de stal Jochems.

Bij de dravers was de meest gelauwerde eigenaar Jhr. Bosch van Drakestein, wiens stal Avanti 10 keer won. Zijn beste paarden Dops en Colombine wonnen beide 4 koersen. De Rotterdamse eigenaar W.A. Ockhorst won 5 koersen. De meest succesvolle pikeurs waren Piet Doelman en Jan G. de Boer, die elk 9 maal wonnen. Jan G. de Boer trainde de paarden van de stal Avanti. Hij woonde van 1890 tot 1911 in het Zuid-Hollands Koffiehuis, Biltstraat 45 te Utrecht, nu Chinees-Indisch Bezorgservice 'Nieuw China'.

Snelle teloorgang

De laatste meeting op de renbaan in de Johannapolder vond op donderdag 20 september 1906 plaats. Voor 1907 waren wel voorlopig drie data vastgesteld maar de vereniging bleek met de eigenaar van het terrein geen behoorlijke regeling meer te kunnen treffen. In de sportbladen verscheen de mededeling dat de Utrechtse Vereeniging voor Paardensport wel bleef bestaan maar in 1907 geen meetings zou houden. Men was reeds begonnen de opstallen te slopen. In het paardenblad Hippos van 9 maart 1907 verscheen de volgende advertentie: 'Te koop, tribune, gestaan hebbende op de renbaan te Utrecht. Vermeer, aannemer, Steniaweg, Zeist'.

De baan zal men op geen enkele kaart uit die tijd terug vinden. De exacte lokatie kwam ik op het spoor via het Genie-archief in Het Utrechts Archief. De baan bevond zich in de Johannapolder ten noorden van het fort Vossegat en de plaats waar, in 1913, de Kromhoutkazerne werd gebouwd. Er hebben nog lang sportvelden gelegen, evenals direct ten noorden er van een ijsbaan, later werd dit een camping. Iets verder oostelijk aan het inmiddels verdwenen Zwarte Wegje lag een manege en een windhondenrenbaan. Bij de grenswijziging van 1 januari 1954 kwam dit gebied bij de gemeente Utrecht.

Eind zestiger en begin zeventiger jaren werd hier de wijk Rijnsweerd-Zuid met de toneelspelersbuurt gebouwd. De huidige Louis Bouwmeesterlaan omsluit grotendeels het tracé van de vroegere renbaan.

Bronnen:

Het Utrechts Archief, *archief van de eerstaanwezend ingenieur der Genie te Utrecht*
Jan Reeskamp, *Utrecht in oude ansichten*, Europese Bibliotheek (Zaltbommel 1969)
Utrechts Nieuwsblad
Utrechtse Courant
Utrechts Dagblad
Tijdschrift Nederlandsche Sport
Tijdschrift Hippos

Hulp gevraagd

Waar liepen in het verleden de oude zandwegen, kerkepaden, kanaaltjes en lokaalspoorwegen in de provincie Utrecht? Beschikt u over enige kennis op dit gebied, laat het dan weten aan de Stichting Stichtse Geschiedenis of Het Utrechts Archief.

Ten behoeve van een onderzoeksgids over verkeer en vervoer in Utrecht zijn zij op zoek naar mensen die kennis hierover hebben verzameld, zonder dat die kennis tot een publicatie heeft geleid. Deze lokale kennis willen zij graag gebruiken om te bezien of het mogelijk is een aantal kaarten te vervaardigen, waarop dit soort oude wegen en paden is ingetekend.

Informatie is welkom bij Fred Vogelzang (Stichting Stichtse Geschiedenis), tel. 030-234 38 80.

Een Indonesisch schild met het Utrechtse gemeentewapen

Het wapen van de Indonesische (land)strijdkrachten T.N.I., aangebracht in hautreliëf op de kolommen van de tuinmuur van een vooroorlogse kazerne in Jakarta, hoek Jalan Medan Merdeka Utara (de noordelijke straat langs het voormalige Koningsplein) en Jalan Veteran I.

Het schild is doorsneden van rood (heraldisch: keel) en zilver van de rechterbovenhoek (heraldisch: linkerbovenhoek) naar de linkerbenedenhoek (heraldisch: rechterbenedenhoek) en van achteren vastgehouden door de fabelvogel garuda, staande op een vleugelband, onder een vijfpunige ster - alles van goud.

Als het schild langs de bovenzijde wordt omgeklapt, wordt het gemeentewapen van Utrecht zichtbaar.

Tekst en foto: B.J. Martens van Vliet.

Aanvullende informatie over een zalfpotje

JanJaap Luijt

Tijdens naspeuringen in kranten die verschenen rond de eeuwwisseling van de negentiende eeuw, vond ik in de Binnenlandsche Bataafsche Courant een met regelmaat terugkerende advertentie van Salomon Nathans, 'geëxamineerd en geadmitteerd kies- en tandmeester'.[1] Deze advertentie deed mij terugdenken aan een artikel in het tijdschrift Oud-Utrecht van november 1999, waarin Tjeerd Pot een archeologische vondst in het riool van het weeshuis beschreef.[2]

De plaatsen waar Simon Nathans' Opiat Royal te koop was.

Bij opgravingen had de Archeologische Dienst onder andere een geglazuurd zalfpotje gevonden met daarop de tekst: 'opiat van S:.Nathans denstist A: Amst'. Het opgegraven zalfpotje bleek te voldoen aan de beschrijving in de advertentie.

In advertenties in de Binnenlandsche Bataafsche Courant maakte de Amsterdamse tandarts Salomon Nathans bekend welke steden hij gedurende welke periode zou bezoeken om er praktijk te houden. De lezers werden op de hoogte gebracht bij wie ze een afspraak konden maken en waar Nathans hen zou behandelen. Zo blijkt uit de advertenties, dat Nathans tweemaal per jaar Utrecht bezocht en daar dan gedurende drie dagen praktijk hield ten huize van J.F. Martens, een kok en pasteibakker, die woonde in het huis De Hoop aan de Oudegracht bij het Stadhuis.

Nathans' werkzaamheden zullen voor een groot bestaan hebben uit het trekken van kiezen. Een handeling, die hij 'met ongemeene gezwindheid, en zonder de miste pyn' verrichtte ('die bang zyn, smeert hy iets aan, dat dezelve (tanden) van zelvs uitvallen'). Maar niet alleen het trekken van tanden en kiezen behoorden tot zijn kunde. Hij maakte ook de zwartste tanden wit zonder het email te beschadigen, zette valse tanden die van de eigen tanden niet te onderscheiden waren, vulde holle kiezen met goud, zilver of lood en vijlde de 'scherptens en punten' van de kiezen, zodat ze de tong, lippen en wangen niet meer beschadigden.

Om de mond, de tanden en het tandvlees tot op hoge leeftijd te conserveren, recommandeerde Simon Nathans zijn opiaat royaal aan. Dit middel versterkte het gebit, verfriste tanden en kiezen en zuiverde de mond. Tevens maakte het de tanden wit en deed het tandvlees weer tegen de tanden aangroeien. Losse tanden en kiezen zouden weer vastkomen en het haalde de kwade smaak uit de mond en de 'scheurbuik en brand' uit de tanden. Dit wonder-

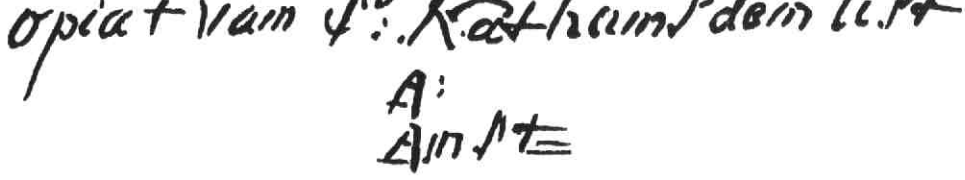

Het zalfpotje, rechts op de foto, met een gedeelte van de tekst zichtbaar. Foto: Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum

middel stilde ook nog kies- en tandpijn en belette het invreten van de holle kiezen en tanden, zodat die niet getrokken hoefden te worden. Dit 'wondermiddel' was te koop voor ƒ 2-10 per potje in een groot aantal steden in de Republiek (zie kaartje).

Een van deze potjes, zo blijkt uit het opschrift, is dus onlangs gevonden door de Archeologische Dienst. Gezien het grote aantal plaatsen waar het middel te koop was, zou men verwachten dat dergelijke zalfpotjes in grote getalen bekend zijn. Navraag bij een aantal archeologen, museumconservatoren en antiquairs leerde mij echter dat een zalfpotje met 'opdruk' zoals Nathans gebruikte zeer bijzonder is. Geen van de ondervraagden had ooit een dergelijk zalfpotje gezien.

Met de vondst van de krantenadvertentie uit 1802 is in ieder geval aanvullende informatie gevonden over de opmerkelijke vondst in het Utrechtse riool.

1 *Binnenlandsche Bataafsche Courant*, gedrukt en uitgegeven door J.J Stuerman in de Hage. In de Universiteitsbibliotheek Utrecht onder signatuur AB: Sfol 1698. Citaten in dit artikel afkomstig uit de edities van 4 en 8 mei 1802 en 21 december 1802.

2 Tjeerd Pot, 'Vondsten met een luchtje', in: *Tijdschrift Oud-Utrecht 72* (1999) pp. 135-139.

Najaarsledenvergadering

Het bestuur van de vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de najaarsledenvergadering op donderdag 23 november om 19.30 uur in het Broodhuis, de voormalige synagoge, Springweg 162 in Utrecht. De vergaderstukken zullen u separaat worden toegestuurd. Na afloop van de vergadering zal de heer K. Asberg, voorganger van de gemeente van Ruth die in het Broodhuis haar samenkomsten houdt, een inleiding houden over dit gave Art Deco gebouw.

Presentatie Jaarboek en Oud-Utrecht-prijs

Op zondag 10 december zal de presentatie van het Jaarboek 2000 en de uitreiking van de Oud-Utrecht-prijs 2000 plaats vinden in de zaal van Palladio, Klein Geertekerkhof 1 in Utrecht. De bijeenkomst begint om 15.00 uur en zal rond 17.00 uur met een drankje worden afgesloten.

U bent van harte welkom.

'Halloween' met Oud-Utrecht en het Historisch Platform

Op zondag 29 oktober organiseert de Vereniging Oud-Utrecht in samenwerking met de afdeling Utrecht van het Historisch Platform vanwege 'Halloween' oftewel Allerzielen een bezoek aan de begraafplaatsen Soestbergen en St. Barbara.

Edwin Maes, auteur van het boek Begraafplaatsen in Utrecht en groot kenner van de Utrechtse begrafeniscultuur, leidt u rond door de fraaie Utrechtse begraafplaats Soestbergen, een van de oudste en meest sfeervolle begraafplaatsen van ons land. Hij zal vertellen over de betekenis van Allerzielen en uitleggeven over de vele beziens-waardige grafmonumenten ter plekke. Daarna wordt een bezoek gebracht aan de katholieke begraafplaats St. Barbara, waar Allerzielen nog steeds in ere wordt gehouden.

De excursie begint om 13.30 uur aan de ingang van Begraafplaats Soestbergen aan de Gansstraat 167 in Utrecht. De middag zal rond 15.30 uur worden afgesloten.

Prijzen: ƒ 7,50 voor leden, ƒ 10,- voor niet-leden. U kunt reserveren via het Historisch Platform, telefoon 020-4208598. Het aantal deelnemers is beperkt.

Literatuursignalement

Anneke Jansen
Het Utrechts Archief

Verkrijgbaar bij boekhandel of uitgeverij:

Joods Rhenen: verdwenen maar niet vergeten (1634-1916) / Willem H. Strous. - [Rhenen] : Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o., 2000. - 96 p. : ill., portr., tab., tek. ; 30 cm. - (Historische Heuvelrug-Reeks ; 10). - Met lit.opg. - ISBN 90-800286-7-3
Geschiedschrijving van het joodse bevolkingsdeel van Rhenen van de laatste eeuwen.

Woerden: geschiedenis en architectuur / Jan van Es en Saskia van Ginkel-Meester ; eindred. Agnes E.M. Jonker. - Zeist : Kerckebosch ; Utrecht : SPOU, 2000. - 350 p. : ill., krt. ; 21 cm. - Met lit.opg. - ISBN 90-6720-221-5
De geschiedenis van Woerden, Kamerik en Zegveld en beschrijving van ruim driehonderdvijftig monumentale gebouwen in woord en beeld. Een nieuw deel in de bekende MIP-reeks.

Schilderkunst tot 1850 / Liesbeth M. Helmus. - Utrecht : Centraal Museum, 1999. - 2 dl. : ill. ; 13x17 cm. - A: Selectie uit de collectie. - Concord., lit.opg., reg. - B: Catalogus schilderkunst tot 1850. - ISBN 90-73285-61-5
Wetenschappelijke ontsluiting van de bijna duizend schilderijen omvattende verzameling schilderkunst tot 1850 met bovendien een perceptie- en verzamelgeschiedenis van de Utrechtse School.

De madonna's van Jan van Scorel 1495-1562: serieproductie van een geliefd motief / Molly Faries en Liesbeth M. Helmus; met medew. van J.R.J. van Asperen de Boer; [eindred. Dorien Duyster]. - Utrecht: Centraal Museum, 2000. - 101 p., [19 pl.] : ill. ; 24 cm. - Met lit.opg. - Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het Centraal Museum, 8 april t/m 2 juli 2000. - Ook uitgegeven in het Engels onder de titel *The Madonnas of Jan van Scorel (1495-1562): serial production of a cherished motif*. - ISBN 90-73285-63-1

Theo van Doesburg: oeuvre catalogus / onder red. van Els Hoek ... [et al.] ; [tekst Marleen Blokhuis, Ingrid Goovaerts en Natalie Kamphuys ; met bijdr. van Meta Knol ... [et al.]. - Utrecht: Centraal Museum, 2000. - 840 p. : ill., portr. ; 23 cm. - Met bibliografie / [Roman Koot]. - Met reg. - Deze publicatie is gelijktijdig verschenen met de tentoonstelling Theo van Doesburg: schilder, dichter, architect in het Centraal Museum Utrecht en het Kröller-Müller Museum Otterlo, van 12 maart t/m 18 juni 2000. - ISBN 90-6868-255-5

Over monumenten gesproken...: monumenten en hun verhalen in Oudewater / Merel Visse. - Utrecht : Matrijs, 2000. - 112 p. : ill., ill., plgr., portr. ; 24 cm. - Met lit.opg. - Met lijst van monumenten. - ISBN 90-5345-160-9
Verhalen van eigenaren en bewoners over de geschiedenis, de betekenis en de gebruiksfunctie van maar liefst vijfenzeventig monumenten.

Gewijde aarde: de R.K. Begraafplaats St. Barbara aan de Prinsesselaan in Utrecht / Ton H.M. van Schaik. - Utrecht: [Stichting R.K. Begraafplaats St. Barbara], 2000. - 157 p.: ill., portr., uitvouwb. plgr. ; 23 cm. - Uitgegeven ter gelegenheid van het feit dat 125 jaar geleden de Begraafplaats St. Barbara werd geopend. - ISBN 90-9013745-9
Het boekje kan als wandelgids dienst doen langs bijzondere graven, met beschrijvingen van de monumenten en soms ook over de (bekende) mensen die er begraven liggen.

Clara Schumann : lettres autographes conservées à la Bibliothèque royale de Belgique = autografische brieven bewaard in de Koninklijke Bibliotheek van België / textes établis et annotés par Gerd Nauhaus; ed. Yves Lenoir. - [Bruxelles]: Bibliotheca Regia Belgica, 1999. - 29 p.: ill., portr. ; 27x35 cm. - (Fontes Musicae Bibliothecae Regiae Belgicae, Series 1: Manuscripta ; VI). - Tekst in het Nederlands, Duits en Frans.
Acht brieven van Clara Schumann aan de Utrechtse muziekdirecteur J.H. Kufferath en zijn echtgenote. De brieven bevinden zich in de collectie van de Koninklijke Bibliotheek van België en hebben betrekking op de eerste twee concertreizen die Clara Schumann eind 1853 en begin 1855 naar Nederland ondernam. In het bijzonder gaan ze over de drie concerten van het Collegium Musicum Ultrajectinum waarop Clara onder leiding van Kufferath speelde.

De huisbewoonsters van Drift 19 1931-1941 en 1945-1965 / door Loek Caspers. - [S.l.] : [s.n.], 2000. - 40 p. : ill., portr. ; 21 cm. - Uitgegeven ter gelegenheid van de reünie van oud-huisbewoonsters op 20 november 1999 in het Clubgebouw van de 100-jarige Utrechtse Vrouwelijke Studenten Vereniging. - Met lijst van huisbewoonsters. - ISBN 90-9013838-2

Het Gele Huis : 100 jaar PhRM aan het Janskerkhof / onder red. van Jim van der Meer Mohr ... [et al.] ; eindred. Bert Wiskie. - [Utrecht] : Het Utrechtsch Studenten Corps, 2000. - 144 p. : ill., plgr., portr. ; 24 cm. - Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Sociëteit van het Utrechtsch Studenten Corps 'Placet hic Requiescere Musis' gevestigd aan het Janskerkhof. - ISBN 90-9013760-2

De wantsenjagers / door C.D. Laros. - [S.l.]: C.D. Laros, 2000. - 232 p. : ill., krt., portr.; 24 cm. - Met lit.opg., reg. - ISBN 90-76859-01-9
Belevenissen van onvrijwillig tijdens de Tweede Wereldoorlog in Duitsland terechtgekomen Utrechtse studenten, vastgelegd in brieven en dagboeknotities. Het boek begint met de beschrijving van het Utrechtse studentenleven in de eerste jaren van de oorlog.

Op gezang en vlees belust : over leven, werk en stad van Jan Engelman / onder red. van Liesbeth Feikema, Roman Koot en Edwin Lucas. - [Utrecht] : Kwadraat, 2000. - 206 p. : ill., portr. ; 25 cm. - Met reg. - Uitgegeven ter gelegenheid van de honderdste geboortedag van Jan Engelman op 7 juni 2000. - ISBN 90-6481-341-8 (geb.)
Dichter, journalist en criticus Jan Engelman woonde bijna gedurende zijn hele leven in Utrecht. Hij ontving in 1955 de Constantijn Huygensprijs voor zijn gehele oeuvre.

Fietsroute Leidsche Rijn : 3000 jaar wonen: een historische fietstocht van 20 kilometer / [samenst. en tekst Herre Wynia en Tarq Hoekstra ; eindred. Hellen Clemens en Mieke Snelleman]. - Utrecht : Matrijs, 2000. - 63 p. : ill. ; 21 cm + kaart met routebeschrijving - ISBN 90-5345-164-1
Fietsroute door Leidsche Rijn, dat al 3000 jaar door mensen wordt bewoond. Een gids langs de bezienswaardigheden

Zwerven tussen Dom en Werven : een historische wandeling door Utrecht /
samengesteld door Margriet Hoogendoorn en Henk Denneman ; foto's Rem Laan. - Utrecht : Stichting De Plantage, 2000. 2e dr.. - 48 p. : ill. ; 22 cm. - Uitgegeven op initiatief van 't Gilde Utrecht. - ISBN: 90-800224-9-7
Boekje geschreven door enkele ervaren gidsen van 't Gilde Utrecht, een vrijwilligersorganisatie van 50-plussers die stadswandelingen organiseert. Aan de hand van 22 foto's van bekende bezienswaardigheden presenteren zij een beloopbare route door het zuidelijke deel van de binnenstad.

Wandering the Warves : a historical walk through Utrecht city / composed by Margriet Hoogendoorn and Henk Denneman ; photographs by Rem Laan ; translated by Emilin Lap. - Utrecht : Stichting De Plantage, 2000. - 48 p. :ill. ; 22 cm. - Uitgegeven op initiatief van 't Gilde Utrecht. - ISBN: 90-805746-1-9.
Korte weergave van de inhoud zie de nederlandse uitgave: Zwerven tussen Dom en Werven.

Het bastion Sterrenburg te Utrecht / A.J. Six. - Utrecht : Stichting De Plantage, 2000. - 31 p. ; ill., 24 cm. - ISBN: 90-805746-3-5.
De geschiedenis van een intrigerend bouwwerk dat wat merkwaardig midden in een verwilderd plantsoen ligt: het bastion Sterrenburg. Het huis Sterrenburg diende in de 18e eeuw tot inspiratie voor diverse Utrechtse kunstenaars.

Aangetast... waardevol!

Het aardkundig erfgoed is onder andere van waarde omdat de aardkundige objecten, patronen en processen meestal onvervangbaar zijn. De benodigde omstandigheden zijn niet te reconstrueren of wij willen dat niet.

W. Hoogendoorn

Foto's: RMG-plaatgroep (H. Bol, W. Hoogendoorn)

Een ijstijd kunnen we alleen in een laboratorium nabootsen. Stuwwallen, ijssmeltwaterdalen, enzovoort kunnen we niet namaken. Honderdduizend vrachtwagens zand kunnen wel een mooie rug opleveren, maar bezitten niet de kenmerkende gelaagdheid, textuurverschillen, stuwingsverschijnselen, bodemvorming van een natuurlijk gevormde stuwwal als de Utrechtse Heuvelrug. Rivierafzettingen zouden voor een belangrijk deel wel vervangbaar kunnen zijn. Om veiligheidsredenen zijn we echter niet meer bereid de rivieren door de veilige winterdijken heen toe te laten. De voor de hand liggende conclusie is dat bij aantasting altijd verlies op aardkundig gebied geleden wordt. Maar dat blijkt niet helemaal waar te zijn. In het onderstaande zal ik enkele voorbeelden aanstippen van onverwachte winst bij aantasting van de bestaande waarden.

Afbeelding 1

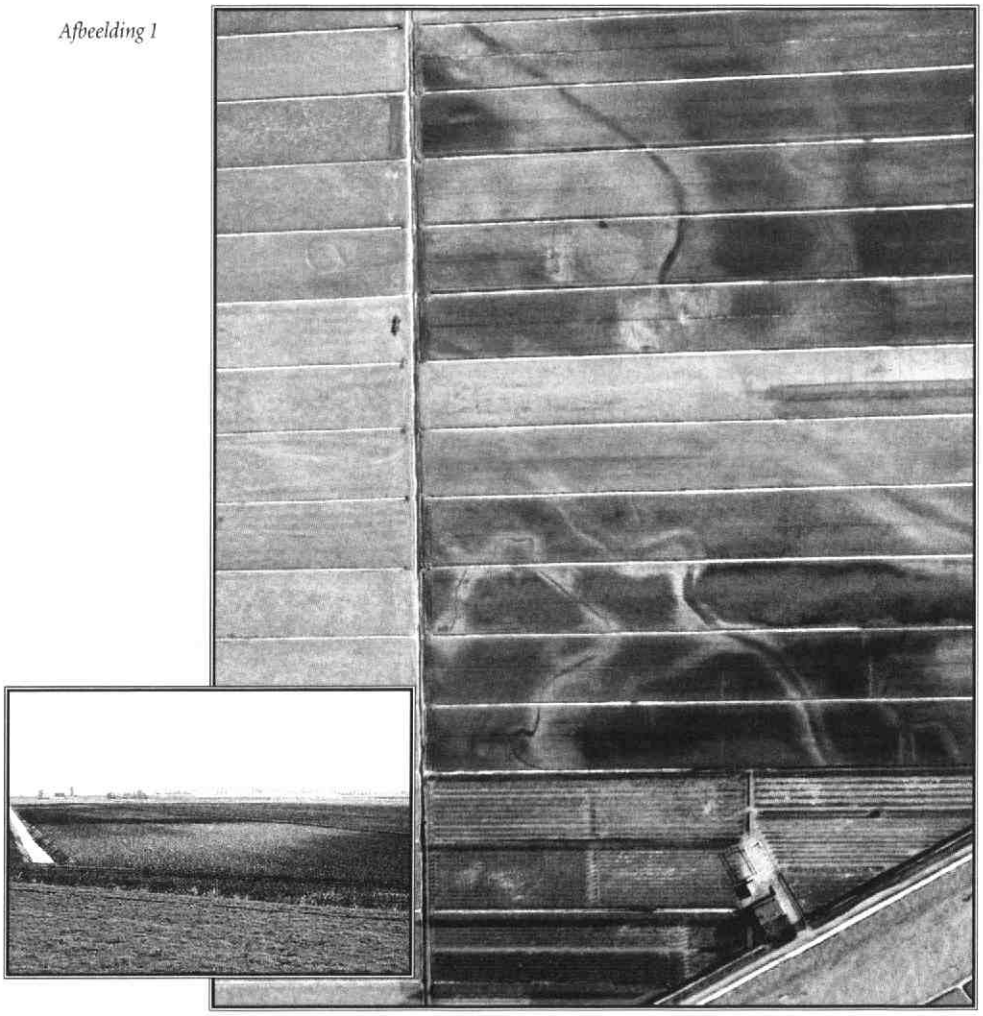

Vervening en droogmaking van de Ronde Venen

In het noordwesten van de provincie Utrecht heeft meerdere malen grootscheepse vernietiging van het landschap plaatsgevonden. In de omgeving van de huidige gemeente De Ronde Venen is eeuwenlang veen afgegraven voor turfwinning. Aanvankelijk was dat om de behoefte van de plaatselijke bevolking te dekken. Ver van de grote rivieren verwijderd, was hier met name hoogveen gevormd. Door het ontbreken van rivierafzettingen (klei) in het veen was de kwaliteit van de turf uitstekend. Toen later de vraag naar turf als brandstof sterk toenam, is het gebied grootscheeps op de schop gegaan. Zoals bekend zijn uit de gebieden met legakkers en petgaten door de werking van de golfslag uiteindelijk grote plassen ontstaan. Dit plassengebied is vervolgens ook weer verdwenen, toen de plassen werden drooggemalen. Al deze ontwikkelingen zijn nog goed te reconstrueren met behulp van oude topografische kaarten. Waar het mij hier echter om gaat, is dat na het verdwijnen van het (hoog)veenlandschap en het plassenlandschap in de droogmakerij een blik op de ondergrond geworpen kan worden. Afbeelding 1 toont patronen die ons doen denken aan de huidige Waddenzee. De sterk kronkelende getijdekreken getuigen ervan dat de kust hier ooit zeer nabij was. De patronen zijn zichtbaar geworden door verschil in korrelgrootte van de verschillende onderdelen van dit voormalige getijdelandschap. Op recent geploegde percelen worden de relatief wat zandiger oeverwallen langs de kreken sneller opgewarmd dan de omrin-

Afbeelding 2

gende moddervlakte en de bedding zelf. De drogere, lichter gekleurde oeverwallen langs de kreken steken daardoor scherp af tegen de omgeving. Op de linkerkant van de foto is op dit moment weinig te zien. Wanneer hier het gras gescheurd wordt, zullen weer andere delen van deze puzzel zichtbaar worden. Hoewel het nooit een rol gespeeld heeft bij de afwegingen om te vervenen of om droog te leggen, is hier onverwachts compensatie geboden voor de verloren aardkundige waarden. Een getijdelandschap met sterk vertakte kreekstelsels en een grote abiotische diversiteit als gevolg van verschillen in textuur en hoogteligging hebben we weer in beeld gekregen.

Petgaten in het Noorderparkgebied

Direct ten noorden van de stad Utrecht ligt het Noorderparkgebied. Ook hier heeft in het verleden vervening plaatsgevonden. De dekzandondergrond heeft wat grotere hoogteverschillen en ligt wat hoger t.o.v. NAP. Hier zijn geen plassen ontstaan. Plaatselijke groepen petgaten getuigen nog van de vroegere vervening. Ecologisch gezien is het voorspelbaar wat er met deze petgaten gaat gebeuren. Na verschillende successiestadia van de vegetatie wordt het uiteindelijk een moerasbos. Afbeelding 2 toont het noordelijk gedeelte van het Noorderpark, dat rechtsboven overgaat in de hogere zandgronden van het Gooi. Links op de luchtfoto is te zien dat op veel plaatsen moerasbossen aanwezig zijn. Trilvenen (inzet afbeelding 2) en andere interessante stadia van verlanding lijken niet veel meer aanwezig te zijn. Rechts op de foto is een gebied (op)nieuw afgegraven. Dat lijkt dus weer een aantasting van het landschap die tot verlies van aardkundige waarden zou moeten leiden. Maar door dergelijke ingrepen zorgen groene terreinbeherende organisaties als Vereniging Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer ervoor dat in het Noorderpark de tijd een stukje teruggezet wordt en diverse ontwikkelstadia van de vegetatie permanent in het gebied aanwezig blijven. Ook in aardkundig opzicht is het een goede zaak dat zo het proces van verlanding permanent werkzaam en zichtbaar kan blijven.

Profielen en stenen uit de voorlaatste ijstijd

Tot slot nog een voorbeeld uit het zandgebied en dan met name uit het stuwwalgebied. In het artikel 'Het Zwerfsteneneiland Maarn' (*Oud-Utrecht*, 73e jaargang, nr 1, pp. 23 en 24), ben ik al eens ingegaan op de zwerfstenen die in de provincie Utrecht gevonden zijn. Deze getuigen uit de ijstijd zijn met name aan het oppervlak en in

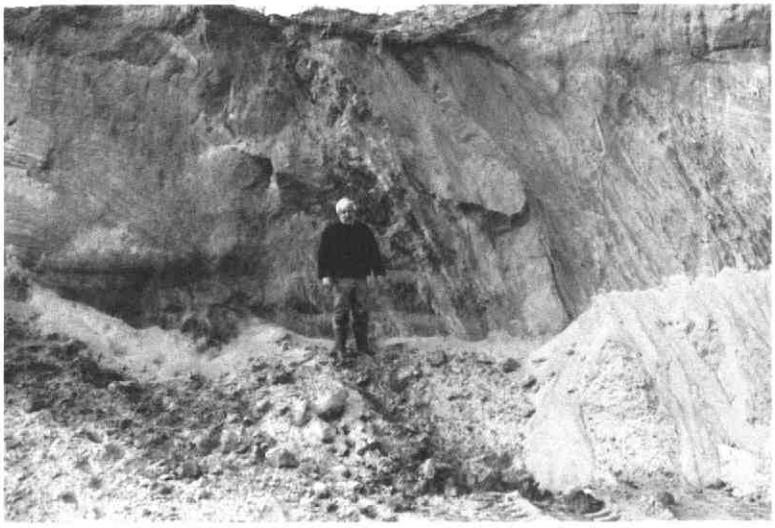

Afbeelding 3

de bovenste meters van de stuwwal gevonden. Dankzij ontgrondingen hebben we ook dieper in het binnenste van de stuwwal kunnen kijken. De oorspronkelijk horizontaal afgezette riviersedimenten, stammend van vóór de voorlaatste ijstijd, zijn veelal scheefgesteld door het landijs (zie afbeelding 3 onder). Het landijs heeft de ondergrond vaak in schubben gebroken waardoor, gaande door een ontgronding als de zanderij in Maarn, een bepaalde laagvolgorde regelmatig terugkomt. Onder in afbeelding 3 is ook te zien dat juist rechts naast de schrijver een bruine kleiige laag voorkomt. Het zal duidelijk zijn dat in zo'n ondergrond de infiltratie van regenwater wel eens wat anders verloopt dan volgens de theoretische modellen. Soms zijn de lagen meer dan 90 graden verbogen. Oudere afzettingen kunnen dan plaatselijk op de jongere liggen. Op afbeelding 3 (boven) is ook een dik pakket van smeltwaterafzettingen zichtbaar. In de lagen zijn zelfs haarscherp gedetailleerde structuren zichtbaar, die informatie verschaffen over de manier waarop de afzettingen zo'n 150.000 jaar geleden zijn afgezet.

Al deze waarnemingen in de ondergrond zijn helaas slechts tijdelijk mogelijk. Door graafwerkzaamheden worden ze weer opgeruimd en als er niet gegraven wordt, dan verdwijnen ze door erosie. De taluds worden flauwer en de begroeiing rukt op. Het is niet mogelijk om beelden zoals die in afbeelding 3 te behouden. Het fixeren van grotere oppervlakken is erg duur en het resultaat is veel te kwetsbaar (onder andere voor vandalisme). Door de mogelijkheid van onderzoek en regelmatig fotograferen is echter het inzicht in de ondergrond - en daardoor in de ontstaanswijze van dergelijke gebieden - enorm toegenomen. Ook hier hebben we dus ondanks de aantasting van de aardkundige waarden, naast het aardkundig monument Zwerfsteneneiland Maarn, iets bijzonders teruggekregen.

Conclusie

Veel aardkundige objecten, patronen en processen zijn door de mens aangetast. Het willen werken, wonen en recreëren eist zijn tol. Het is dan ook zeer gewenst om bij de integrale belangenafweging bij ingrepen in het landschap rekening te houden met de aardkundige waarden. Juist door de onvervangbaarheid, veroorzaakt door het ontbreken van de omstandigheden die tijdens het ontstaan van deze waarden golden, lijkt de aardkundige erfenis eindig te zijn. Het is dus zaak om alert te zijn op onnodige aantastingen. Daarnaast dient ook gekeken te worden of het verlies mogelijk beperkt kan worden. Het verleden leert ons de les dat aantastingen op aardkundig gebied soms onverwachte tegenprestatie opgeleverd hebben. Het zichtbaar maken van oude oppervlakken met bijbehorende afzettingen (kreekstelsels Ronde Venen), het opnieuw activeren van processen (verlanding in het Noorderparkgebied) en een verdieping van de kennis over de vorming van de objecten en processen (groeves in de stuwwal; zwerfsteneneiland) zijn hier enkele sprekende voorbeelden van.

Agenda

Nederlands Waterleidingmuseum organiseert drie tentoonstellingen

Tot en met 5 november zijn er in het Waterleidingmuseum aan de Lauwerhof in Utrecht de volgende exposities te bekijken:
Predikheren en leerlooiers te Utrecht ten tijde van Karel V. Op de plek van het huidige Waterleidingmuseum stond in de 16e eeuw het klooster van de predikheren. Pal daarachter oefenden de leerlooiers eeuwenlang hun ambacht uit. De expositie biedt een overzicht van de geschiedenis van de Utrechtse predikheren en de leerlooiers.
Water uit de sloot, water uit de pomp, water uit de kraan. Een expositie over de ontwikkeling van het gebruik van oppervlaktewater tot en met de aanleg van waterleidingen.
Beeld op het Werk. Arbeid en industrie in de Nederlandse beeldhouwkunst. Een reizende tentoonstelling van foto's van 100 beeldhouwwerken.

De geschiedenisdagen

Het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap organiseert op 17 en 18 november de geschiedenisdagen in het Koninklijk Instituut voor de Tropen in Amsterdam. Op 17 november is er een speciaal programma voor vakdeskundigen met lezingen en workshops; op zaterdag 18 november is er voor alle historisch geïnteresseerden de themamanifestatie 'Nederland in de koloniën, de koloniën in Nederland'.

Sinterklaasverkoop in Het Utrechts Archief

Op 29 november houdt Het Utrechts Archief haar jaarlijkse sinterklaasverkoop. Van 19 tot 20.30 uur is het archief geopend voor kooplustigen op zoek naar een cadeau met een historische uitstraling. De Fotodienst verkoopt zoals gebruikelijk afdrukken van oude en recente foto's van Utrecht, waaronder een aantal grote formaten. Verder kunt u vele publicaties van Het Utrechts Archief kopen (onder meer de in november te verschijnen grote geschiedenis van de stad Utrecht), de Saenredamkalender voor 2001, prentbriefkaarten en fraaie reproducties van een oude provinciekaart en een stadsplattegrond.

Overzichtstentoonstelling over reliekverering

Van 16 december 2000 tot en met 22 april 2001 zal in De Nieuwe Kerk in Amsterdam en in Museum Catharijneconvent te Utrecht de tentoonstelling *De weg naar de hemel* te zien zijn. De tentoonstelling over reliekverering in de Middeleeuwen is speciaal voor deze twee instellingen samengesteld door gastconservator Henk van Os. Voor het eerst in Europa wordt er een grote overzichtstentoonstelling gewijd aan de vorm en functie van middeleeuwse reliekhouders.

Geïnspireerd door textiel

Tot en met 15 oktober 2000 is in het grachtenpand van Museum Catharijneconvent nog het werk van vijftien amateur-kunstenaars te zien. Unieke en kostbare middeleeuwse gewaden, zeldzame weefsels en veel borduur- en kantfragmenten uit de collectie van het museum vormen voor hen de inspiratie. In de kleine tentoonstelling laten zij een geheel eigen 'vertaling' van deze kunstschatten zien. Deze presentatie is een bijdrage aan het landelijke project Textiel 2000. Circa 115 Nederlandse musea nemen hieraan deel.

Infocentrum Nieuwegein

Het gemeentearchief van Nieuwegein is verhuisd en maakt nu deel uit van het nieuwe gemeentelijk Infocentrum, waar u behalve voor de bibliotheek en een collectie documentatie betreffende Nieuwegein terecht kunt voor genealogisch onderzoek. Ook kunt u hier na een telefonische afspraak de historische archieven raadplegen, die tijdelijk zijn overgebracht naar Het Utrechts Archief. Op het nieuwe adres bent u als vanouds van harte welkom: Martinbaan 2 in Nieuwegein. Telefoon: 030 - 607 19 11, e-mail: infocentrum@nieuwegein.nl.

Digitaal lespakket over Trijn van Leemput en Kasteel Vredenburg

Volgens de overlevering was het de hopmansvrouw Trijn van Leemput die op 2 mei 1577 het voortouw nam in de bestorming van de gehate dwangburcht Vredenburg en de eerste steen loshakte. In 1528 had keizer Karel V de wereldlijke macht in Utrecht overgenomen van de bisschop en opdracht gegeven tot het bouwen van het kasteel Vredenburg om de Utrechtse burgers in bedwang te houden.
De levensgeschiedenis van Trijn van Leemput en de geschiedenis achter de bestorming van kasteel Vredenburg staan centraal in het virtuele lespakket dat u aantreft op de website van Het Utrechts Archief (www.hetutrechtsarchief.nl, rubriek onderwijs). Aan de hand van gescande prenten van Vredenburg, afbeeldingen van Trijn en oude rekeningen en met behulp van toelichtende teksten en opdrachten kunnen leerlingen zelf de geschiedenis van deze Utrechtse heldin achterhalen. Het lespakket is in opdracht van Het Utrechts Archief samengesteld door Buro 1896.

Hermans & Schuttevaer

notarissen

Aangesloten bij

Utrecht : Hermans & Schuttevaer • Maliebaan 81 • Tel. 030 - 233 66 99
Vleuten: Notarispraktijk Hagen • Pastoor Ohllaan 25 • Tel. 030 - 677 61 17
(maakt deel uit van Hermans & Schuttevaer).

geenen cs

bedrijfsjuridische dienstverlening

Mr J. C. V. Geenen

* Contracten
* Contractbesprekingen
* Behandeling én overname van incasso's
* Begeleiding bij aan- en verkoop onroerend goed
* Assurantiën en financiële dienstverlening

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

tel. 030-231 68 40
fax 030-233 45 95

Weten wat uw huis waard is?
Vraag naar de gratis waarde-indicatie!

De prijzen van koopwoningen zijn de afgelopen jaren flink gestegen. Ook uw huis is hoogstwaarschijnlijk meer waard geworden. Maar hoeveel? Ligt dat droomhuis nu binnen uw bereik? Of kunt u met de overwaarde de keuken moderniseren?
Wat uw wensen ook zijn: u kunt pas echt plannen gaan maken als u weet hoeveel uw huis waard is!
ERA Makelaardij Utrecht geeft u gratis en geheel vrijblijvend een waarde-indicatie van uw woning. En dat is slechts één onderdeel van de service die ERA u kan bieden.
Als het u wat waard is om de waarde van uw huis te weten, bel dan met ERA voor die gratis waarde-indicatie. Of gewoon om meer te weten te komen over de diensten die wij bieden. Dat kost u niets en levert u waardevolle informatie op.

Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht.
Tel. 030 233 21 32. Fax 030 254 60 26
E-mail: MakelaardijUtrecht@era.nl
Internet: www.era.nl/Makelaardij Utrecht

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE

Graag wil ik een vrijblijvende, gratis waarde-indicatie van mijn woning. Bel mij voor een afspraak.

Naam: .....

Straat: .....

Postcode: .....

Plaats: .....

Telefoon: .....

Knip de bon uit en stuur op naar ERA Makelaardij Utrecht, Burg. Reigerstraat 65, 3581 KN Utrecht.

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- Aan- en verkoopbegeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

makelaardij in onroerende goederen **Muus & IJzerman**

NVM

ISO 9002 GECERTIFICEERD

Maliebaan 48, Postbus 14014, 3508 SB Utrecht, Telefoon: 030 - 234 00 08, Fax: 030 - 232 19 70

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030-2631111
fax: 030-2623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

BEAUFORT BOGAARD
MAKELAARS

Voor een gedegen advies in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvestging

Maliebaan 39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**

J&B Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

J&B

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheken

pre-publishing
content management
cd-rom
internet
digital print
drukwerk
direct mail
logistieke dienstverlening
teleservices

PlantijnCasparie
→Utrecht

Vrieslantlaan 14
3526 AA Utrecht
Postbus 7052
3502 KB Utrecht

T 030-282 28 22
F 030-288 35 61

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

Je moet ze soms horen over deze kunst. Dan zeg ik: verderop hangen de Hollandse meesters. Jullie zijn hier gewoon nog niet aan toe. Dat laatste zeg ik natuurlijk niet. Dat denk ik alleen.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt van ons een gratis Museumjaarkaart op uw Europas. Want we willen graag dat iedereen kan genieten van kunst en cultuur.

Rabobank
Midden in de samenleving

Rabobank Utrecht (030) 287 87 00

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Vs. oEt 1903

Oud-Utrecht

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

73e jaargang

6

2000

Een Utrechts beeld van Karel V

De boerderij Groenewoud

Natuur door de kunst geleid

Utrechtse dalen naar de top

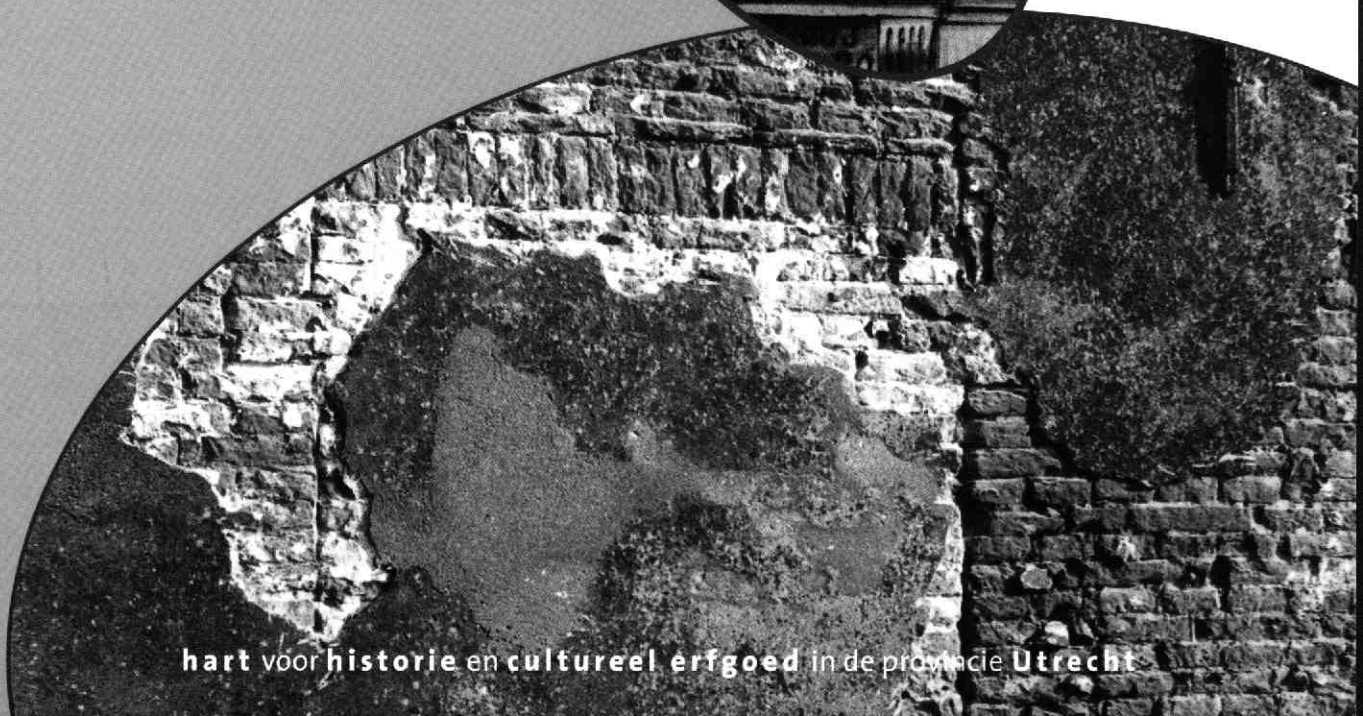

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

voor
Utrecht-boeken
stad en provincie

Broese Wristers
Boekverkopers

aan de Stadhuisbrug 5 - Utrecht - tel. 030 2335200

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Maarssenbroeksedijk 15A
3606 AG Maarssen
Tel. 030-241 31 15

DAATSELAAR & GODHELP
ANTIQUAIRS - BEËDIGD TAXATEUR
Lid. VHOK/CINOA/VNAG/NVK

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Utrecht
Korte Jansstraat 17-19, 3512 GM Utrecht
Tel. 030-2318266, Fax 030-2316474

Amsterdam
Rokin 46, 1012 KV Amsterdam
Tel. 020-6208100

Laren
Torenlaan 5, 1251 HE Laren
Tel. 035-5381454

'beeldbepalend in bouwen'

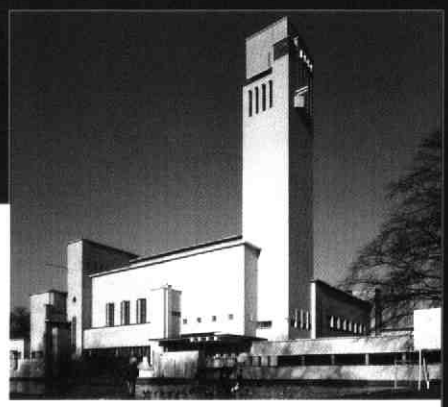

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Zeist
Maarssen

*Telefoon
030-2412912
(hoofdvestiging)

AANNEMINGSBEDRIJF H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

* **Elektra**
* **Klimaat**
* **Sanitair**
* **Beveiliging**
* **Telematica**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

AB-LOP: TS oct 1903

Redactioneel

Karel V is Heer der Nederlanden geweest. In die jaren breidde hij het Bourgondisch-Habsburgse gebied in de Nederlanden sterk uit. Utrecht speelt door de centrale ligging in de Nederlanden hierin een rol en dat wordt dit jaar herdacht. Hieraan kan het Tijdschrift Oud-Utrecht niet zo maar voorbij gaan. In dit nummer staat een uitgebreid artikel dat geheel gewijd is aan Karel V in Utrecht. De noten en de literatuuropgave van dit artikel zijn opgenomen op de website van Oud-Utrecht: www.oud-utrecht.nl, zie verder aldaar.
Maar dat is niet het enige wat dit nummer u biedt ook de gebruikelijke rubrieken zijn weer aanwezig. Deze keer is de buitenplaats de Ruitenberg in Doorn aan de beurt in de rubriek Tuinen. En de historische geografen onder ons kunnen hart ophalen in de rubriek over de Utrechtse dalen en toppen. Daarnaast nog een artikel over een verloren gegane boerderij en het nummer is alweer vol.

Veel leesplezier!

Namens de redactie, Nanette Vugts

Inhoud

Van de bestuurstafel 148

Een Utrechts beeld van Karel V
Jos de Meyere 149

De boerderij Groenewoud in de voormalige polder Papendorp
René van der Mark 157

Natuur door de kunst geleid
Sandra van Lochem-van der Wel 162

Persberichten 165

Utrechtse dalen naar de top
Wim Hoogendoorn 166

Literatuursignalement 168

Agenda 169

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
73e jaargang nr. 6
december 2000
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: P.A. Blok
Secretariaat:
Mw. C.C.S. (Tolien) Wilmer,
p/a Alexander Numankade 199-201,
3572 KW Utrecht.
Tel.: (030) 2866611
Fax: (030) 2866600
Het internetadres van Oud-Utrecht is: www.oud-utrecht.nl
Penningmeester: P. Kroes
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,
Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt *f* 54,= per jaar (26- *f* 30,-; 65+ *f* 44,- per jaar).
U-paslid *f* 30,-
Familielidmaatschap *f* 15,-
Contributie- en ledenadministratie:
P. Kroes.
Betaling contributie op giro 575520.
Redactie: B. van den Hoven van Genderen, M.C. van Oudheusden, J.C.M. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, M.A. Vugts en M. van de Vrugt.
Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: Jeroen Tirion, Utrecht
Vormgeving cover: Hans Lodewijkx
Druk: PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht.
Tweemaandelijks tijdschrift
verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda nummer 1/2001
20 december 2000, verschijningsdatum: 1 februari 2001.
Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versie 5 of Word versie 6). Aanbevolen omvang 3000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de bestuurstafel

P.A. BLOK, VOORZITTER

Voor u ligt alweer het zesde en laatste Tijdschrift van het jaar 2000, het Oudejaarsnummer derhalve. Dan komt onweerstaanbaar de gedachte op terug te zien op hetgeen het jaar 2000 onze vereniging heeft gebracht.
In het eerste nummer schreef ik dat in het nieuwe jaar onze vereniging drie prettige zaken te wachten stond: iets heel bijzonders, een omvangrijker en kleurrijker Tijdschrift en een keizerlijke gebeurtenis.
Het heel bijzondere was vanzelfsprekend de erfenis van mevrouw Ulbrich. Dit biedt onze vereniging extra mogelijkheden en nieuwe kansen. Welke dat voor het volgend jaar zullen zijn is na de najaarsledenvergadering duidelijk geworden.
Van het omvangrijker en kleurrijker Tijdschrift hebben wij dit jaar kunnen genieten. Verder is achteraf gebleken dat ons twee keizerlijke gebeurtenissen ten deel zijn gevallen. Allereerst was er de Karel V-dag in het Duitse Huis. Waarvoor de belangstelling overweldigend bleek. Helaas moesten velen teleurgesteld worden. Als herkansing en goed alternatief werd er een excursie naar Gent aangeboden, met als thema 'Karel V en Gent'. Ook daarvoor bestond veel belangstelling.

Ook een hoogtepunt in ons verenigingsleven is dat zich nog net in het jaar 2000 het tweeduizendste lid heeft aangemeld. Bij de uitreiking van de Oud-Utrecht-Prijs en het Jaarboek zal aan deze verheugende gebeurtenis aandacht worden geschonken. Heel bijzonder is dat in drie jaar tijd het aantal leden met driehonderd is toegenomen, een groei van gemiddeld netto honderd leden per jaar. Heel veel dank aan de leden, die zich ervoor hebben ingespannen het grootste aantal leden te bereiken dat onze vereniging ooit heeft gekend.
Volharding is echter noodzakelijk. Elk jaar vallen er leden af en nieuwe leden blijven alleen al nodig om niet achteruit te gaan. Bovendien zou het geweldig zijn als het ledental nog meer zou toenemen.

Het jaar 2000 bracht onze vereniging daarnaast ook de gebruikelijke zaken, waaraan wij al gewend zijn geraakt. Ook daarvoor past evenwel vreugde en erkentelijkheid. Want zes Tijdschriften, een Jaarboek thuisbezorgd en wel, tien goedbezochte Historische Cafés, excursies, toekenning van de Oud-Utrecht-Prijs, presentie op Internet en adviezen op financieel gebied en over actuele ontwikkelingen, zij zijn er niet vanzelfsprekend. Dat alles wordt mogelijk gemaakt en georganiseerd door de inzet en het werk van vrijwilligers, van actieve en betrokken leden van onze vereniging. Dankzij hun inspanningen draait onze vereniging. Het bestuur is hen allen zeer erkentelijk.
Die erkentelijkheid geldt ook degenen die onze vereniging vertegenwoordigen bij openingen, jubilea, presentaties, symposia etc. Het bruist in en rond Utrecht en elke week is er wel iets. Dan is het goed dat onze vereniging zoveel mogelijk haar gezicht laat zien en van haar betrokkenheid getuigt.

Het bestuur heeft enkele initiatieven genomen om de communicatie te verbeteren. Zo bezoekt een delegatie van het bestuur eenmaal per jaar de redactie van het Tijdschrift en die van het Jaarboek. Wij hebben begrepen dat die ontmoetingen op prijs worden gesteld.
Daarnaast nodigt het bestuur degenen, die onze vereniging vertegenwoordigen in andere organisaties, jaarlijks uit een deel van de bestuursvergaderingen bij te wonen. Dat geldt met name de Stichting Utrechtse Kastelen, de Stichting De Utrechtse Molens, de Stichting Leerstoel Utrecht Studies, het Utrechts Monumentenfonds, de Stichting Utrechts Geveltekenfonds, de STABU en de Stichting Stichtse Geschiedenis. Over ieder van deze 'familieleden' zal volgend jaar een kort stukje in het Tijdschrift verschijnen.

Gaandeweg heeft zich in het bestuur de praktijk ontwikkeld dat naast de voorzitter, de secretaris en penningmeester ook andere bestuursleden zich met een specifiek aandachtsveld zijn gaan bezighouden. Thans zijn er drie 'portefeuilles', te weten het Tijdschrift, de activiteiten en de communicatie en pr. Het streven is erop gericht binnenkort ook een bestuurslid in eerste aanleg de speciale zorg voor het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht toe te vertrouwen.

Geruggensteund door de vele goede ervaringen van het aflopende jaar en de bewonderswaardige vrijwillige inzet van onze actieve medeleden ziet onze vereniging met veel vertrouwen het jaar 2001 tegemoet.
Het bestuur wenst u veel voorspoed en gezondheid toe.

Een Utrechts beeld van Karel V

JOS DE MEYERE

Dit jaar wordt het feit herdacht dat vijfhonderd jaar geleden, op 24 februari 1500, keizer Karel V te Gent werd geboren. In België, Spanje, Oostenrijk en Duitsland wordt het herdenkingsjaar van deze Bourgondisch-Habsburgse vorst op grootse wijze gevierd. In Nederland is de belangstelling daarentegen zeer matig.
In het aprilnummer van dit tijdschrift ging historicus Llewellyn Bogaers nader in op de haat-liefdeverhouding tussen de stad Utrecht en keizer Karel V. In onderstaande bijdrage gaat kunsthistoricus Jos de Meyere nader in op een beeld van Karel V dat in Utrecht bewaard is gebleven (afb. 1).

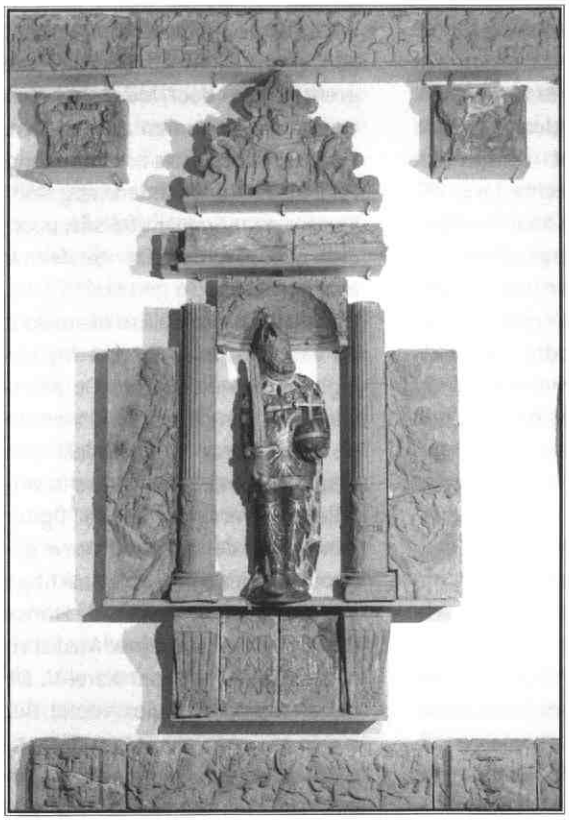

afb. 1
Anoniem Utrechts Beeld van Karel V, Bentheimer zandsteen, gepolychromeerd, 1556 (?) (afkomstig van het pand Oudegracht 120)
Utrecht, Centraal Museum

Karel V was behalve 'keizer van het Heilig Roomse Rijk' ook 'landsheer van het Neder- en Oversticht' en als zodanig opperste gezaghebber van de stad Utrecht. Dat liet Karel duidelijk merken toen hij de inwoners van Utrecht, geestelijken evenzeer als burgers, in 1528 dwong de macht aan hem over te dragen. Het meest opvallende element van 's keizers macht in de Domstad was de citadel die in 1528-'29 werd gebouwd en nogal cynisch kasteel Vredenburg werd genoemd.
Bescheidener van omvang, maar daarom niet minder opvallend was het wapen van de keizer dat op tal van plaatsen in de stad aangebracht was en duidelijk maakte wie in Utrecht de macht in handen had. Verder was de beeltenis van de keizer natuurlijk te vinden op schilderijen, tekeningen, miniaturen, kunstnijverheidsproducten – zoals aardewerken kruiken, penningen in edele en onedele metalen, tegels etc., etc. – en beeldhouwwerken. Wat van die productie bewaard is gebleven in Utrecht, is uitermate gering en staat in elk geval niet in verhouding tot wat er oorspronkelijk aanwezig was. Bovendien zijn die bewaard gebleven objecten niet alleen kwantitatief gezien minimaal maar ook kwalitatief bieden ze geen maatstaf voor objectieve beoordeling.
De reden voor het beperkt aantal bewaard gebleven beeltenissen van keizer Karel V in Utrecht (en overigens ook in de rest van de Noordelijke Nederlanden), is niet erg ver te zoeken. Weliswaar beleefde men in de Domstad onder het bewind van Karel V een periode van relatieve welvaart en vrede, maar van absolute rust was uiteindelijk toch geen sprake. De geloofsopvattingen van de keizer die leidden tot vervolging van personen die er een andere geloofsvisie op nahielden, wordt hem tot op de dag van vandaag in de Noordelijke Nederlanden hoogst kwalijk genomen. Keizer Karel V is voor Noord-Nederlanders in de historie primair als dwingeland en kettervervolger bijgeschreven en niet als politiek en bestuurlijk hervormer. In dat licht gezien is het zeer bijzonder dat het beeld van Karel V, dat in dit artikel centraal staat, de eeuwen getrotseerd heeft, zeker wanneer men bedenkt dat die sculptuur een markante plaats innam aan de gevel van een pand aan de Utrechtse Oudegracht (afb. 2).

Huis de Keyser

Het beeld van keizer Karel V gaf zijn naam aan het huis waar die beeltenis onderdeel uitmaakte van de geveldecoratie. 'De naam van het huis de Keyser', aldus Muller, 'komt voor in een transport van 12 Mei 1696. Nog in 1780 behoorden, blijkens een transport van 21 Juni 1780, de beide huisjes aan denzelfden eigenaar'.[1] In diezelfde periode van dat transport vermeldt de Amsterdammer Andries Schoemaker (1660 – 1735) in zijn 'Beschryving der stad Uytregt' over het huis: 'gemenelijk genaampt keyser karels huys'.[2] Het pand waarvan de gevel in 1867 gesloopt werd, lag aan de Oudegracht, destijds Wijk G nr. 38, later nr. 49 en nu nr. 120; het vormde oorspronkelijk één geheel met het pand nr. 118.
Nadere beschouwing van afbeeldingen die door L.P. Serrurier omstreeks 1730 (afb. 3), door J.A. van Straaten omstreeks 1900 (afb. 4) en door G. de Hoog omstreeks 1910 (afb. 5) werden gemaakt van het Huis De Keyser, leert dat ook op de beide geveltoppen van het pand beeltenissen stonden. Schoemaker geeft de oplossing: behalve het

afb. 2
Huizen aan de Oudegracht, met het Huis De Keyser, foto, circa 1860
Het Utrechts Archief

beeld van Karel V stonden daar ook het beeld van 'Philip de eerste vader van den keyser' en dat van 'Philip de tweede zoon van de keyser'. Verder vermeldt Schoemaker dat het huis gebouwd werd in 1556, 't zelfde jaar als den keyser de nederlanden aan zijn zoon Philip overdroeg'.[3]

Reconstructie

De reconstructietekening die door De Hoog werd gemaakt van het Huis De Keyser werd in opdracht van de toenmalige Utrechtse archivaris Muller uitgevoerd aan de hand van gegevens die hij had verzameld.[4] Muller baseerde zich voornamelijk op de aquarel die Serrurier had vervaardigd (afb. 3)[5], op een potloodtekening van A. Oltmans, vermoedelijk uit 1836 (afb. 6), op een foto van omstreeks 1860 (afb. 2) en tenslotte op de fragmenten die na het slopen van de gevel in 1867 bewaard waren gebleven.[6]

Beeld

Het gepolychromeerde beeld van Karel V (afb. 1) stond op een sokkel in een nis die zich boven de ingangspartij van het Huis De Keyser bevond, tussen twee ramen op de eerste verdieping (afb. 2-5). Aan weerszijden van de nis stonden gecanneleerde zuiltjes die geflankeerd zijn door reliëfs (afb. 6). Deze reliëfs bestaan uit rankmotieven en cartouche-elementen met bovenaan leeuwenkoppen en onderaan poten. Halverwege de rankmotieven staat een vogel, in loop-pas en in de richting van de keizer kijkend. De kapitelen van de zuiltjes waren nog aanwezig toen de resten van de gevel van het Huis De Keyser in het museum terecht kwamen (afb. 6), maar zijn later verdwenen. Op het onderste gedeelte van de zuilschachten staat links het opschrift 'PLVS' en rechts 'OVLTRE'. Die inscripties worden vastgehouden door ruggelings naar elkaar staande satyrs. Tussen hen in is een zuiltje weergegeven met de konings- en keizerskroon. De zuilen die de nis flankeren rusten op consoles, waartussen de volgende tekst staat:

'CAROLVS.Q
VINTVS.RO
MANOR.IMP
ERATOR.Z.'

Die inscriptie is als volgt te lezen: 'Carolus quintus Romanorum Imperator etc.'(Karel V, Romeins Keizer etc.). De koepel van de nis en de zwikken hebben beslagdecoratie. De kroonlijst daarboven is versierd met draperieën en vruchten waartussen maskers zijn weergegeven. De nis is bekroond met een bolwerkcartouche waar in het midden een man aan benen, handen en hoofd gekluisterd zit. In zijn handen houdt de man een drapering die rechts en links door satyrs wordt omklemd. Het bovenste gedeelte van de nisbekroning gaat over in het fries dat tussen de eerste en tweede verdieping was aangebracht. Het centrale gedeelte van dat fries bestaat uit twee zittende naakte vrouwen die een drapering vasthouden die overgaat in de bekroning van de nis. De rest van de decoratie blijft hier verder buiten beschouwing omdat ze niet essentieel is voor het verder onderzoek van het beeld van Karel V.

De zuilen met het opschrift 'Plus Oultre' zijn van bijzondere betekenis in de keizerlijke iconografie. Ze gaan terug op de zuilen die volgens de legende door Hercules waren geplaatst op de rotspunten aan weerszijden van de Straat van Gibraltar en de grens van de Oude Wereld markeerden. Met zijn trotse lijfspreuk 'Plus Ultra' of 'Plus Oultre' (steeds verder) gaf keizer Karel in niet mis te verstane termen aan dat zijn rijk zich uitstrekte tot buiten de grenzen die door de zogeheten Herculeszuilen waren aangegeven. Het heroïsche devies ontstond rond 1516 in de Nederlanden, nog vóór Karel V naar Spanje afreisde; voordien gebruikte de keizer een leeuw als embleem.[7]

Hercules is de Romeinse naam voor de van oorsprong Griekse mythologische figuur Heracles. De populaire held van de Oudheid werd in de Middeleeuwen voorbeeld van deugdzaamheid en werd zelfs vergeleken met de bijbelse figuur Samson. In de zestiende eeuw genoot Hercules een mascotteachtige verering door vorsten als de Franse Bourbons, de Florentijnse Medici en niet in het minst door Karel V. De keizer zag in Hercules vooral het ideale heerserstype. De monumentale Herculeszuilen spraken dan ook zeer tot de verbeelding van Karel V en zouden een kapitale rol gaan spelen bij het uitbeeldingsprogramma van de keizer.[8] Het zal duidelijk zijn dat de 'Plus Oultre'-zuiltjes een onverbrekelijke eenheid vormen met de beeltenis van Karel V. Het is trouwens best mogelijk en zelfs waarschijnlijk dat op de (verloren gegane) kapitelen van de zuilen respectievelijk een koningskroon en een keizerskroon waren weergegeven, zoals dat op tal van zestiende-eeuwse afbeeldingen

met de Herculeszuilen te zien is (afb. 7). Laten we nu nader ingaan op de diepere betekenis van het beeld zelf (afb. 1).

Karel V is staand en in vol ornaat weergegeven: met hermelijnen mantel, kroon op het hoofd, opgeheven zwaard in zijn rechter hand en globus, die gewoonlijk (rijks)-appel wordt genoemd, in zijn linker hand. Het betreft de monarchale insignes die tegenwoordig worden bewaard in de Schatzkammer van het Kunsthistorisches Museum te Wenen. Als belangrijkste insigna golden kroon, zwaard, scepter en rijksappel. Het zijn objecten waarvan het gebruik was voorbehouden aan keizers en koningen en, althans deze vier insigna, teruggaan tot de Klassieke Oudheid. In kapittel XXVI van zijn Pantheon behandelt Gottfried van Viterbo de vraag die hem was voorgelegd door keizer Karel de Grote (742 – 814): 'Quae sint insignia imperialia, et quid significet uumquodque?': welke zijn de keizerlijke insignes en wat betekenen ze? Viterbo, hofkapelaan van Karel de Grote en geschiedschrijver, vermeldt behalve kroon, zwaard, scepter en rijksappel ook kruis en lans; de mantel wordt daarbij niet vermeld.

Kruis en lans speelden als 'insignia imperialia', keizerlijke tekenen, ten tijde van Karel V geenszins meer de rol die ze enkele eeuwen eerder onder Karel de Grote hadden. In het kruis zat hout dat afkomstig heette te zijn van het kruis waaraan Christus was gestorven en de lans bevatte een spijker die doorging als een van de spijkers waarmee Christus gekruisigd was. Hierdoor waren de 'insignia imperiali' tevens reliekhouders.[9]

De kroon is het meest monarchale symbool; ze is het zinnebeeld van overwinning.[10] Toen Karel V in 1520 te Aken tot keizer werd gekroond droeg hij de kroon die afkomstig was van Karel de Grote. Deze laatste gold als een soort historische oer-patroon voor de West-Europese keizers die na hem zouden komen. In dat licht gezien is het geenszins bevreemdend dat het Utrechtse beeld van Karel V zeer verwant is aan beeltenissen van Karel de Grote (afb. 9).

Het zwaard is eveneens symbool van overwinning, maar ook van gerechtigheid en van deugd in het algemeen.[11]

De rijksappel - een wereldbol bekroond met een kruis - is het symbool van heerschappij, erfelijke macht, en staat voor 'Heilig Rijk', want veroverd op de heidense Romeinse keizers. Het kruis werd gezien als teken van universaliteit van de christelijke religie.[12]

Volgens de legende zou koning Alexander de Grote (356 – 323 v.C.) een rijksappel vervaardigd hebben uit goud dat afkomstig was van de landen die hij aan zijn heerschappij had onderworpen. De globe evenals de kroon, het zwaard en de scepter werden, zoals reeds werd vermeld, al gebruikt door de Romeinse keizers. Het leggen van de relatie met de keizers uit de Klassieke Oudheid werd vooral door keizer Maximiliaan I (1459 – 1519) gestimuleerd en onder diens kleinzoon Karel V verder doorgevoerd. Dat past perfect in het kader van de Renaissance, de 'wedergeboorte' van de Oudheid.

Op Karels borst is de adelaar weergegeven, de vogel die in de heraldiek wel het meest voorkomt. De adelaar is teken van oppergezag, 'imperium', en wordt als zodanig óók al bij de Romeinen gebruikt. De eenkoppige adelaar geldt als koninklijk teken, de tweekoppige, zoals te zien is op het beeld van Karel V, als keizerlijk. De dubbelkoppige adelaar duikt vanaf omstreeks 1335 op als symbool van het Heilig Roomse Duitse keizerrijk.

Om zijn hals draagt keizer Karel V de keten van de Orde van het Gulden Vlies. Dit insigne bestaat uit een kleine gouden ramsvacht met kop en poten die aan een gouden ketting hangt met op de schakels het Bourgondisch vuurslagmotief afgebeeld. De Orde van het Gulden Vlies is een der oudste en aanzienlijkste wereldlijke ridderorden. Ze werd door Philips de Goede van Bourgondië op 10 januari 1430 ingesteld ter gelegenheid van zijn huwelijk met Isabella van Portugal. De oprichting heette speciaal bedoeld te zijn ter ering van de ridderstand en ter verdediging van het christelijk geloof, maar had ook zeer duidelijk een politiek doel. Via de Orde van het Gulden Vlies bracht Philips de Goede immers een aantal hoge edelen uit zijn territorium en een aantal vorsten van buiten dat gebied nauw met elkaar in relatie en onderwierp ze tevens aan zijn gezag als 'hoofd en soeverein' van de Orde. Keizer Karel breidde het aantal ridders dat volgens artikel 1 van de statuten van de Orde voorheen beperkt bleef tot eenendertig, uit tot eenenvijftig. Vermeldenswaardig is het eenentwintigste kapittel van de Orde van het Gulden Vlies dat onder Karel V plaatsvond te Utrecht in 1546.

Alle tekenen waarmee Karel V op het beeld te Utrecht bekleed is, hebben betrekking op wat in de

afb. 3
L.P.Serrurier
Het Huis De Keyser, aquarel, circa 1730
Het Utrechts Archief

afb. 4
J.A.van Straaten
Het Huis De Keyser, pentekening, circa 1900
Het Utrechts Archief

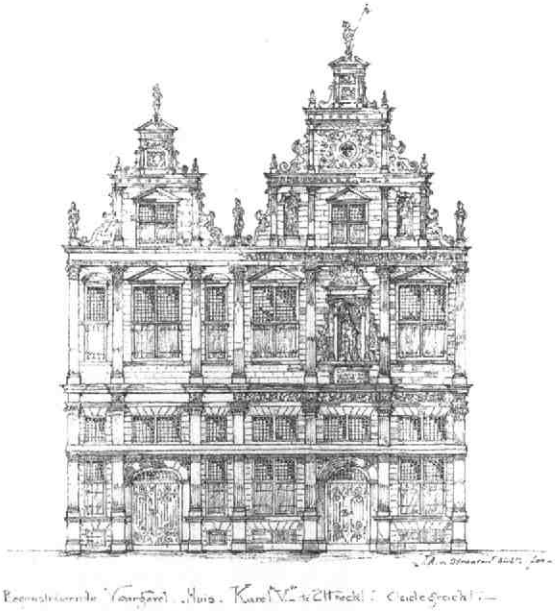

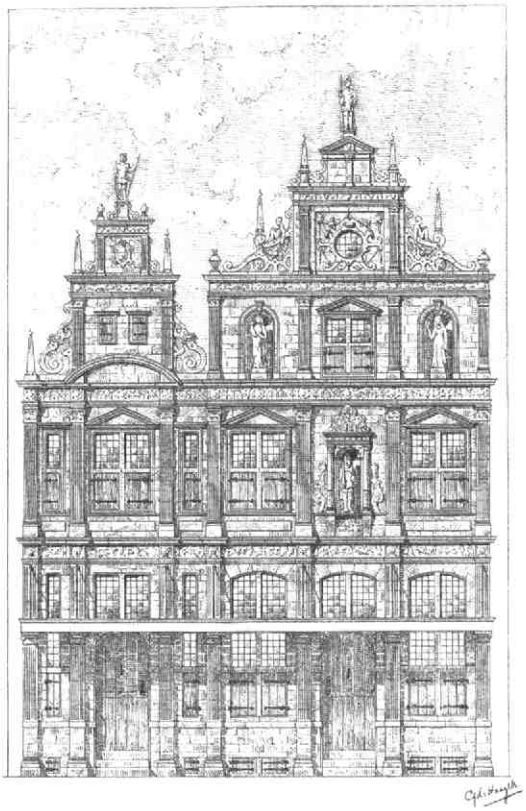

afb. 5
G.de Hoog
Het Huis De Keyser, pentekening, circa 1910
Het Utrechts Archief

contemporaine terminologie 'Monarchia universalis' (totale alleenheerschappij) werd genoemd en beschouwd werd als de grondgedachte voor macht, gebaseerd op erfopvolging. Duidelijk komt die opvatting tot uiting in de beginfrase van een lange toespraak die grootkanselier Mercurino Gattinara meteen na Karels verkiezing tot keizer hield: 'Sire, God de Schepper is zo genadig u boven alle christelijke koningen en vorsten te verheffen, want hij heeft u tot grootste keizer en koning gemaakt, sinds de verdeling van het rijk van Karel de Grote, uw voorganger en hij wees u de weg naar de rechtmatige wereldheerschappij om de hele wereld onder één hoeder te verenigen'.[13]

Opdrachtgever

Volgens overlevering werd het Huis De Keyser in de zestiende eeuw bewoond door de stadsarchitect Willem van Noort. In zijn biografie van Willem van Noort vermeldt Kramm: 'Zijn woonhuis was vermoedelijk, dat, wat nog heden gedeeltelijk te zien is, over de Jansbrug, aan de zijde van het huis Drakenburg, alwaar een klein beeld, ten voeten uit, van Keizer Karel V, in den gevel, met een Latijsch onderschrift, staat geplaatst; het daaraangrenzende huis, naar de zijde van Drakenburg, was vóór eenige jaren, nog in denzelfden renaissance-stijl, met een van boven vooruitstekend gedeelte voorzien, en heeft aan elkaêr behoord, of wel tot vergrooting van het eerste gediend'.[14] Muller is iets genuanceerder: 'De tweeling-huisjes met het beeld van keizer Karel V - volgens eene onzekere overlevering de woning van den stadsarchitect Willem van Noort, die in 1547 den (...) gevel van het stadhuis had ontworpen en uitgevoerd (...)'.[15]

Recent is naar voren gebracht dat het Huis De Keyser niet in bezit was van Van Noort: 'Het huis behoorde tot 1551 toe aan Jan Gerrits, mandenmaker. Het was in 1556 in handen van Frans van Nyenrode († 1560), oud-schepen van de stad Utrecht en raadsheer van het Hof van Utrecht, en van zijn echtgenote Mechteld Lauwerman'.[16] Bogaers, die deze gegevens achterhaalde, biedt in haar reeds genoemde artikel in dit tijdschrift extra informatie over Frans van Nyenrode: 'Deze Geldersgezinde edelman verkreeg in 1527 kosteloos het burgerschap, alsof hij een geboren burger was. In 1528 bevestigde Karel V dit burgerschap en benoemde Frans van Nyenrode vervolgens tot schepen. In 1530 bracht deze nieuwkomer het tot raadsheer van het Hof van Utrecht. Deze functie bekleedde hij tot zijn dood. In 1556 sierde een beeld van Karel V zijn huis aan de Oudegracht (nu nr. 120). de voormalige tegenstander had zich ontpopt tot een loyaal aanhanger'.[17]

Met een hoge graad van zekerheid mag worden aangenomen dat Frans van Nyenrode de opdrachtgever was voor het vervaardigen van een beeld van Karel V als onderdeel van de geveldecoratie van zijn pand aan de Oudegracht. Die opvatting wordt verstrekt door de reeds aangehaalde vermelding bij Schoemaker in diens 'Beschryving der stad Uytregt' dat het huis in 1556 gebouwd werd.[18]

Datering

Bij de diverse auteurs die over het Huis De Keyser of het gevelbeeld van dat pand hebben geschreven, lopen de dateringen uiteen van 1540 tot 1560. Nogal resoluut vermeldt De Bruin: 'Het zandstenen beeld uit 1540'.[19] Muller schrijft: 'De tijd van den bouw der huisjes wordt eenigszins aangegeven door het (zéér goed gelijkende) beeld van keizer Karel V in den gevel: zij moeten dateeren van omstreeks 1550'.[20] Klinckaert dateert het beeld ruim: 1550-'60.[21] Bogaers vermeldt, zoals hierboven geciteerd, expliciet 1556. Kuyper plaatst het na 1549.[22]

Op kunsthistorische gronden, met name stilistische elementen is een datering tussen 1540 en 1560 verdedigbaar, alhoewel 1540 wel aan de zeer vroege kant is. In de jaren veertig van de zestiende eeuw zijn wel degelijk al Renaissancemotieven terug te vinden in beeldende- en toegepaste kunst in de Noordelijke Nederlanden, maar de echte doorbraak komt toch vooral na de zogeheten Blijde Inkomst in 1549. Ook al in 1540 vond een dergelijke Inkomst plaats, maar die had weinig artistieke impact. Keizer Karels visite van 24 december 1545 tot 4 februari 1546 ter gelegenheid van de bijeenkomst van het kapittel van de Orde van het Gulden Vlies brengt ons daarentegen een stap verder. In 1546 werd op eerder gedane instignatie van de keizer begonnen met de vernieuwing van de gevel van het Utrechtse stadhuis; de werkzaamheden waren in 1547 gereed, niet vóór de vergadering van de Orde van het Gulden Vlies in de Domstad, maar in elk geval wel ruim vóór de Blijde Inkomst van Karel en diens zoon en enige erfgenaam Philips II, in 1549. Utrecht was een van de steden in de Noordelijke Nederlanden waar die Blijde Inkomst groots werd aangepakt. Dankzij de Spanjaard Juan Christobal Calvete de Estrella, die in het gevolg van keizer en kroonprins meereisde en zijn ervaringen en bevindingen vastlegde, zijn we redelijk goed ingelicht over de vorstelijke tournee van 1549.[23]

De organisatie van de Blijde Inkomst van 1549 was in handen van de schilder Jan van Scorel, die ook het concept leverde voor de onderwerpen die werden uitgebeeld op de route waar Karel en Philips langs kwamen. Daar trof men erepoorten en triomfbogen aan, die voorzien waren van beelden en beschilderingen, heraldische wapens en inscripties. Ook was er bladgroen te vinden, onder meer bij bestaande bouwwerken, waar tevens vlaggen en wimpels waren aangebracht. Jan van Scorel, die ook al, weliswaar op zeer bescheiden wijze, betrokken was bij de Blijde Inkomst van 1540, werd voor de uitwerking van het decoratieve program bijgestaan door de beeldhouwer Colijn de Nole en de stadsarchitect Willem van Noort; voor de financiën en het algemeen toezicht op de gang van zaken was Frans Bogaert, raad van de vroedschap, verantwoordelijk.[24]

De Blijde Inkomsten in de Noordelijke Nederlanden werden voorafgegaan door Inkomsten in de Zuidelijke Nederlanden. Daar waren ze met name te Gent en vooral te Antwerpen zeer groots opgezet. Jan van Scorel, die goede contacten had in de Scheldestad, zal zich daar zeer zeker op de hoogte hebben gesteld van de plannen voor de Blijde Inkomst. Het decoratieve programma dat daar toen werd ontwikkeld had in elk geval een niet te onderschatten invloed op de ontwikkeling van de Renaissance, zoals Kuyper op overtuigende wijze heeft aangetoond in zijn studie The Triumphant Entry of Renaissance Architecture into the Netherlands. De gevel van het Huis De Keyser, inclusief het beeld van Karel V, past perfect in deze sfeer en moet, zoals Kuyper terecht stelt, na 1549 ontstaan zijn.[25] Een datering 1556 is zeer acceptabel.

Maker

Drie namen zijn als makers in verband gebracht met het beeld van Karel V: Willem van Noort, Rijck Hendricksz. van Beest en Colijn de Nole.

Willem van Noort[26]

Uitgaande van de gedachte dat Willem van Noort het pand bewoonde waar het beeld van Karel V de gevel sierde, lag het voor de hand om hem in aanmerking te nemen als maker van de beeltenis. Er is echter, zoals reeds werd opgemerkt, geen enkel bewijs aan te voeren dat Van Noort het Huis De Keyser bewoond heeft. Bovendien is het maar de vraag of Willem van Noort beeldhouwer was.

Waar en wanneer Willem van Noort geboren is, is onbekend; in 1556 is hij te Utrecht overleden. De oudste vermelding betreffende Willem van Noort dateert uit 1524 en heeft betrekking op het maken van tien kruisbloemen voor de balustrade van de Utrechtse Domtoren. In 1535 krijgt hij opdracht voor het bouwen van een nieuwe stadspoort bij de Tolsteeg. In 1540 werd Willem van Noort officieel aangesteld als 'metselriemeester' van de stad Utrecht. Van 1553 tot zijn dood in 1556 deed hij dienst als stadsarchitect.

Blijkens rekeningen over 1538-'39 en 1541-'42 verricht Van Noort werkzaamheden voor de Mariakerk; in 1539 voor de Janskerk en de Buurkerk. Verder was hij betrokken bij ontwerpen en/of de bouw van de commanderie van de Johannieters te Montfoort in 1544, verdedigingswerken te Delft in 1556 en, samen met Marcelis Keldermans, het kasteel te Hagestein bij Vianen in 1546.

De naam van Willem van Noort is ten nauwste verbonden met de verbouwing, in 1546, van de Utrechtse huizen Groot- en Klein Lichtenberch en Hasenberch tot stadhuis in Renaissancestijl. Van Noort had de leiding over het project en leverde, zoals toen te doen gebruikelijk was, de benodigde materialen.[27] Over de vraag naar Van Noorts aandeel in het ontwerp van de geveldecoratie van het nieuwe Utrechtse stadhuis bestaat echter geen consensus; zelfs wordt zijn aandeel daarin in twijfel getrokken.

In 1549 werkte Willem van Noort, zoals reeds ter sprake kwam, samen met de schilder Jan van Scorel en de beeldhouwer Colijn de Nole, aan de decoraties in het kader van de Blijde Inkomst van Karel V en diens zoon Philips II te Utrecht. In datzelfde jaar werd Van Noort lid van de Utrechtse Raad en ook in datzelfde jaar klopten Van Noort en Van Scorel aan bij die Raad met het verzoek om financiële steun voor hun plannen betreffende het baggeren en uitdiepen van Rijn, Vecht en andere rivieren. De uitvoering van de plannen mislukte en beide heren raakten daarover in conflict![28]

In de rekeningen van de Utrechtse stadskameraar over 1556 – het overlijdensjaar van Willem van Noort – wordt 'mr. Willem van Noert, in syn leven der stads architect ende metselrie-mr.' genoemd.[29] Daar noch, voor zover mij bekend, in andere contemporaine documenten, wordt melding gemaakt van Willem van Noort als beeldhouwer. We leren Van Noort kennen als architect, opzichter en landmeter[30] en in 1540 wordt hij, zoals al vermeld, als stadsmetselriemeester aangesteld wegens zijn diensten 'te weten in 't ordineren deser stads nye poorten ende muren, oick bruggen ende anders, omme te allen tyde dieselve te visiteren, ende die gebroken daervan'.[31] Als 'metselriemeester' en als 'steenhouwer' was het, volgens de strenge regels die toen binnen de Utrechtse gilden

afb. 6
Opname van het beeld van Karel V waarbij de (thans verdwenen) kapitelen op de zuilen nog aanwezig zijn

golden, Van Noort wel toegestaan decoratief beeldhouwwerk te leveren, 'grof werk' zoals kruisbloemen voor de Domtoren, maar het vervaardigen van beelden, 'fijn werk', moest hij overlaten aan 'beeltsnyders ofte beeldemakers' zoals Rijck Hendricksz. van Beest of Colijn de Nole.

afb. 7 'Newe zeytung...', houtsnede, 1535 Bekroond keizerlijk wapen; keten van de Orde van het Gulden Vlies; Herculeszuilen met keizers- en koningskroon; devies 'Plus Ultra' Wenen, Österreichische Nationalbibliothek

Interessant in deze context is een proces dat in 1543 gevoerd werd tussen Willem van Noort en de Utrechtse beeldhouwer Jacob van den Borch.[32] Van Noort weigerde namelijk een bedrag van *f* 140,–, dat hij ontvangen had voor het maken van een ontwerp, te delen met Van den Borch, die het werk zou uitvoeren. Met deze informatie komen we tot de kern van de zaak: Van Noort was geen beeldhouwer alhoewel hij zich wel bepaalde rechten probeerde toe te eigenen, maar was wel actief als ontwerper en als maker van 'grof werk'.[33] In dit licht gezien zal een aantal toeschrijvingen aan Willem van Noort moeten worden herzien. Overigens is het werk dat op zijn naam staat zodanig uiteenlopend in kwaliteit, dat het onmogelijk van één en dezelfde persoon kan zijn. Kuyper beschouwt Willem van Noort trouwens wel als 'ontwerper' van de gevel van het Huis De Keyser.[34]

Rijck Hendricksz. van Beest

Swillens beschouwde het beeld van keizer Karel V als werk van de Utrechtse beeldhouwer Rijck Hendricksz. van Beest.[35]

Over deze kunstenaar is weinig bekend. Zo is bijvoorbeeld onbekend waar en wanneer hij is geboren en overleden. Over zijn activiteiten als beeldhouwer zijn we summier ingelicht. Voor het eerst wordt hij vermeld in de rekeningen van de Utrechtse Dom in 1544; dan wordt hem gevraagd om acht beelden te maken voor het oostelijk portaal.[36]

Blijkens de rekeningen van de Utrechtse Buurkerk over 1544-'45 wordt betaald aan 'Ryck Hendriksz. die beeldsnyder van de foey onder die orgelen te snyden'.[37] Vervolgens duikt hij eerst in 1561-'62 weer op; dan wordt 'Richard Henrix' vermeld in de rekeningen van de Utrechtse Salvatorkerk.[38] In 1563 wordt 'Richardo Henrici, sculptori' betaald voor werkzaamheden in de Mariakerk te Utrecht.[39] Kort daarvóór wordt 'Rychardi, sculptoris' betaald; ongetwijfeld gaat het om dezelfde beeldhouwer.[40] Die betaling betreft het vernieuwen van een houten beeld van keizer Hendrik IV dat op het koordak van de Mariakerk stond. Dat beeld, dat op 24 juli 1563 voltooid was en op 30 juli op het dak werd geplaatst, is niet bewaard gebleven, maar kennen we dankzij tekeningen van onder meer Pieter Saenredam. Een ander beeld met de voorstelling van keizer Hendrik IV, dat in 1569 werd vervaardigd door Rijck Hendricksz. van Beest, is wel bewaard gebleven en bevindt zich in het Rijksmuseum te Amsterdam.[41]

In de rekeningen van de 'kerkmeesters van S. Barbaren kerke binnen Culenborch' over 1566-'67 staat: 'Item, Antho. Wellants heeft gecofft Utrecht een cruys, ghesneden van een, ghenaemt Ryck Henricksz.'.[42]

In een rekening van 30 augustus 1569 is weer sprake van drie beelden die Rijck Hendricksz. van Beest vervaardigde voor de Utrechtse Mariakerk.[43] In datzelfde jaar wordt 'Ryck Hendrickss. van Beest' vermeld op de ledenlijst van het Utrechtse zadelaarsgilde, waaronder de beeldhouwers ressorteerden.[44] Dat is tegelijk de laatste vermelding betreffende deze beeldhouwer.

Swillens' toeschrijving van het beeld van Karel V aan Rijck Hendricksz. van Beest is gebaseerd op vergelijking met het beeld van Hendrik IV dat zich in het Rijksmuseum te Amsterdam bevindt. 'De stijl, de uitvoering en de compositie van beide beelden', aldus Swillens, 'verraden dezelfde maker. De enigszins vluchtige, decoratieve behandeling, die beiden gemeen hebben, mag worden verklaard uit de hoge standplaats, die zij eenmaal hebben ingenomen'.[45] Bij nadere bestudering van beide beelden kan men niet anders dan tot de conclusie komen dat Swillens het niet bij het rechte eind heeft. Belangrijk obstakel om tot een gerechtvaardigd oordeel te komen is de conserveringsstaat waarin het beeld van Karel V verkeert. De basis om die beeltenis toe te schrijven aan Rijck Hendricksz. van Beest is te smal.

Colijn de Nole[46]

In 1530 wordt 'Colyn Willems van Camerick, steenhouwer' als 'vrye burger' ingeschreven in het Utrechtse Buurspraakboek. Wanneer de uit het Noord-Franse Cambrai – Kamerijk – afkomstige Colijn de Nole, zoals hij gewoonlijk wordt genoemd, geboren werd, is onbekend. Hij was de zoon van de Kamerijkse beeldhouwer Guillaume – Willem – de Nole. Ook Colijns zoon Jacob en kleinzoon Willem waren beeldhouwer. Colijn de Nole is vóór 9 november 1558 overleden; op die datum wordt namelijk melding gemaakt van de Nole's weduwe.

Uit het Utrechts Raads dagelijks boek blijkt dat er in 1532 sprake is van een conflict tussen het steenbikkersgilde en De Nole, die in datzelfde jaar lid was geworden van het zadelaarsgilde. De steenbikkers maakten moeilijkheden 'om deswillen zy hem bevonden souden hebben beelden in steen te maken' en om die reden vonden ze dat De Nole lid diende te zijn van hun gilde. De vraag of beeldhouwers thuishoorden in het steenbikkers- of in

het zadelaarsgilde was een kwestie die al jaren aansleepte en nog jaren zou duren.[47] Hoe dan ook, in 1532 besliste de Utrechtse Raad dat De Nole's lidmaatschap van het zadelaarsgilde voldoende was.[48]

Regelmatig duikt Colijn de Nole op in rekeningen van Utrechtse kerken. In 1537-'38 en in 1541-'42 wordt hij betaald voor werkzaamheden in de Oudmunster- of Salvatorkerk. In 1538-'39 wordt hij vermeld in de rekeningen van de Mariakerk in verband met werk dat hij samen met Willem van Noort verrichtte. Verder komt De Nole voor in rekeningen van de Mariakerk over de jaren 1541-'42, 1547-'48/'49, 1552-'53 en 1554-'55. In 1544-'45 wordt hij betaald voor het vervaardigen van 'aensichten ende X dolmesgens' aan de orgeltribune van de Buurkerk.[50] Tevens wordt dan 'Rijck Heynrickss' betaald voor zijn aandeel aan beeldhouwwerk voor de orgeltribune.

Zoals reeds aan de orde kwam leverde Colijn de Nole in 1549 'beelden en hooffden' die 'deur ordonnantie van Mr. Johan van Schoerl, Cononick van Sinte Marie, gemaickt worden' en bestemd waren 'totter triumphe van de incompste van den prince van Hyspanie'; die 'beelden en hooffden' waren geplaatst 'in dezen stadhuysinge' van Utrecht.[51]

In 1552-'53 wordt De Nole betaald 'uyt saecke by duer bevel van de oversten gemaickt ende gelevert heeft gehadt een patroen waerna hy presenteerde een schoerssteenmantel te maicken in de nye Camer van Cleyn-Lichtenberch'52; uit de rekeningen over 1553-'54 blijkt dat Willem van Noort, 'deser stadt metselryemeester' betaald wordt omdat hij 'gemaickt ende geset heeft voer Lichtmisse anno 54 die schoersteenmantell mitten toebehoren, staende in de nyewe camer van Cleyn Lichtenberch, genoemt nu der stadt wijnhuis'. Fragmenten van die schoorsteen voor het Utrechtse stadhuis zijn bewaard gebleven.[53]

Colijn de Nole's belangrijkste bewaard gebleven werken zijn de graftombe van Reinout van Brederode en diens echtgenote Philipotte van der Marck in de N.H. kerk te Vianen en de schoorsteen voor de schepenzaal in het raadhuis te Kampen, respectievelijk in 1540-'42 en 1543-'45 vervaardigd.

Colijn de Nole is eveneens in verband gebracht met het beeld van Karel V dat in deze bijdrage centraal staat. Volgens Galland is de decoratie van het Huis De Keyser afkomstig uit het atelier van De Nole.[54] Hedicke rubriceert het beeld eveneens onder 'Werkstattarbeiten' van De Nole, echter 'unter Vorbehalt späterer exakterer Forschungen!'[55] Terecht merkt Veenstra op dat het beeld van Karel V door 'een veel minder vaardige hand' dan die van Colijn de Nole is vervaardigd en 'zeker niet door hem gemaakt'.[56]

Museumstuk

Het Huis De Keyser bestond oorsponkelijk uit een combinatie van een smalle en een brede gevel: het beeld van Karel V stond in het midden van de brede gevel (afb.2-5). Eind achttiende- begin negentiende eeuw werd het pand gesplitst: het smalle gedeelte werd samengevoegd met de aanpalende panden aan de noordzijde. Het brede gedeelte werd rond 1860 grondig verbouwd; toen werd de gevel gesloopt. Toen A. Bressler in 1839 in dat pand een winkel met 'alle soorten van Engelsche, Duitsche en Inlandsche Garens en Linnen, als ook gebreide en geweefde Goederen' opende, heette het nog 'alwaar de keizer in de gevel staat'.[57] In 1860 stelde Kramm vast: 'Het is zeer te bejammeren dat dit geheel niet is bewaard gebleven, als model van den bouwtrant der XVI. eeuw'.[58]

Op 18 juni 1867 stuurde 'De Commies-Archivaris' J.W.L. Raven, die ook als museumbeheerder actief was, aan het college van Burgemeester en Wethouders van Utrecht een brief waaruit geheel duidelijk wordt hoe het beeld van Karel V en de overige gevelfragmenten van het Huis De Keyser terechtkwamen in het Historisch Museum der Stad Utrecht, thans Centraal Museum: 'Eenigen tijd geleden werd mij berigt dat ten gevolge van de verbouwing van het huis gelegen aan de Oude-gracht over de Jans-brug tusschen de Drakenborg- en Vinkenburgstegen

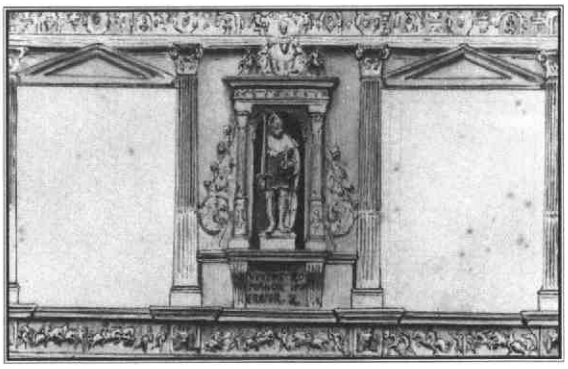

afb. 8
A. Wouters
Bewaard gebleven gedeelte van de gevel van het Huis De Keyser, gewassen pentekening, 1857
Het Utrechts Archief

Wijk G no. 38 de antieke gebeeldhoude gevel van dat huis door een moderne zou worden vervangen.

Zoo als U.E.A. welligt bekend zal zijn bestond die antieke gevel uit onderscheidene bouwkundige versierselen en historische bas-reliefs terwijl er bovendien in geplaatst was een beeld voorstellende Keizer Karel V.

De gevel echter was door den eigenaar van het huis aan den aannemer der verbouwing (den heer van der Lip) afgestaan geworden, doch had eerstgenoemde zich den eigendom van het beeld gereserveerd.

Vermits nu, toen mij de plaats te hebben verbouwing van dat huis gemeld werd, de steiger reeds voor hetzelve geplaatst was en men met het afbreken van den ouden gevel

afb. 9
Anoniem
Keizer Karel de Grote, houtsnede in 'Die Alder excellenste cronyke van Brabant', Antwerpen 1497

afb. 10 Cornelis Sas Beeld van een keizer, Bentheimer zandsteen, 1554 (afkomstig van het Nijmeegs Stadhuis) Nijmegen, Museum Het Valkhof

een aanvang ging maken, kon ik de vernietiging dier antiquiteit niet anders voorkomen dan door met den aannemer der verbouwing en eigenaar van den gevel (den heer van der Lip) een dadelijke overeenkomst te treffen, waarbij ik hem de toezegging deed dat hij voor den afstand van dien gevel aan de stad en voor het meerdere arbeidsloon voor het voorzigtig afbreken van denzelven altijd op eene som van ± *f* 25,00 zou kunnen rekenen, waarmede door hem genoegen werd genomen, en de fragmenten van dien gevel door hem aan Stads Timmerhuis werden gedeponeerd.
Wat het beeld betreft was de eigenaar tot den afstand daarvan voor eene som van *f* 40,00 bereid. Aangezien echter die som mij veel te hoog voorkwam en bovendien vernietiging van dat voorwerp geen gevaar liep, trad ik over den aankoop daarvan in geen onderhandeling. Door bemiddeling van den heer Gem. Architect is het mij echter gelukt én den gevel én het beeld voor eene gezamenlijke som van *f* 30,00 van den aannemer (v. der Lip) over te nemen, die zich met den eigenaar van het beeld verstaan heeft over het aandeel voor dien laatsten in die som v. *f* 30,00 voor het beeld te ontvangen.
Ik neem mitsdien de vrijheid U.E.A. beleefdelijk te verzoeken dien door mij gedanen aankoop wel te willen goedkeuren en te magtigen de daartoe benoodigde gelden te voldoen uit den post voorkomende op volgn. 110 der Gem. Begrooting.[59]

Tot besluit

De geveldecoratie die in de zestiende eeuw het Huis De Keyser aan de Utrechtse Oudegracht sierde, is slechts fragmentarisch bewaard gebleven. Van de beelden die oorspronkelijk deel uitmaakten van die decoratie, is alleen het beeld van keizer Karel V over, bovendien in nogal gehavende staat.[60] De loop der Noord-Nederlandse historie was alles behalve bevorderlijk voor het conserveren van beeltenissen van keizer Karel, zodat het als bijzonder mag worden beschouwd dat het beeld de eeuwen getrotseerd heeft.
Andries Schoemaker vermeldt in zijn beschrijving van de stad Utrecht omstreeks 1700 dat het Huis De Keyser dateert uit 1556; vrijwel zeker bedoelt hij daarmee de verbouwing van de gevel. In dat jaar was het pand in bezit van Frans van Nyenrode, raadsheer van het Hof van Utrecht, eerder schepen van de stad Utrecht en, nadat hij eerst een tegenstander van de keizer was, uiteindelijk fervent aanhanger van Karel V. Wanneer op 15 mei 1556 door Willemtgen, weduwe van mandenmaker Jan Gerrits, het pand verkocht wordt aan Mechtelt, echtgenote van Frans van Nyenrode, is in de akte geen sprake van iets dat wijst op verbouwingen. Wanneer door Mechtelt, weduwe van Frans van Nyenrode, op 28 september 1562 het huis getransporteerd wordt aan haar broer Steven Lauwerman, wordt in de beschrijving van het pand vermeld: 'zoe als die nu ter tijt betimmert staet mit alle verbeteringe vandien'.[61]
Ongetwijfeld was Frans van Nyenrode opdrachtgever voor het vervaardigen van een nieuwe gevel, inclusief het beeld van Karel V. Wie de maker was van die beeltenis, is een gecompliceerder kwestie. Mede door de slechte staat van conservering is het moeilijk, zoniet zelfs onmogelijk de maker van het beeld te achterhalen. Voor zover er sprake kan zijn van vergelijkend onderzoek moet worden vastgesteld dat het bewaard gebleven oeuvre van Rijck Hendricksz. van Beest en van Colijn de Nole in stijl en uitvoering zodanig afwijkt van het beeld van Karel V dat geen van beide beeldhouwers in aanmerking komt als maker. Wat Willem van Noort betreft moet, zoals hier betoogd is, ten zeerste betwijfeld worden of hij als beeldhouwer werkzaam was; wel als maker van 'groff' werk en als zodanig mocht hij volgens een besluit van de Utrechtse raad uit 1540, wel 'schoersteenen ofte metsellerie' produceren maar geen 'beelden'.[62] Overigens is het, uitgaande van de stelling dat het beeld uit 1556 dateert, maar de vraag of Willem van Noort op biografische gronden in aanmerking zou komen: hij stierf in 1556.
Het beeld van Karel V vertoont meer verwantschap, zowel wat stijl als techniek betreft, met werk van de Utrechtse beeldhouwer Cornelis Sas, die onder meer in 1554 een serie keizerbeelden vervaardigde voor het Nijmeegse stadhuis (afb. 10) dan met het werk van de bovengenoemde beeldhouwers.[63] Daarmee is overigens geenszins beweerd dat het beeld van Karel V meteen kan worden toegevoegd aan het oeuvre van Cornelis Sas.
Uit nadere beschouwing van het beeld kan worden vastgesteld dat de iconografie zeer goed doordacht is. Karel V komt expliciet naar voor in al zijn keizerlijke waardigheid. Om die reden zijn voetstuk, nis en (Hercules)zuilen met wapenspreuk bij presentatie van het beeld absoluut onmisbare onderdelen.

De boerderij Groenewoud in de voormalige polder Papendorp

René van der Mark

Op 22 februari werd begonnen met de sloop van de monumentale boerderij Groenewoud, gelegen in de voormalige polder Papendorp in het zuidwesten van de gemeente Utrecht. De reden tot sloop werd gevormd door de herinrichting van het gebied tot een kantorenpark. Hiertoe diende alle bestaande bebouwing langs de Groenewoudsedijk opgeruimd te worden, zo ook de boerderij Groenewoud. De polder zelf zou bij het bouwrijp maken grotendeels verdwijnen onder een pakket ophogingszand.

afb. 1
De Groenewoudsedijk vanuit het zuiden gezien, foto auteur

Bij de ontwikkeling van het gebied was helaas weinig ruimte voor archeologisch en bouwhistorisch onderzoek. De boerderij Groenewoud vormt een van de weinige cultuurhistorische objecten die uitvoeriger onderzocht kon worden eer zij zou verdwijnen.
Het onderzoek is uitgevoerd door het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum van de gemeente Utrecht in samenwerking met de werkgroep Archeologie van de Historische Kring Nieuwegein.

Het gebied Papendorp

De polder Papendorp vormt een restant van een vroeger groter gebied, waartoe ook een groot deel van het huidige Kanaleneiland behoort. Dit deel is in de jaren vijftig afgesneden door de aanleg van het Amsterdam-Rijnkanaal en de bouw van de wijk Kanaleneiland. De grenzen werden vroeger gevormd door: in het noorden de Leidsche Rijn, in het westen de Taatsedijk, in het oosten de Dwelfsloot en in het zuiden de Rijnwetering (Oudlandsewetering). Het gebied ligt thans ingeklemd tussen het Amsterdam-Rijnkanaal, de A12 en de A2. Het bijzondere aan het gebied is dat er geen grootscheepse ruilverkavelingen hebben plaatsgevonden, waardoor de middeleeuwse structuur nog goed herkenbaar is gebleven.
Het gebied Papendorp is een overwegend 12e-eeuwse copeontgining en vormde samen met de polder Galecop een ontginningseenheid. Alleen het noordelijke deel kende een wat onregelmatiger blokverkaveling en is vermoedelijk eerder ontgonnen.
Bij een copeontginning werd vanaf de ontginningsbasis, in het geval van Papendorp de Groenewoudsedijk (voorheen Galecoperdijk), een reeks van evenwijdig aan elkaar liggende sloten gegraven. Hierdoor ontstond een strokenverkaveling die haaks op de ontginningsas stond. De stroken liepen vanaf die ontginningsas tot de achterkade van de ontginningseenheid. In het geval van Papendorp was dat in het westen de Taatsedijk en in het oosten de Dwelfsloot. De strookvormige kavels hadden meestal een vaste maat van ongeveer 115 meter breed en 1250 meter lang. De gelijke maat van de kavels valt te verklaren uit het feit dat ontginning geschiedde op initiatief van de landsheer, in deze de bisschop van Utrecht. De cope is de overeenkomst tussen de landsheer en de ontginner.
Op de kop van de kavels langs de Groenewoudsedijk ontstonden de eerste boerderijen. Archeologisch proefonderzoek in mei 1999 wees uit dat de oudste bewoning in de eerste helft van de 12e eeuw is te dateren. Die bewoning was aanvankelijk gesitueerd aan de westzijde van de Groenewoudsedijk. Deze bewoningsplaatsen waren door een noordzuid lopende sloot van een kavelstrook gescheiden, waardoor een vierkant of rechthoekig perceel ontstond, dat vermoedelijk overeenkomt met de oppervlakte van het erf.
Aan de oostzijde van de Groenewoudsedijk ontstonden de eerste boerderijen in de eerste helft van de 17e eeuw. Voorbeelden van deze boerderijen zijn Oud Welgelegen (thans Kanaleneiland), de Sterhof

afb. 2 Luchtfoto van het gebied Papendorp in 1990, Fotodienst Gemeente Utrecht

en Groenewoud. Opmerkelijk is dat de erven van deze boerderijen, net als in de middeleeuwen, op een kopkavel waren gelegen.

In de 19e eeuw ontstaat de eerste bebouwing langs de Taatsedijk, een achterkade van het gebied; de bebouwing bestond hier voornamelijk uit landarbeiderswoningen. Het gebied Papendorp is een overgangszone van de hoger gelegen stroomrug naar de lager gelegen komgebieden. Het zuidelijk deel bestaat voornamelijk uit klei op veen; door afwatering van het gebied is het veen ingeklonken en werd de afwatering bemoeilijkt. Dit is de reden dat dit gebied in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd alleen nog geschikt was voor veeteelt.

De boerderij Groenewoud

In het gebied Papendorp stamt de enige nog bewaard gebleven boerderij met een hoofdopzet uit de eerste helft van de 17e eeuw, Groenewoud. Zowel de boerderij als de indeling van het erf waren nog grotendeels oorspronkelijk van opzet. De boerderij behoort tot het zogenaamde 'langhuistype', waarbij stal en woonhuis onder één dak zitten. De plattegrond van het gebouw was rechthoekig en had een lengte van 27.60 meter en een breedte van 12.60 meter. De gevels waren grijs gepleisterd en oorspronkelijk wit gekalkt met een zwarte spatrand; het dak had een rieten kap met wolfseinde.

Wijze van onderzoek

Om de ontwikkeling van een gebouw te herleiden en om tot een reconstructie van de oorspronkelijke opzet van het gebouw te komen, dienen in eerste instantie alle relevante bouwsporen in kaart gebracht te worden. Hiertoe is een deel van de gevels ontpleisterd en zijn de verlaagde plafonds en delen van de houten vloeren verwijderd. Hierdoor kwamen wijzigingen in de constructie van het gebouw in het zicht die er in de loop van de tijd hebben plaatsgevonden. Tevens zijn de constructies van de kap, het houtskelet en de balkenlagen in kaart gebracht. Al deze gegevens zijn opgemeten, gefotografeerd en getekend op schaal 1:20, 1:50 en 1:100.

Dit bouwhistorisch onderzoek is aangevuld met gegevens die verkregen zijn uit een interview met de laatste bewoner. Deze had met name nog veel informatie over de ontwikkeling van de boerderij vanaf 1900: het gebruik van de verschillende ruimtes, alsmede de grootte en de aard van het bedrijf. Deze informatie is aangevuld met gegevens uit het kadaster die tot 1832 terugvoeren. Oude foto's en cartografisch materiaal leverden eveneens bruikbaar materiaal op voor het onderzoek. De oudste kaart waarop de naam Groenewoud als toponiem voorkomt dateert uit de eerste helft van de 17e eeuw. Historische foto's zijn met name gebruikt voor de reconstructie van de achtergevel van de stal, die bij een storm in 1990 is verwoest, als ook de noordgevel. Bij de reconstructie van de laatste gevel was een foto uit 1920 bruikbaar; deze gaf de situatie weer van vóór de wijzigingen die in 1949 plaats hebben gevonden.

Tot slot leverde een bescheiden archeologisch onderzoek op het terrein na de sloop gegevens op over wanneer de eerste bewoning en de indeling van het erf tot stand kwamen.

Beschrijving van het gebouw

Het woonhuis

De voorgevel had een ongelijke verdeling van de vensters en is aan de zuidzijde hoger dan aan de noordzijde. Aan de noordzijde bevond zich het kelderlicht met diefijzers van de melkkelder, vermoedelijk 18e-eeuws. In het centrale deel van de gevel zaten twee 19e-eeuwse zesruits schuifvenster van de woonkamer, aan de zuidzijde een vierruits schuifvenster van de kaaskamer. Op de verdieping bevond zich een klein venster voor de zolder en aan de zuidzijde een venster voor de knechtenkamer; dit laatste venster stamt uit het begin van de 20e eeuw.

In de noordgevel van het woonhuis bevond zich aan de voorzijde een tweede kelderlicht, eveneens voorzien van diefijzers. Achter dit venster bevond zich een groot doorzonvenster uit circa 1949; de kap was hier ter plaatse opgehoogd.

afb. 3 De boerderij Groenewoud vanuit het zuidoosten gezien omstreeks 1974 foto: Het Utrechts Archief.

Op een foto uit de jaren twintig is te zien dat zich hier oorspronkelijk een vierruits venster bevond. Meer noordelijk zat de toegangsdeur, die oorspronkelijk toegang gaf tot de uit omstreeks 1850 daterende woonkeuken.
De zuidgevel had een zesruits venster met luiken voor de kaaskamer en nog een uit 1949 daterende erker.

Indeling woonhuis
Het oudste gedeelte van het woonhuis bevond zich aan de voorzijde en bestond uit een woonkamer met bedsteewand en schouw. Deze schouw dateert net als de bedsteewand uit het begin van de 19e eeuw. De schouw die tegen de brandmuur was geplaatst zal een grotere voorganger hebben gehad. Van deze voorganger was op de zolder nog het rookhok te zien.
De vloer in de woonkamer bestond uit een grenen plankenvloer waaronder nog een plavuizenvloer aanwezig was. De woonkamer zal van oorsprong tevens de woonkeuken hebben bevat. De woonkamer had een samengestelde balkenlaag met moer- en kinderbinten; drie van de 9 kinderbinten waren gekantrecht. In het begin van deze eeuw zijn de kinderbinten en vermoedelijk ook het plafond betimmerd, waardoor het in eerste instantie leek of we van doen hadden met een enkelvoudige balkenlaag. Hoewel toen niet meer gebruikelijk, is deze balkenlaag te dateren in de 18e eeuw. Dit wordt ondersteund door de hartmaat van de moerbalken die 0.90 meter was en het gebruik van grenenhout voor de constructie.
Aan de noordzijde liep een trap achter de bedsteewand naar de zolder toe. Opmerkelijk was dat zich onder deze trap in de vloer een gietijzeren kluis bevond, aan de binnenzijde afgewerkt met kurk en lood. Die is te dateren in het begin van de 19e eeuw. De toegang tot de deel lag naast de schouw; bij een verbouwing in de 19e eeuw werd dit een muurkast.
Ten noorden van de woonkamer bevond zich de melk- en voorraadkelder, die oorspronkelijk alleen toegankelijk was via een deur en trapje in de woonkamer. In de kelder was nog de 18e-eeuwse plavuizenvloer aanwezig. Aan de noordzijde bevond zich de kaaskamer, later in gebruik als slaapkamer. In de 19e eeuw is deze kaaskamer circa 1.50 meter verlengd, waartoe een deel van de brandmuur is afgebroken.
Achter de kaaskamer bevond zich het pomphuis, oorspronkelijk een onderdeel van de stal. In 1949 is dit deel bij het woonhuis getrokken; hier bevond zich de zogenaamde erkerkamer. Onder de houten vloer bevond zich nog een deel van een klinkerbestrating; dit deel van de stal zal waarschijnlijk als achterhuis hebben gefunctioneerd. In dat achterhuis leefde men van oorsprong in de zomermaanden als het vee op het land was. Ten westen van de erkerkamer bevond zich de woonkeuken en ook dit deel behoorde oorspronkelijk tot de stal en werd rond 1850 bij het woonhuis getrokken. Bij het verwijderen van de verlaagde plafonds kwam de oude balkenlaag in het zicht. Deze had een afwijkende richting in vergelijking tot de balkenlaag in de woonkamer. De balken waren vierkant met een typisch 19e-eeuwse profilering. De gang achter de woonkeuken is een toevoeging uit 1949; aanvankelijk kwam men bij het betreden van de boerderij direct in de woonkeuken terecht.
Boven de woonkamer bevond zich aanvankelijk een ruimte, waar zich het rookkanaal met rookhok en een bedstee bevonden. Later is deze ruimte gesplitst. Ter weerszijden van de zolder bevonden zich twee kleinere laaggelegen zoldertjes. Deze waren van oorsprong toegankelijk via de stal, later was de meest noordelijke bereikbaar via de woonkeuken. In de noordelijke werd nog een 17e-eeuws deurtje aangetroffen; dit zoldertje had geen vensters en zal voor opslag gediend hebben. Het zuidelijke zoldertje had een venster en is in gebruik geweest als knechtenkamer.

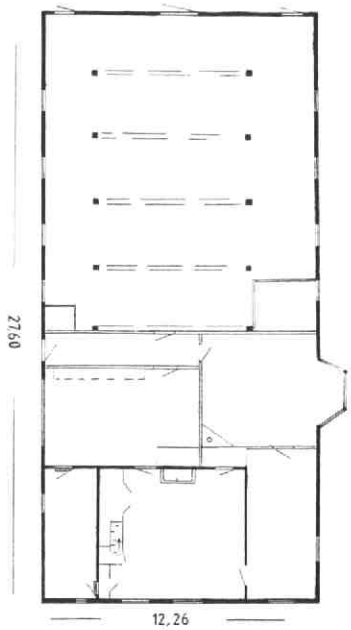

afb. 4 plattegrond van de boerderij, in het zwart de 17e eeuwse bouwdelen, tekening auteur.

De stal
De stal, die na een zware storm in 1990 is afgebroken, was driebeukig van opzet. Het gaat hierbij om een zogenaamd voerdeel. Daarbij was de mestgeul (grup) georiënteerd langs de zijgevels en de voederplaats van het vee (de knieval) was gericht op het centrale gedeelte van de stal (de deel).
Opvallend was dat de gehele houtconstructie, inclusief de gebinten, van grenen was, in plaats van eikenhout dat beter tegen de inwerking van mest bestand is. De constructie bestond uit ankerbalkgebinten met A-spanten. In de 19e of de vroege 20e eeuw zijn de dakdekking en een aantal gordingen van zowel de stal als het woonhuis vernieuwd. De stal was in vier traveeën verdeeld; oorspronkelijk waren dit er vijf. Rond 1850 is de meest westelijke travee bij het woonhuis getrokken om plaats te bieden aan de woonkeuken en het pomphuis. In de zijgevels van de stal bevonden zich aan iedere zijde vier gietijzeren grupvensters, die waarschijnlijk rond 1910 zijn aangebracht ter vervanging van de houten mestluiken. De achtergevel heeft een gelijkmatige indeling met in het midden een opvallend smalle staldeur (circa 1.50 meter breed) met daarboven een twaalfruits venster. Hierboven bevond zich een open slaand twaalfruits zolderven-

ster. Ter weerszijden van de staldeur bevonden zich twee 19e-eeuwse gietijzeren vensters. Aan de zijkanten bevonden zich twee mestdeurtjes. Hoewel het niet meer mogelijk was om de stal nog bouwhistorisch te onderzoeken, kan op grond van foto's van de achtergevel gesteld worden dat de indeling nog grotendeels 18e-eeuws was. Die zal waarschijnlijk nog wel overeengekomen zijn met de 17e-eeuwse situatie.

Bouwfasen en constructie

Bij het onderzoek aan de gevels is een groot gedeelte van de pleisterlaag verwijderd; scheuren in het pleisterwerk vergemakkelijkten het werk. Een scheur verraadt niet zelden een dichtzetting of een ander bouwspoor. De meeste informatie werd verkregen uit de voorgevel van de boerderij; in totaal konden hier vier bouwfasen worden onderkend.

De eerste fase dateert vermoedelijk van rond 1650. De boerderij was toen aanmerkelijk lager. De zijgevels waren rond de 1.60 meter hoog en de nok van de voorgevel was rond de 4.30 meter. Dit kon gereconstrueerd worden aan de hand van sporen van de vlechtingen aan de noordzijde van de gevel. Aan de zuidzijde was dit niet meer waar te nemen omdat de gehele zuidwesthoek rond 1800 werd vervangen. Hoewel er geen bouwsporen van zijn teruggevonden, heeft de voorgevel waarschijnlijk een topgevel gehad en geen wolfseinde.

Het keldervenster aan de noordzijde was aanvankelijk groter en er zijn geen aanwijzingen om te veronderstellen dat de boerderij in deze periode een kelder had; deze is er waarschijnlijk pas in het begin van de 18e eeuw aan toegevoegd. De twee vensters van de woonkamer waren aanvankelijk smaller, wat onder meer bleek uit de breedte van de rollagen en het afgehakte metselwerk voor het plaatsen van de latere vensters. Die vensters bestonden vermoedelijk uit kruiskozijnen; resten daarvan zijn teruggevonden in de kapconstructie van de boerderij. Men heeft deze delen dus kennelijk bij een reparatie van de kap hergebruikt.

Direct ten zuiden van deze vensters werden de sporen aangetroffen van een dichtgezette deur, die eens direct in de woonkamer uitkwam. Ten zuiden van deze deur werd nog een dagkant van een venster aangetroffen en gezien het hoekverband van het metselwerk gaat het hier om een oorspronkelijk venster. Aangezien de bouwsporen van dit venster nogal fragmentarisch waren, was een reconstructie moeilijk. Mogelijk ging het om een soortgelijk venster als aan de noordzijde van de gevel.

Uit deze periode waren ook nog enkele muurankers aanwezig in de gevel; gezien het voegwerk in leem zal de gevel een pleisterafwerking hebben gehad.

De tweede fase dateert uit het begin van de 18e eeuw. In deze periode wordt de boerderij ingrijpend verbouwd; de achtergevel van de stal krijgt zijn definitieve vorm en werd waarschijnlijk geheel nieuw opgetrokken. De voor- en zijgevels worden verhoogd en deels opnieuw opgetrokken onder een bestaande muurplaat, wat onder andere blijkt uit een stroomlaag aan de noordgevel. Bij de voorgevel is dat te zien aan vulwerk boven de 17e-eeuwse vlechtingen en het opnieuw optrekken van de bovenverdieping. Die krijgt zijn huidige vorm met zowel aan de voor- als achterzijde wolfseinden. De indeling van het woonhuis blijft grotendeels hetzelfde, alleen de kelder aan de noordzijde wordt toegevoegd. Tevens worden de meeste vloeren in het woongedeelte vervangen door nieuwe plavuizen.

Fase drie breekt aan tussen 1840-1850, waarbij vooral de traditionele 17e-eeuwse indeling van de boerderij een aantal wijzigingen ondergaat. Aan de zuidzijde van het woonhuis wordt een groot deel van de gevel vervangen en opgehoogd tot een hoogte van 2.10 meter. In de zuidgevel komt een extra venster voor de kaaskamer. De meeste vensters worden vervangen door schuifvensters en de voordeur in de voorgevel verdwijnt. De gevels worden voorzien van kalkpleister met een lichtblauwe kleur. De stal wordt met een travee verkleind om plaats te maken voor een woonkeuken. In de noordgevel komt een vierruits venster en de voordeur geeft direct toegang tot de woonkeuken.

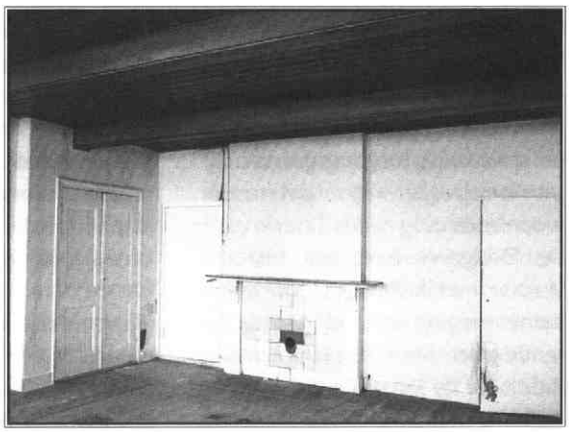

afb. 5
De schouw en 19e eeuwse bedsteewand in de woonkamer, foto J. van der Hoeve ABC.

Fase vier, 1949-1960. De boerderij ondergaat de laatste verbouwingsfase in haar bestaan. Aan de noordzijde wordt het venster van de woonkeuken vervangen door een doorzonvenster en ten westen van de woonkeuken komt een gang, zodat men niet meteen meer met de deur in huis valt. Aan de zuidzijde wordt het pomphuis verbouwd tot kamer en aan de zuidgevel komt een erker.

In de jaren zestig volgen nog enkele moderniseringen zoals de bouw van een badkamer en toilet in de stal.

Erfindeling en grondgebruik

De boerderij bevond zich aan de kop van drie strekkende kavels, die door een sloot waren afgesneden.

afb. 6
Doorsnede van het stalgedeelte, de 17e eeuwse opzet van de constructie is nog goed waarneembaar, tekening J. van der Hoeve, ABC.

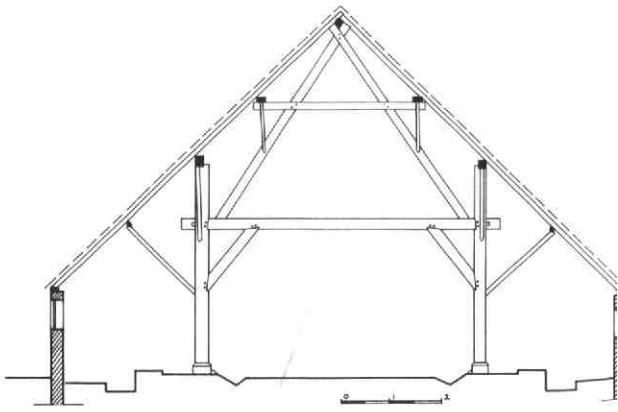

Hierdoor ontstonden drie rechthoekige kopkavels, op de middelste was de boerderij gesitueerd. Op het zuidelijke kavel bevond zich de melkwei en op het noordelijke kavel de moestuin en een hoogstamboomgaard. Een bescheiden archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat deze structuur zich in de 17e eeuw heeft ontwikkeld; oudere bebouwingssporen zijn niet aangetroffen. Direct achter de boerderij zijn de resten van de houten staanders van een hooiberg gevonden die eveneens uit deze periode stamt.

Aan het einde van de 19e eeuw wordt een deel van de sloot naast de noordelijke kavel gedempt. Hier verschijnt een houten wagen- en jongveeschuur en achter deze schuur wordt een tweede hooiberg gebouwd. Deze ontwikkeling hangt waarschijnlijk samen met een vergroting van het bedrijf gedurende deze periode. Daarnaast zal men compensatie hebben gezocht voor de verloren gegane stalruimte bij de afscheiding van de woonkeuken.

De boerderij was aan de zuid- en westzijde omgeven door leilinden en aan de sloot, die langs de zuidzijde liep, zijn ook nog de resten van een boenstoep aangetroffen.

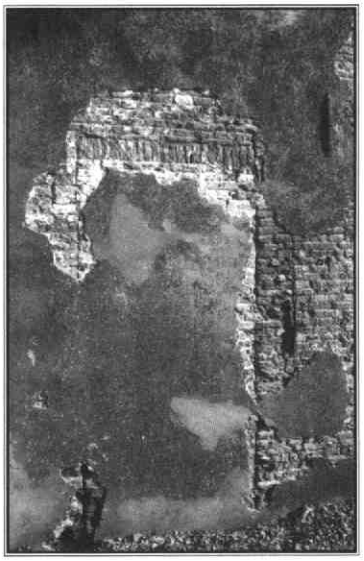

afb. 7 Sporen van de 17e eeuwse voordeur, zoals deze te zien waren na gedeeltelijke ontpleistering van de voorgevel, foto J. van der Hoeve, ABC.

afb. 8 Papendorp anno 1999 het landelijk karakter van het gebied verdwijnt onder een laag van zand om plaats te maken voor een kantoren park, foto auteur.

Rond 1900 had het bedrijf een oppervlakte van 38 hectare, de percelen lagen aan weerszijden van de Groenewoudsedijk. In het westen was dat tot aan de Taatsedijk en in het oosten tot aan de Dwelfsloot. Voor zover na te gaan bestond de grond voornamelijk uit weidegrond, alleen een deel direct achter het erf was in gebruik als boomgaard en een lager gelegen strook nabij de Dwelfsloot als griend en geriefbosje. Getuige de kadastrale minuut van 1832 moet het terrein achter het erf al voor deze periode in gebruik zijn geweest als boomgaard. In de periode 1914-1918 was tien procent van het grondoppervlak in gebruik als akkerland. Dit zogenaamde scheurland (op verordening van de overheid) verplichtte veel boeren om een deel van hun land om te zetten in akkerland. In verband met de oorlogsdreiging kwam de opbrengst daarvan ten goede aan het leger. Met name de verbouw van haver was van belang, als voer voor de paarden van de cavalerie.

Tot slot

De boerderij Groenewoud is in de 17e eeuw gebouwd en tenminste sinds de 18e eeuw ingericht als veeboerderij met kaasmakerij. De smalle staldeur is daar het meest kenmerkend voor. Bij een gemengd bedrijf was het namelijk noodzakelijk om een brede staldeur te hebben; de oogst kon dan naar binnen gereden worden om deze op te slaan op de taszolder. Daarnaast heeft het woonhuis een typische indeling voor een kaasboerderij, met op het noorden van de woonkamer de melk- en voorraadkelder en op het zuiden de kaaskamer.

De verschillende bouwfasen geven een ontwikkeling weer van een pand waarin vanaf de 17e eeuw mensen hebben gewoond en gewerkt. De boerderij was dan ook geen statisch gegeven, waarin maar één periode uit de tijd is gefossiliseerd. Men heeft het gebouw steeds aan de eisen destijds aangepast. Het is dan ook niet zozeer een architectonisch monument, maar meer een monument vol dynamiek van menselijk zijn en handelen. Het pand met omliggend erf was karakteristiek voor het gebied Papendorp en was één van de nog oudst bestaande in het Leidsche Rijn-gebied. Het valt in hoge mate te betreuren dat men in onze tijd niet de creativiteit heeft opgebracht om een dergelijk monument bij de onontkoombaar veranderende omstandigheden te sparen, dan wel aan of in te passen.

Dankwoord

Bij het tot stand komen van dit artikel gaat dank uit naar dhr. J. van der Hoeve, bouwhistoricus bij het A.B.C., T. Pot voor het redigeren van de tekst en dhr. D. van der Geer sr., laatste bewoner van de boerderij Groenewoud.

Verklaring van enige termen

Dagkant - rechte zijde van venster of deur.
Diefijzer - tralie aangebracht in een raamkozijn.
Gekantrecht - een met een bijl recht gehakte zijde van een balk.
Geriefbosje - perceel waar men voor eigen behoefte gebruikshout, voor bijvoorbeeld gereedschap of brandstof.
Gording - houten ligger aangebracht in de lengte richting van een kap.
Hartmaat - maat tussen het midden van twee punten.
Muurplaat - houten plaat gelegen op de buitenmuur waarop de sporen rusten.
Rollaag - reeks van op hun kant gemetselde stenen te afdekkinking van een muur of kozijn.
Stroomlaag - rij van schuin op hun kant gestelde stenen op een plaats waar geen ruimte is voor een haaks metsel verband.
Taszolder - opslag zolder voor bijvoorbeeld hooi.
Travee - ruimte tussen twee steunpunten.
Vlechting - dooreenwerking van metsellagen meestal wigvormige stukken aan eindvlakken van de gevel ter versteviging van het metselverband.

Natuur door de kunst geleid

De Ruiterberg, een buitenplaats in de Kaapse Bossen bij Doorn

SANDRA VAN LOCHEM-VAN DER WEL

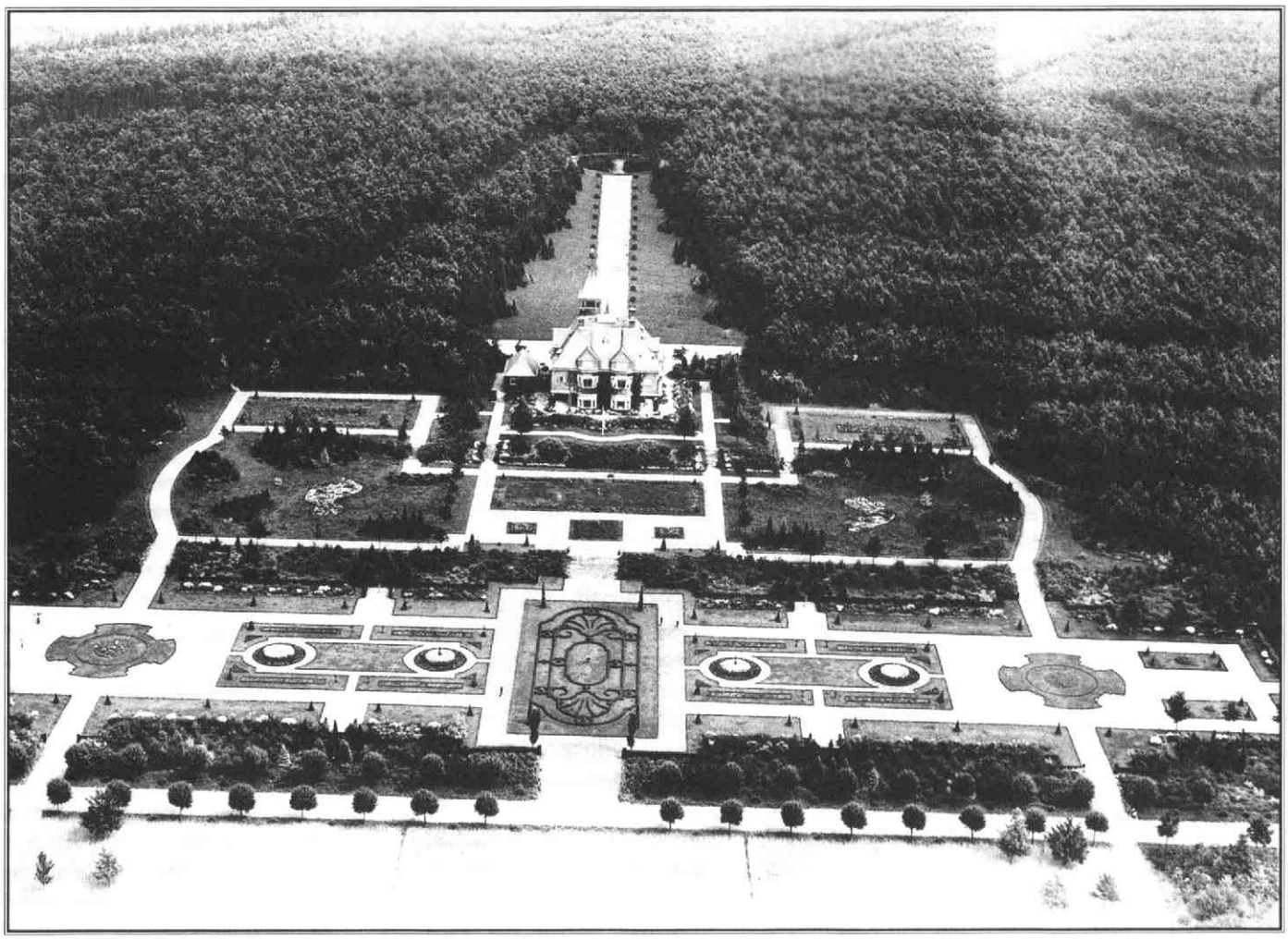

Luchtfoto De Ruiterberg in 1926, 8 jaar na de aanleg. Foto: KLM-AEROCARTO, Arnhem.

Midden in natuurgebied de Kaapse Bossen in Doorn ligt een begin 20e-eeuwse buitenplaats, de Ruiterberg. Na een aanvankelijke bloeiperiode van de buitenplaats in de eerste helft van de 20e eeuw, leidde de buitenplaats de laatste decennia een 'slapend' bestaan. Totdat zij in 1997 uit haar winterslaap werd gehaald. Vereniging

Natuurmonumenten, die tegenwoordig het natuurgebied beheert, liet in dat jaar onderzoek verrichten naar de tuinaanleg bij het landhuis. Een juweeltje van een begin 20e-eeuwse terrassentuin kwam te voorschijn. In samenwerking met de huidige bewoners van het landhuis werd een herstel- en revitaliseringsplan gemaakt.

'Grootsche natuur'

De bossen tussen Doorn en Leersum worden in de 'Nieuwe Groote Gids voor de Stichtsche Lustwarande', die verscheen in 1909, beschreven als: '...hier bekoort zijn oorspronkelijke, zijn werkelijk grootsche natuur. Dichte bosschen, met hun grassigen of mossige, glooienden bodem, waardoor hooge, door licht-groen of bruin getooide bermkanten, die teekenachtig 't sombere dennengroen garneren, klimmen ter linker tegen de Doornschen heuvelrug op en begrenzen voortdurend den Straatweg. Nu en dan ziet men door een opening van 't bosch een heuvelachtig verschiet en doet de streek meer en meer aan 't Geldersche denken'.

Door de kunst geleid

Het is in deze omgeving dat in 1917 een buitenplaats gesticht werd

waarmee natuur en cultuur met elkaar verbonden werden. Of als we in de termen van de genoemde gids spreken 'was daar de natuur dan ook door de kunst geleid'. De zakenman Jan Wilmink kocht grond aan om op de hoge heuvelrug een buitenplaats aan te leggen. Wilmink was directeur van de rederij Koninklijke Hollandsche Lloyd, die in Amsterdam gevestigd was. In 1918 en 1919 verrezen van de hand van Utrechtse architect J.C. Wentinck een landhuis, poortgebouw, jachthuis met kas, oranjerie en boerderij/houtvesterij, compleet met ijskelder in de oude buitenplaatstraditie.

De hoge ligging en hoogteverschillen van het terrein en de prachtige uitzichten over de heuvelrug en het lager gelegen rivierengebied inspireerde de aangetrokken tuinarchitect P.H. Wattez tot het ontwerpen van een uitgebreide terrassentuin in de vorm van een ruit. De tuin beslaat meerdere niveaus met het huis als middelpunt. Ten noorden van het huis is een open zichtas in het bos, die door rododendrons en indrukwekkende coniferen in de bosrand wordt begeleid. Het gebruik van coniferen als beplanting in bosranden zien we vaker in het begin van de 20e-eeuw, maar de grote diversiteit aan soorten op de Ruiterberg is bijzonder. In 1998 werden tijdens inventarisatie nog meer dan twintig soorten en variëteiten in deze bosrand gevonden.

De vele groenblijvende coniferen in de tuin, winter 1997, voor het herstel. Foto: S. van Lochem.

Terrassentuin

De verschillende niveaus ten zuiden van het huis zijn binnen een symmetrische opzet ingevuld met losse boom- en heestergroepen. Ook hier weer vele coniferen, zoals de opvallende blauwceders Cedrus libani 'Glauca', maar ook bijzondere loofbomen zoals de zuileik Quercus robur 'Fastigiata'. Deze eiken accentueren met hun hoge zuilvorm het verloop van de zichtas over de tuin. Het laagste niveau is ingevuld met geometrische patronen van taxus- en buxushagen. Over de terrassen is een doorzicht naar het zuiden. Vroeger was er vanuit het huis een uitzicht over de bomen heen helemaal naar het rivierengebied. Tegenwoordig zijn de bomen zo hoog dat het zicht stopt bij het heuveltje dat de tuinaanleg begrenst.

De hoogteverschillen in de tuin vergde verschillende trappen en muurtjes. Naar mode van die tijd zijn deze, evenals het terras rond het huis, vervaardigd van kunststeen. Deze werden geleverd door de firma F.J. Moerkoert jr. uit De Bilt, die gespecialiseerd was in het maken van kunstmatige rotswerken en cementrustieke bruggen. Op de Ruiterberg legde Moerkoert een terras met flagstones van kunststeen en imitatie natuurstenen trappen en muurtjes aan.

De (productie)bossen rond de eigenlijke tuinaanleg werden doorsneden met lanen. Ook deze waren met bijzondere bomen beplant. Sommige lanen hebben een onderbeplanting van rododendrons. De laan van Picea oriëntalis in het bos ten oosten van het landhuis wordt in 1968 bij een bezoek van de Nederlandse Dendrologische Vereniging speciaal om zijn prachtige (naald)bomen genoemd. Inmiddels is deze laan opnieuw met jonge Picea's ingeplant, zodat we ook in de toekomst weer van dit beeld kunnen genieten. Verder waren in het gebied enkele akkers, een boomgaard en ommuurde kweektuinen opgenomen.

Tuinonderhoud

De glorietijd van de Ruiterberg duurde tot 1945. Sinds 1923 was de buitenplaats in bezit van dr. Willem Daniel Cramer jr. Het tuinonderhoud was toevertrouwd aan de goede zorgen van tuinbaas D. Keurhorst. Een luchtfoto uit 1926 geeft een goed beeld van de aanleg. In de jaren dertig werden regelmatig excursies naar de

Ruiterberg georganiseerd, door de V.V.V. en tuinbouwopleidingen. In de excursieverslagen wordt lovend gesproken over de tuinaanleg en beplantingen. In de kas en moestuin werden bijzondere planten en groenten gekweekt, waarmee de tuinbaas Keurhorst prijzen in de wacht sleepte op bijeenkomsten van de plaatselijke afdeling van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij van Tuinbouw en Plantkunde.
In de Tweede Wereldoorlog is het landhuis door een bominslag zwaar beschadigd. Het werd in 1950 vervangen door een nieuw (kleiner) huis naar ontwerp van architectenbureau Sutterland. Het tuinonderhoud werd vereenvoudigd, met minder tuinlieden dan voor de oorlog, wat consequenties had voor de staat van onderhoud. Sinds 1965 is de buitenplaats in handen van de Vereniging Natuurmonumenten, die de tuin in erfpacht gaf aan de bewoners van het landhuis. Na enkele bewonerswisselingen lijkt nu echter een nieuwe glorietijd voor de buitenplaats te zijn aangebroken.

Historisch onderzoek

Bij het onderzoek naar de tuinaanleg die Vereniging Natuurmonumenten in 1997/1998 door bureau SB4 liet verrichten, bleek dat het oorspronkelijke ontwerp van Wattez uit 1918 nog heel goed bewaard gebleven was. Nadat de volop aanwezige boom- en struikopslag verwijderd was, bleek dat de tuin de tand des tijds opmerkelijk goed heeft doorstaan. Hoewel details inmiddels verdwenen of vervaagd zijn, zijn de contouren nog gaaf aanwezig. Er is in de loop der tijd nauwelijks iets aan veranderd en vele bomen en heesters zijn nog aanwezig. Zowel het originele ontwerp als de invulling daarvan met beplanting konden in samenhang bestudeerd worden. Documentatie in de vorm van hoveniersverslagen en oude excursieverslagen vullen het beeld van de buitenplaats aan. Bijzonder is ook de omvang van de tuin, het is een van de laatste grote tuinen die in het begin van de 20e eeuw werd aangelegd. De bijzondere collectie bomen en heesters met vele zeldzame cultivars omvat ruim 140 soorten. Inmiddels is een procedure voor bescherming van de buitenplaats via de Monumentenwet in voorbereiding.

Herstelplan

Gezien de waarde van deze voor Nederland unieke en zeldzame begin 20e-eeuwse tuin is in 1998 een herstel- en revitaliseringsplan opgesteld door landschapsarchitect Michael van Gessel. Tegelijkertijd werd een restauratieplan voor de gebouwen voorbereid. Inmiddels is alle boom- en struikopslag verwijderd. Bijzondere bomen zijn uit de bosrand vrijgesteld om ze meer groeikansen te geven. Lanen zijn opnieuw ingeplant. Het padenstelsel is opnieuw aangelegd. Het jachthuisje en de oranjerie zijn in restauratie. De cementrustieke trappen, muurtjes en terrastegels zijn hersteld en waar nodig aangevuld. Hiervoor werden mallen ontworpen om nieuwe terrastegels in oude stijl bij te kunnen maken. Nieuw zijn twee rechthoekige vijvers, die zijn ingepast in de oude structuur van de tuin. Het sterk uitgegroeide rododendronbosje die de zichtas vanuit het huis geheel versperde is gesnoeid en gedeeltelijk verplaatst naar de omringende lanen.
Verschillende lanen rond de tuinaanleg worden door Natuurmonumenten in stand gehouden. Het voormalige productiebos tussen de lanen wordt langzaam omgevormd naar gemengd natuurlijker bos, waardoor de natuurwaarde toeneemt. De voormalige akkers worden opengehouden zodat ze herkenbaar blijven als onderdeel van de buitenplaats. De ijskelder wordt geschikt gemaakt voor het overwinteren van vleermuizen.
De bekoorlijkheid van de natuur, die al in 1909 door een natuurliefhebber in de gids voor de Stichtsche Lustwarande werd opgemerkt, heeft anno 2000 niets van zijn charme ingeboet. Op de Ruiterberg gaan natuur en cultuur nog steeds hand in hand.

Bronvermelding

Blok, E. Hovenierskunst, de vervolmaking van tuin en park. In: Buitenplaatsen, jaarboek Monumentenzorg 1998. Zwolle/Zeist, 1998.
SB4, bureau voor historische tuinen, parken en landschappen. Ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis van De Ruiterberg te Doorn, incl. dendrologisch onderzoek. Wageningen, 1998.
Michael R. van Gessel. De Ruiterberg te Doorn, plan in hoofdlijnen voor de tuin. Amsterdam, 1998.

De auteur is beleidsmedewerker cultuurhistorie en landschap bij Vereniging Natuurmonumenten.

Openstelling

Het bosgedeelte van de buitenplaats, met de lanen (waaronder de rododendronlanen) is vrij toegankelijk voor bezoekers, de kern van de tuin is privégebied en wordt 1x per jaar voor bezichtiging opengesteld.

Persberichten

september 2000

Aandacht voor archief Huis Amerongen via inventaris en website

De archieven van Huis Amerongen zijn sinds maandag 18 september voor een ieder toegankelijk. Op deze dag werd een zeer omvangrijke inventaris op het huis zelf gepresenteerd. Op de website van Het Utrechts Archief wordt uitgebreid aandacht aan de geschiedenis van het Huis en haar bewoners besteed.

Het archief van het Huis Amerongen is één van de belangrijkste en omvangrijkste huisarchieven in Nederland. Het archief is uniek door de vele brievencollecties van onder andere Margaretha Turnor ('Mijn heer en liefste hartje'), Godard Adriaan van Reede en Henriette van Nassau van Zuylestein. Doordat de complete administratie van de huishouding vanaf 1750 tot 1940 is bewaard, kan aan de hand van het archief het dagelijkse leven op het kasteel in al zijn aspecten worden gereconstrueerd.

Het archief van het Huis Amerongen wordt al sinds 1988 bij Het Utrechts Archief (toen: Rijksarchief in de provincie Utrecht) bewaard. De inventarisatie heeft vele jaren in beslag genomen. De inventaris, die voor onderzoek in het archief onmisbaar is, beslaat 362 pagina's en is voorzien van een index op namen. Deze inventaris is voor fl. 34,50 te koop bij Het Utrechts Archief, Alexander Numankade 199-201 te Utrecht.

Op de website van Het Utrechts Archief (www.hetutrechtsarchief.nl) is een speciaal gedeelte gewijd aan het archief van het Huis Amerongen. Hierin wordt door middel van enkele topstukken uit het archief iets verteld over de geschiedenis van het kasteel Amerongen en haar bewoners.

Monumenten-Inventarisatie provincie Utrecht deel Harmelen

Op een november 2000 wordt een voor de inwoners van Harmelen een interessante publicatie gepresenteerd. Het boek gaat over de geschiedenis en de architectuur van Harmelen. Het is de Stichting Publicatie Oud-Utrecht (SPOU) gelukt om nog net voor het samengaan van de gemeentes Harmelen en Woerden dit boek uit te geven. In het voorjaar zag het deel Woerden in dezelfde serie het licht.
In dit boek worden de geschiedenis van de gemeente, met de nadruk op de historisch-geografische ontwikkeling, en circa honderd monumentale gebouwen geschreven. Bijna acht eeuwen geleden was er voor het eerst sprake van Harmelen. De lezer wordt ingewijd in de ontstaansgeschiedenis van het typische veenweidelandschap en het gebruik door de eeuwen heen. Onderwerpen als infrastructuur met de dijken, de wegen en de waterlopen, en bovendien thema's als archeologische en cultuurhistorische terreinen komen aan de orde. Met de lange agrarische traditie verbaast het niet dat er een groot aantal monumentale boerderijen in het boek worden beschreven. Maar ook de geschiedenis van andere gebouwen, zoals de verschillende kerken en huize Harmelen, worden behandeld. Behalve aan de oude bouwkunst wordt voor het eerst ook aandacht besteed aan de jongere bouwkunst (1850).
'Harmelen, geschiedenis en architectuur' is deel 27 in de reeks 'Monumenten Inventarisatie Provincie Utrecht'. De uitgave is tot stand gekomen door samenwerking van SPOU, Provincie Utrecht en gemeente Harmelen en werd verzorgd door Uitgeverij Kerckebosch te Zeist. De auteurs zijn de historisch-geografe drs Elyze Smeets en de architectuur historicus drs Karel Loeff.
De eindredactie was in handen van drs. Karen Veenland-Heineman.
Plaatselijke historici en leden van de monumentencommissie van Harmelen waren eveneens betrokken bij de totstandkoming. Het boek is geïllustreerd met talrijke afbeeldingen, zoals oude kaarten, prenten, bouwtekeningen, oude en nieuwe foto's. Deze laatst zijn gemaakt door Henk Bol, fotograaf van de provincie Utrecht.
Mr. D.H. Kok, gedeputeerde van de Provincie Utrecht reikt op 1 november 2000 het eerste exemplaar uit aan drs J.H. Burger, burgemeester van Harmelen.

Harmelen, geschiedenis en architectuur. Deel 27 in de Reeks Monumenten-Inventarisatie provincie Utrecht. ISBN: 90-6720 2339 - Drs E. Smeets en drs K. Loeff; SPOU-Utrecht / Uitgeverij Kerckebosch-Zeist, verkoopprijs: *f* 29,50

Nadere informatie SPOU, J.W.J.A. Rutten-Nass telefoon 030-2284655 of nadere informatie de gemeente Harmelen J. van Leer 0348-449111.

Utrechtse dalen naar de top

WIM HOOGENDOORN

Bij bergen denken we aan dalen en bij bergen en dalen denken we aan het buitenland of aan de vakantie. Dalen zijn meestal langgerekte laagten waar water door stroomt. Kennen we geen dalen in Nederland? Jawel hoor, een hele rij: beekdalen, rivierdalen, smeltwaterdalen, gullies en misschien nog wel meer. De provincie Utrecht heeft dit jaar de dalen centraal gesteld. Na de stuwwal (Grebbeberg, 1995), verstuiving door de wind (Lange en korte Duinen te Soest, 1997) en de overblijfselen uit de voorlaatste ijstijd (Zwerfsteneneiland Maarn, 1999) zijn op 1 november 2000 twee dalen tot vierde en vijfde aardkundig monument benoemd. Het ene is een rivierdal, het andere een smeltwaterdal.

Rivierdalen

In een groot deel van de provincie Utrecht liggen rivierafzettingen aan de oppervlakte. Deze afzettingen stammen van na de laatste ijstijd en zijn veelal niet meer dan enkele honderden of duizenden jaren oud. Door het rivierwater wordt grind, zand en klei stroomafwaarts vervoerd. Als bij een overstroming het rivierwater de bedding verlaat, vermindert de stroomsnelheid van het water. Het grind is heel zwaar en kan de bedding meestal niet verlaten. Direct naast de bedding worden de zandige deeltjes neergelegd, omdat het wat langzamer stromende water daar niet meer de kracht heeft deze deeltjes verder te verplaatsen. Omdat dit proces zich vaak herhaalt, worden langs de bedding zandige ruggen opgebouwd die we oeverwallen noemen. De kleinste (klei)deeltjes zweven verder in het water en bezinken pas als het water tot stilstand komt in de kommen. De rivierafzettingen bestaan dus uit beddingen met grind die begrensd worden door natuurlijke zandige oeverwallen. Wat verder van de rivier af liggen de kleïige kommen.

Vaak kunnen we de opbouw van een rivierkleigebied zonder een boor in de grond te steken, ontrafelen. De oeverwallen vormen de hogere delen in het landschap. Zij waren al snel geschikt voor bewoning en vertonen vaak een blokvormige verkaveling en kronkelige wegen. Watervoerende sloten komen weinig voor. Vroeger lagen op deze oeverwallen meestal akkers en boomgaarden , maar nu treffen we alleen de laatste nog aan. De kommen liggen nu laag in het terrein, zijn natter en hebben een dicht slotenpatroon. Vaak treffen we er, heel systematisch, smalle, langgerekte kavels aan die in gras gelegen zijn. Het wegenpatroon is recht en hoekig. Dit basispatroon van oeverwallen, beddingen en kommen is door de bedijking van de rivieren geheel vastgelegd.

Deze eenvoudige opbouw van het landschap is verstoord, doordat de rivieren hun loop zo nu en dan verlegd hebben. Zandige oeverwallen kunnen uiteindelijk weer bedekt worden door kleiige kommen van nieuwe riviersystemen. Zo heeft het Kromme Rijnsysteem machtige voorgangers gehad die het rivierkleigebied tussen de huidige loop van de Kromme Rijn en het Amsterdam Rijnkanaal hebben opgebouwd met brede oeverwallen en talrijke beddingen. Ook de bedding van de Kromme Rijn zelf heeft diverse lopen gekend. Zo'n 3000 jaar geleden maakte de bedding van de Kromme Rijn ten noorden van Bunnik een ruime bocht richting Zeist. Restanten van deze bedding zijn nog te vinden op de landgoederen Oostbroek en De Niënhof van Het Utrechts Landschap. Deze restanten bestaan soms uit smalle kronkelende sloten en dan weer uit wat bredere moerassige banen. Afbeeldig 1 toont de omgeving van het landgoed De Niënhof. Op de inzet is te zien dat de bedding na graafwerkzaamheden weer allure heeft gekregen.

In samenwerking met de provincie Utrecht heeft Het Utrechts Landschap stukjes van de voormalige bedding uitgegraven als natuurontwikkelingsproject. Het zijn kralen die mogelijk later met een schoonwaterplan aan elkaar geregen kunnen worden. Uit educatief oogpunt is het van belang dat op beide plaatsen een goede indruk verkregen kan worden van de opbouw van het landschap ter plaatse. Zowel op Oostbroek als op De Niënhof is dan ook de combinatie van de uitgegraven en de verlande bedding op 1 november 2000 benoemd tot Aardkundig Monument.

Smeltwaterdalen

Op de Utrechtse Heuvelrug kunnen we veelal door de bossen de kenmerkende hoogteverschillen niet meer zien. Maar die zijn er wel degelijk. Bovenop zijn dat soms opmerkelijk platte plateaus. De flanken zijn daarentegen doorsneden door enkele meters diepe dalen. Opvallend is dat deze dalen droog zijn. Alleen bij echte hoosbuien zien we een sliertje water door zo'n dal stromen. Op de Utrechtse Heuvelrug treffen we

afbeelding 1

vrijwel altijd zand aan de oppervlakte aan. Het regenwater kan daarin gemakkelijk de bodem indringen. Als een bodem bevroren is, wordt ze echter ondoordringbaar. Op de hellingen concentreert het afstromende water zich dan in ondiepe terreinlaagten en snijdt een dal in de harde ondergrond.

Deze 'droge dalen' zijn dan ook onder andere klimaatsomstandigheden dan nu gevormd. Het zijn relicten uit de ijstijd(en), toen de bodem bevroren was. We kennen twee soorten smeltwaterdalen: ijssmeltwaterdalen en sneeuwsmeltwaterdalen.

Uit de voorlaatste ijstijd, waarin ook de stuwwallen door het oprukkende landijs zijn gevormd, stammen de ijssmeltwaterdalen. Het smeltwater van de landijsmassa heeft op enkele plaatsen grote dalen in de stuwwal geslepen. Het bekendst hiervan is wel de Darthuizerpoort bij Leersum. Deze is zo breed en diep dat de meeste mensen niet in de gaten hebben dat het een dal is. De afzettingen die bij deze ijssmeltwaterdalen behoren, noemen we fluvio-glaciale afzettingen. Vóór de uitmonding van de dalen is het meegevoerde materiaal afgezet in de vorm van puinkegels. Tussen Amerongen en Rhenen zijn deze puinkegels aan de zuidzijde van de stuwwal vergroeid tot brede smeltwaterwaaiers ('sandrs').

De sneeuwsmeltwaterdalen die nu nog zichtbaar zijn, stammen met name uit de laatste ijstijd. Toen was hier weliswaar geen landijs, maar de ondergrond was wel permanent bevroren. In voorjaar en zomer smolt de sneeuw en uiteindelijk ontdooide de bovengrond. Het smeltwater stroomde door dalen uit de voorlaatste ijstijd en andere laagten over de helling naar beneden, sneedt daarbij de smeltwaterdalen verder uit en legde bij de uitmonding een puinkegel neer. De dalen zijn niet altijd even mooi symmetrisch ingesneden. Dat maakt het herkennen niet eenvoudig. Dit wordt nog versterkt door de bebossing, die tegenwoordig een goed overzicht over het reliëf belemmert.

afbeelding 2

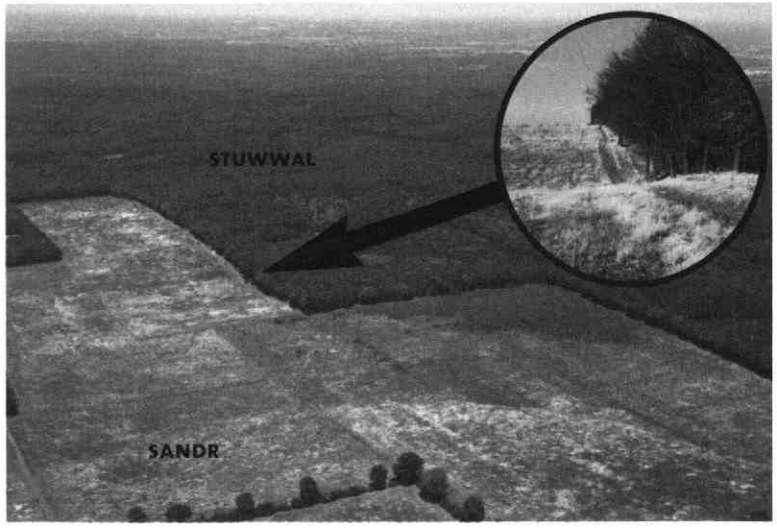

Afbeelding 2 toont de Plantage Willem III bij Elst die gelegen is op de bovengenoemde ijssmeltwaterwaaiers (sandrs) uit de voorlaatste ijstijd tussen Amerongen en Rhenen. Door het ontbreken van bos zijn hier de reliëfverschillen goed zichtbaar. In de laatste ijstijd zijn hier ook sneeuwsmeltwaterdalen gevormd. De inzet van afbeelding 2 toont de plaats waar een sneeuwsmeltwaterdal uit het bos het open gebied inloopt. Het reliëf is hier wel heel opvallend aanwezig en dit gedeelte van het smeltwaterdal is door de provincie Utrecht in overleg met de eigenaar Het Utrechts Landschap benoemd tot Aardkundig Monument.

Door de feestelijke opening van de bovengenoemde twee typen dalen door de gedeputeerde van Natuur en Landschap, dhr. R. C. Robbertsen, bezit de provincie Utrecht nu vijf aardkundige monumenten. Omdat de besprekingen over de monumenten zes en zeven reeds gaande zijn, lijkt het door gedeputeerde staten van Utrecht geformuleerde streefbeeld om in 2007 een netwerk van twaalf Aardkundige Monumenten te benoemen, realiteit te worden.

De twee aardkundige monumenten zijn openbaar toegankelijk en uiteraard een bezoek meer dan waard. De ter gelegenheid van de benoeming geschonken informatiepanelen geven de nodige uitleg. Voor de liefhebbers zijn bovendien twee folders bij de provincie Utrecht (tel. 030-2582228 / e-mail marleen.karssen@provincie-utrecht.nl) verkrijgbaar. Wie meer over aardkundige waarden wil weten kan terecht op go.to/aardkundigewaarden.

Literatuursignalement

Anneke Jansen, Het Utrechts Archief

Verkrijgbaar bij boekhandel of uitgever:

Het stadhuis van Utrecht = The town hall of Utrecht / Ingrid Jacobs ... [et al.] ; eindred. Jo Jamar ; [vert. Donald Gardner ... [et al.]. - Utrecht : Matrijs, 2000. - Tekst in het Nederlands met daarnaast de vertaling in het Engels. - Het artikel van Arend Pietersma en Tolien Wilmer tevens uitgegeven in de reeks Utrechtse Monumenten. - ISBN 90-5345-171-4 (Tevens verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief)
Hoofdstukken in het boek:
-Het stadhuis van Utrecht : een historisch overzicht = The town hall of Utrecht : an historical overview / Arend Pietersma en Tolien Wilmer.
-Een heropend stadhuis: een droom werkelijkheid geworden = A town hall reopend : a dream became truth / Ingrid Jacobs.
-Onuitgevoerde nieuwbouwplannen : tussen droom en daad = Unperformed building plans interfering between dream and action / Bettina van Santen.

Rondom de Dom : een rondwandeling door de provincie Utrecht. - 2e dr. - Utrecht : Nederlandse Wandelsport Bond (NWB), [2000?]. - Routebeschrijving met topokaartjes. – Titel omslag: Wandelpad Rondom de Dom. - ISBN 90-74056-02-4

De vestiging van het Duitse Huis in de stad Utrecht / Martin de Bruijn, Gerard Pouw en Luit van der Tuuk ; [onder red. van Annesietske Stapel ; fotogr. en plgr. Luit van der Tuuk]. - Utrecht : Ridderlijke Duitsche Orde Balije van Utrecht, 2000. - ISBN 90-805816-1-5 (Bijdragen tot de geschiedenis van de Ridderlijke Duitsche Orde Balije van Utrecht ; 1)
Deze publicatie, eerste in een reeks, behandelt de (oorspronkelijke) kloostervestiging van de Duitsche Orde, een ridderlijke kloosterorde die zich aanvankelijk toelegde op de verpleging van zieke kruisvaarders. Na verwoesting van het klooster in 1345 werd het binnen de stadsmuren gevestigd aan de westzijde van de Springweg.

Springlevend : de Springhaverbuurt in Utrecht / [samenst. en red. Gert Boven ... [et al.] ; [interviews Frans Crone ... [et al.] ; portretfoto's Willem Mes]. - Utrecht : Stichting buurtfeest Springhaver, 2000. –
Uitgegeven in opdracht van de Stichting Buurtfeest Springhaver ter gelegenheid van het tiende Springhaverbuurtfeest.- ISBN 90-805223-3-3
Tweeduizend jaar geschiedenis van de Springhaverbuurt in Utrecht beeldend beschreven. Bevat een hoofdstuk met portretten van buurtbewoners.

100 jaar Soest en Soesterberg in woord en beeld / Henk Gerth en Joop Piekema. - [Soest] : [s.n.], 1999 (Soest : Practicum). - Uitgegeven op initiatief van de Stichting Coördinatie Kermissen Soest.
Een overzicht ingedeeld in tien decennia over de ontwikkeling van Soest en Soesterberg in zoveel mogelijk facetten van het dagelijkse leven.

Muziekvereniging 'Zuilens Fanfare Corps' 1900-2000 : een eeuw achter de muziek aan / [samengest. door Ted Stegers en Gerrit Verweij]. - Utrecht : [s.n.], - Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van het Zuilens Fanfare Corps
Opgenomen : foto's van wetenschap, studenten en expedities 1850-1925 : collectie Universiteit Utrecht / Hans Rooseboom. - Bussum : Thoth ; Utrecht : Universiteitsmuseum, 2000. - Uitgegeven tegelijk met de gelijknamige tentoonstelling van 29 februari- 6 november 2000 in het Universiteitsmuseum Utrecht. - ISBN 90-6868-247-

Een monument voor langzaam leven : overzicht van de ontwerpenprijsvraag Utrechtse stadsbank / [eindred. Marty Langeler]. - [Utrecht] : Gemeente Utrecht Dienst Stadsbeheer en Wijkbureau Binnenstad, 2000. Catalogus van de tentoonstelling in Architectuurcentrum Aorta van de 54 inzendingen voor de ontwerpwedstrijd voor een nieuwe Utrechtse stadsbank uitgeschreven door de gemeente Utrecht.

Flehite : historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken. - Amersfoort : Stichting Museum Flehite, 2000- . Dit eerste deel van het jaarboek bevat zeven wetenschappelijke artikelen over het Amersfoortse verleden; een Kroniek van restauraties en archeologische opgravingen uit 1999; een overzicht van publicaties verschenen in 1999 en een viertal recensies.

Handboek Jeugdactiviteiten Open Monumentendag / [tekst Marielies Schelhaas ; prod. Edith den Hartigh ; ill. Els Geelen ; eindred. Jacques Poell]. - Amsterdam : Stichting Open Monumentendag, [2000]
Dit handboek is door de landelijke Stichting Open Monumentendag samengesteld om comités hand-

Agenda

reikingen te bieden voor het organiseren van jeugdactiviteiten. De nadruk ligt op concrete tips, uitwerking van activiteiten en ideeën voor lokale invulling.

Inventarissen:

Inventaris van het archief van het huis Amerongen 1405-1979 / samenst. E.P. de Booy ; afwerking L.P.W. de Graaff en H.L.Ph. Leeuwenberg. – Utrecht : Het Utrechts Archief, 2000. ISBN: 90-76366 06 3 (Toegangen van Het Utrechts Archief; 1)
Het archief bevat belangwekkende stukken over de militaire en diplomatieke daden van de Van Reedes in de 17e en 18e eeuw en interessante verwijzingen naar de woon- en leefwijze van een toonaangevende adellijke familie in het Sticht. Huis Amerongen is vooral bekend geworden doordat het na de Eerste Wereldoorlog anderhalf jaar de Duitse ex-keizer Wilhelm II heeft geherbergd. (Tevens verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief).

Inventaris van de archieven der Hervormde Gemeente te Oudewater (ca 1572-ca 1970) / vervaardigd door P.P.J.M. Biemans, A. Pak en P.M. Schumacher. - [S.l.] : [s.n.], 2000.

Inventaris archief afdeling Oudewater Aartsdiocesane R.K. Boeren- en Tuindersbond te Arnhem gevestigd te Oudewater 1923-1997 / H.W. Luten. - Oudewater : H.W. Luten, 2000.

Bezichtiging van en lezing over het St. Eloyen Gasthuis

Donderdag 1 februari 2001 zal de heer Rutten uit Bilthoven ons rondleiden in het St. Eloyen-gasthuis en over de achtergronden vertellen.
Het Smedengilde St. Eloy heeft sinds 1304 in Utrecht bestaan en het gasthuis (=rusthuis-verpleeghuis) is sinds 1440 het bezit van dit smedengilde. Het gaat hier om een periode van 560 jaar.
Met Open Monumentendag is dit gebouw weliswaar ook gedeeltelijk open geweest, maar als u meer wilt zien, dan is deze bezichtiging een mooie gelegenheid.
Deze activiteit van de vereniging begint om 20.00 uur. Eloyen Gasthuis, Boterstraat 22. Toegangsprijs bedraagt *f* 5,- voor leden en *f* 7,50 voor niet-leden.
U kunt zich aanmelden bij de heer H. Uppelschoten, tot 10 januari 2001: tel. 030 280 09 97.

Restauratie Piramide van Austerlitz.

Afgelopen oktober heeft de Provincie Utrecht op feestelijke wijze het restauratieplan gepresenteerd van de Piramide van Austerlitz.
In 2004, ter gelegenheid van zijn 200-jarig bestaan, zal de Pyramide weer in oorspronkelijke staat herrezen zijn. De architect, Pieter van Traa, heeft van de provincie opdracht gekregen een ambitieus restauratieplan te maken: een onbegroeide piramide met treden en hellingbanen van graszoden op een boomloos plateau, dat begrensd wordt door de oorspronkelijke droge gracht.
De Piramide werd opgericht door generaal Marmont en zijn Frans-Bataafse leger ter ere van Napoleon. De Piramide kreeg haar naam twee jaar na de bouw, in 1806, van koning Lodewijk Napoleon als herinnering aan de Slag bij Austerlitz in 1805. Geïnspireerd door zijn Egyptische veldtocht met Napoleon in 1798 koos Marmont voor een aarden piramide met een obelisk. 'Deze constructie, zowel heel simpel als duurzaam, is bestand tegen de verwoestingen van de tijd schreef Marmont in zijn Mémoires. En daar had hij deels gelijk in, want dit unieke monument wordt voor oktober 2004 in zijn oorspronkelijke staat hersteld.

Nieuwe fietsroute langs de Noordgrens van het Romeinse Rijk

Het Utrechts Bureau voor Toerisme heeft samen met de Federatie Stichts Cultureel Erfgoed een nieuwe fietsroute ontwikkeld langs de voormalige Romeinse Limes door de provincie Utrecht: 'Fietsen langs de Romeinse Limes'. De tocht gaat langs de Romeinse grens zoals deze vermoedelijk heeft gelopen en langs de plekken waar de vijf castella van Utrecht hebben gelegen en die meestal nog als verhogingen in het landschap zijn terug te vinden.
De folder is bij alle VVV Utrecht verkrijgbaar.